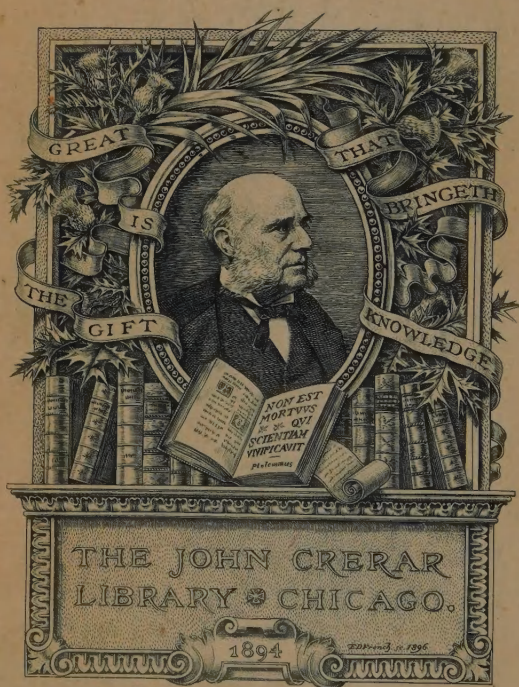

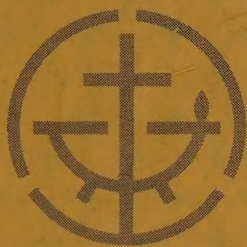
School of Theology at Claremont

1001 1362657

REMOVED FROM CRERAR LIBRARY

Theology Library

SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

HET WEZEN
EN
DE GESCHIEDENIS
DER
HERVORMING.

AMSTERDAM, IN
VERBODEN VERBODEN

HET WEEB

DE

DE GESCHIEDENIS

DE

HERVORMING.

Drukkerij van W. BRUINING.

12
305
H3128
V.2

142

HET WEZEN
EN
DE GESCHIEDENIS
DER

HERVORMING,

VOORNAMELIJK IN DUITSCHLAND EN ZWITSERLAND,
IN VERBAND BESCHOUWD MET DE VER-
SCHIJNSELEN VAN ONZEN TIJD.

IN VOORLEZINGEN,

DOOR

DR. K. R. HAGENBACH,
Hoogleeraar te BAZEL.

UIT HET HOOGDUITSCH VERTAALD.

TWEDE DEEL.

TE ROTTERDAM, BIJ
VAN DER MEER & VERBRUGGEN.

1836.

64

I N H O U D.

DE RTIENDE VOORLEZING.

Algemeen overzicht van den staatkundigen en kerkelijken toestand van *Zwitserland*. De Kardinaal SCHINNER. BERNARDUS SAMSON. Verhinderings in het werk der Hervorming door het canton *Zurich*. Bern. JOHANNES HALLER. Godsdienstige toestand der stad *Bern*. Gebeurtenis met JETZER. De schedel der heilige ANNA. FRANS KOLB, BERTHOLD HALLER en de gebroeders MEYER. NICOLAUS MANUEL. *Bazel*. Staatkundige toestand. De Bisschop CHRISTOPHORUS VON UTENHEIM. De eerste Hervormers: W. CAPITO, WILHELMUS RÖUBLIN, WOLFGANG WIJSSENBURGER. bl. 1.

VEERTIENDE VOORLEZING.

Verdere verbreiding der Hervorming in *Duitschland*. CARLSTADT en de Zwickauer profeten. Onlusten te *Wittenberg*. LUTHER verlaat den *Wartburg*. Zijne zamenkomst met twee Zwitsersche jongelingen te *Jena*. Zijn gedrag jegens de dweeppers. Zijne oneenigheid met HENDRIK den VIII^{sten}. HADRIANUS de VI^{de}. Rijksdag te *Neurenberg*. CLEMENS de VII^{de}. De Hervorming begint de zaak der diplomatie te worden. LUTHERS betrekking tot dezelve. bl. 34.

138896
100077

Withdrawn from Open Library

330302

VIJFTIENDE VOORLEZING.

JOHANNES OECOLAMPADIUS. Over de betrekking van ERASMUS tot de Hervorming en tot LUTHER. ULRICH VAN HUTTEN en zijn twist met ERASMUS. Voortzetting van de geschiedenis der Hervorming in *Zwitserland*. Gebeurtenissen in *Zurich*. Het eerste gesprek over zaken van Godsdienst en deszelfs gevolgen. De beeldstormers. Een tweede redetwist. COENRAAD SCHMIDT, Comthur van *Kussnacht*. bl. 68.

ZESTIENDE VOORLEZING.

Uitbreiding der Hervorming te *Zurich*. De verdiensten van *Zurich* ten opzichte der Hervorming. *Bern*. (CLARA MAY, VALERIUS ANSHELM en zijne vrouw. Het klooster *Königsfelden*. JOHANNES HEIM en SEBASTIAAN MEYER gebannen.) *Bazel*. (WILHELM FAREL en zijn redetwist. STEPHANUS STÖR. Eenige vorderingen ter hervorming.) *Mühlhausen*. *Biel*. *Solothurn*. *Freiburg*. *Schafhausen*. (SEBASTIAAN HOFMEISTER, ERASMUS RITTER.) *St. Gallen*. (VADIANUS, KESSLER en anderen.) *Appenzell*. *Glarus*. *Graubunderland*. *Wallis*. *Lucern*. De oude cantons en hunne betrekking tot het Catholicismus. Vergelijking der Duitsche en Zwitsersehe Hervorming. Enkele buitensporigheden der laatste. (THOMAS PLATER en het heiligenbeeld). bl. 104.

ZEVENTIENDE VOORLEZING.

De twist over de sakramenten. Beteekenis van het heilig Avondmaal. Parallelen tusschen LUTHER en ZWINGLIUS. Wat bragt LUTHER tot zijne hardnekkigheid? Aandeel van OECOLAMPADIUS in den strijd. ERASMUS. THOMAS MÜNZER en de boerenkrijg in *Duitschland*. MELANCHTONS en LUTHERS gevoelens daaromtrent. bl. 134.

ACHTTTIENDE VOORLEZING.

Algemeene gedachten over omwenteling en hervorming, en de verhouding van de laatste tot de eerste. Het staatkundige stelsel der Hervormers, en de tegenwoordige verhouding van Staat en Kerk. Opstand der Bazelsche landlieden in het jaar 1526. De Wederdoopers in *Zwitserland*. Gedrag der regeringen jegens dezelve. Een woord over de vrijheid van eeredienst. bl. 166.

NEGENTIENDE VOORLEZING.

Blikken in het huiselijke leven der Hervormers. Het huwelijk van MELANCHTON, ZWINGLIUS, LUTHER en OECOLAMPADIUS. LUTHER als mensch. Anekdoten. Verdere lotgevallen der Duitsche Hervorming. Kerken-visitatie en catechismen. Eerste rijksdag te *Spiers*. (1526.) Staatkundige gebeurtenissen. De Duitschers te *Rome*. Het verbond van OTTO VAN PACK. De oorlog met de Turken. Tweede rijksdag te *Spiers*. (1529.) De Protestanten. (Naams-oorsprong.) Scheuring tusschen de Lutheranen en Hervormden. De Landgraaf PHILIP van *Hessen*. bl. 201.

TWINTIGSTE VOORLEZING.

Verdere uitbreiding der Hervorming in het overig *Europa* en hinderpalen die haar in den weg staan. *Zwitserland*. De redetwist te *Baden*. OECOLAMPADIUS en zijne werkzaamheden te *Bazel*. Onrustige gebeurtenissen te dier plaatse. De redetwist te *Bern* en voltooiing der Hervorming aldaar. Pogingen ter reactie. De Haslithalers. Eindelijke zegepraal der Hervorming te *Bazel*. Grenzen tusschen hervorming en omwenteling. bl. 233.

EEN EN TWINTIGSTE VOORLEZING.

Voortzetting van de geschiedenis der Bazelsche Hervorming. De hoogeschool. ERASMUS. Andere geleerden. THOMAS PLATER. Kerkelijke inrigtingen. Regeling der Hervorming. De ban en deszelfs beteekenis. *St. Gallen* en *Schafhausen*. Het overig *Zwitserland*. Vijandelijke stellingen der partijen. Separaat-verbonden. De eerste Kappeler oorlog. De gevoelens van ZWINGLIUS, onderscheiden van die van LUTHER, over het gebruiken van geweld. Het Marburger gesprek. De rijksdag van *Augsburg*. De confessiën. bl. 265.

TWEEN EN TWINTIGSTE VOORLEZING.

De Protestantsche leer, eeredienst en het kerkbestuur. bl. 297.

DRIE EN TWINTIGSTE VOORLEZING.

Tijdstip waarop de geschiedenis der Hervorming een oorlog-zuchtig aanzien krijgt. De Godsdienst-oorlog in *Zwitserland*. Slag bij *Kappel*. Dood van ZWINGLIUS en OECOLAMPADIUS. Verdere lotgevallen der Duitsche Hervorming. De dood van LUTHER, JOHANNES CALVIJN en de Hervorming in *Fransch Zwitserland*. bl. 329.

VIER EN TWINTIGSTE VOORLEZING.

Het Calvinismus in deszelfs betrekking tot het oudere Protestantismus van LUTHER en ZWINGLIUS. De dood van SERVETUS. Verdere uitbreiding der Hervorming in *Europa*. Terugwerking op het Catholicismus. *Trente* en de Jesuiten. Karakter der Hervorming en derzelver invloed op de verschillende omstandigheden des levens. Besluit. bl. 362.

MISSTELLINGEN.

I. DEEL.

Bl. 44	reg. 9 v. b.	staat: <i>Monophysiken</i>	lees: <i>Monophysiten</i>
— 47 —	11 v. o.	— dezelfde	— hetzelfde
— 78 —	19 & 20 v. b.	— <i>Franciscaners</i> en	— <i>Dominicaners</i> en
		<i>Dominicaners</i>	<i>Franciscaners</i>
— 86 —	5 v. b.	— FREDERIK den 1sten,	— FREDERIK den 1sten,
		DARBAROSSA	bijgenaamd BAR-
			BAROSSA
— 89 —	14 v. b.	— voorvaderen	— voorgangers
— 95 —	7 v. b.	— Vde eeuw	— IXde eeuw
— 119 —	8 v. b.	— <i>Tridente</i>	— <i>Trente</i>
— 193 —	4 v. o.	— even als	— als
— 221 —	8 v. b.	— VAN NETTERSHEIM	— VAN NETTESHEIM
— 232 —	2 v. o.	— verklaring	— veredeling
— 267 nootr. 3 v. o.		— des vernufts	— der rede

II. DEEL.

Bl. 12	reg. 16 v. o.	staat: leerrede	lees: leerredenen
— 16 —	12 v. b.	— bedelmonniken	— predikers
— 42 —	4 v. o.	— theoriën	— theorie
— 47 —	13 v. b.	— zelfs tegen God	— tegen God zelven
— 49 —	13 v. b.	— dusnige	— dusdanige
— 75 —	17 v. b.	— onbaar	— ondenkbaar
— 111 —	6 v. b.	— eenig	— eenige
— 121 —	14 v. o.	— HOFNESTIER	— HOFMEISTER
— 229 —	8 v. o.	— vermogen	— mogen
— 240 —	■ v. o.	— toenaderden	— toenaderde
— 365 —	■ v. b.	— kantten	— kantte
— 398 —	5 v. b.	— de tegenwoordig-	— het tegenwoordige
		heid	

DE TIENDE VOORLEZING.

ALGEMEEN OVERZICHT VAN DEN STAATKUNDIGEN EN KERKELIJKEN
TOESTAND VAN ZWITSERLAND. DE KARDINAAL SCHINNER. BERNARDUS
SAMSON. VERHINDERING IN HET WERK DER HERVORMING DOOR HET
CANTON ZÜRICH. BERN. JOHANNES HALLER. GODSDIENSTIGE TOESTAND
DER STAD BERN. GEBEURTENIS MET JETZER. DE SCHEDEL DER
HEILIGE ANNA. FRANS KOLB, BERTHOLD HALLER EN DE GEBROEDERS
MEYER. NICOLAUS MANUEL. BASEL. STAATKUNDIGE TOESTAND. DE
BISSCHOP CHRISTOPHORUS VON UTENHEIM. DE EERSTE HERVORMERS:
W. CAPITATO, WILHELMUS RÖUBLIN, WOLFGANG WYSSENBURGER.

Reeds in onze vorige bijeenkomst heb ik u op het verschillende karakter der Duitsche en Zwitsersche Hervorming opmerkzaam gemaakt, en dit verschil zal ons thans, *daar wij eenen aanvang maken met de geschiedenis der Zwitsersche Hervorming*, in verschillende opzigten nog duidelijker worden.

Reeds voorheen ook hebben wij opgemerkt, dat het overwigt eens enkelen persoons in *Zwitserland* geene zoo groote rol speelt als in *Duitsch-*
II. A

land; en zoo zullen wij dan ook werkelijk, behalve ZWINGLIUS, nog andere mannen leeren kennen, die gelijktijdig met hem in andere cantons werkzaam waren, zonder tot hem in die ondergeschikte betrekking te staan, waarin de Duitsche Hervormers tot LUTHER stonden. Ik heb verder reeds aangetoond, dat zich het geheele drama niet, gelijk in *Duitschland*, uit de daad van eenen enkele ontwikkelt; maar dat de aflaatkraam hier slechts eene der overige *medewerkende* oorzaken is; doch geenszins eene uitsluitend bepalende, of ook niet eens de volstrekt eerste oorzaak, ingevolge den tijd, uitmaakte.

Van daar is het ook moeilijker, een bepaald jaargetal op te geven, waarin de geschiedenis der Zwitsersche Hervorming eenen aanvang neemt; terwijl wij, wat *Duitschland* aangaat, het jaar 1517, ja zelfs den dag, den 31sten October, kunnen noemen.

Intusschen wordt gewoonlijk het jaar waarmede de opentlijke werkzaamheid van ZWINGLIUS te *Zurich* begint, gezegd het jaar 1519, het eerste jaar der Zwitsersche Hervorming te zijn geweest, en werkelijk hebben de meeste cantons van *Zwitserland* dit jaargetal gebezigd, bij de laatste viering van het honderdjarige feest.

Zonder ons echter streng aan dit jaargetal te houden, zullen wij moeten aantoonen hoe alles in *Zwitserland* zich allengs tot hervorming voorbereidde, tot op het begin des jaars 1522, het tijdstip waarop wij LUTHER op den *Wartburg* hebben verlaten.

Gij moogt — en dit hebben wij reeds opgemerkt — hier geen beeld verwachten dat uit één

gietsel is; geene plastische voorstelling, gelijk een grooter kunsttalent dan het mijne volkomen in staat was die van de Duitsche Hervorming te geven, dewijl alles dáár samenhangt met LUTHERS persoon en zijne geschiedenis; maar het is een mozaïk werk, hetwelk ook de beste verhaler moet op zich nemen, wil hij de afzonderlijke voorvallen, die hij in de onderscheidene oorden des vaderlands vindt, zoo goed mogelijk in een tafereel zamenvoegen.

Des te noodzakelijker zal het derhalve zijn, *den grond* van het tafereel, namelijk den staatkundig-kerkelijken toestand van het eedgenootschap in het begin der XVI^{de} eeuw, nog eenmaal naauwkeuriger te beschouwen.

Uit het algemeen staatkundig overzicht, dat ik u reeds vroeger heb voorgedragen (*), zult gij u herinneren, dat *Zwitserland*, reeds in de Bourgondische oorlogen, deszelfs vroegere onafhankelijkheid voor een grooter staatkundig aanzien, dat hetzelfde thans allezins in het Europeesche statensstelsel te beurt viel, verwisseld had. Van dezen tijd af vinden wij de eedgenooten aan de dienst van vreemden gewijd, nu eens van den Paus, of ook van enkele Italiaansche grooten, voornamelijk van de Hertogen van *Milaan*, dan weder van *Frankrijk*; met het laatste stond het voornamelijk in betrekking na den slag van *Marignano* (1516), na welken FRANS de I^{ste} eenen eeuwigen vrede met de Zwitsers wilde sluiten. Niet zelden gebeurde het dus, dat broeders tegenover broeders in het veld stonden, om een armzalig loon; en vóór nog

(*) Zie Voorlez. IX.

de kerkelijke scheuring plaats greep, *was de eensgezindheid der Zwitsers bereids gebroken*, door de staatkundige partijen; en het smeulend vuur des haats tusschen de cantons vond, helaas! genoeg voedsel in zich zelf. Slechts weinige, waarlijk vaderlandslievende mannen hielden zich *buiten* de partijen, en verdedigden moedig de Zwitsersche onafhankelijkheid tegen elke aanranding. Ook juist deze waren vrienden der kerkelijke Hervorming, en aan hun hoofd stond ZWINGLIUS zelf. Hooren wij hetgeen hij hierover, even als een NICOLAUS VAN DER FLUE, waarschuwend zegt:

» Onze voorvaders hebben door geene andere
 » dan Goddelijke kracht hunne vijanden verslagen,
 » en voor de vrijheid gestreden. Zij streden slechts
 » voor dezelve; doch zij sloegen geene Christen-men-
 » schen voor geld dood. Maar de Duivel heeft in
 » onzen tijd vreemden afgerigt om tot ons te zeg-
 » gen: » Gij sterke helden! gij doet dwaas met binnen
 » » uwe onbewoonde bergen te blijven; dient *ons*: gij
 » » zult daarvoor groot voordeel ontvangen.” Wat
 » hebben wij ontvangen? Bij menschen-geheugen al-
 » leen, onder die vreemde heeren, meer nadeel te *Na-*
 » *pels*, *Novarra* en *Milaan*, dan ooit te voren, zoo
 » lang er een eedgenootschap bestaan heeft. Ook
 » zijn wij in den strijd voor ons zelve steeds zegevie-
 » rende geweest; in dien voor vreemden dikwerf over-
 » wonnen. Zoo moet dan ieder, die in dusdanigen
 » ligtvaardigen strijd optrekt, vooraf zijn eigen heil
 » bedenken. Wat zoudt gij van vreemdelingen zeg-
 » gen, die gewelddadig in uw land inbraken, uwe
 » goederen verwoestten, uw vee wegdreven, uwe
 » zonen, die u beschermden, versloegen, uwe doch-
 » teren schonden, uwe weenende huisvrouw met

»voeten traptten, en ten laatste nog uw huis en hof
»verbrandden? Gij zoudt meenen dat er geen God
»bestond, indien de hemel zich niet opende en vuur
»regende, indien het aardrijk niet scheurde, om der-
»gelijke booswichten te verslinden. Indien gij ech-
»ter hetzelfde aan anderen doet, meent gij dat dit
»het regt des oorlogs is? Dikwerf wordt dit ver-
»derfelijke dienst nemen bij vreemden dan ver-
»ontschuldigd met de woorden: wij hebben rijke
»heeren noodig; wij zijn een arm volk en hebben
»een woest land. Hoe komt het, dat dit land eeuwen
»lang vruchtbaar genoeg was om onze vaders te
»voeden, en voor ons niet meer? Het is, omdat nie-
»mand meer voor zijn onderhoud werken wil, even
»als onze vaders; omdat wij prachtiger, gemakke-
»lijker leven willen. Nijd en eigenbelang hebben on-
»der ons plaats gegrepen: dat hebben die vreemde
»heeren wel bemerkt. Zij hebben onze begeerten
»nog verder gaande gemaakt, en tweedragt is daar-
»van het gevolg geweest. Bereikten zij hunne oog-
»merken, dan ware het eedgenootschap spoedig
»ontbonden. Ja, zij waken, en als zij u kunnen be-
»nadeelen, zullen zij u niet sparen. Daarom dringt
»mij de liefde, u te waarschuwen, daar het nog tijd
»is: want zij die met zwaard en hellebaard u niet
»kunnen ten onder brengen, zullen met zacht goud
»u overwinnen.”

Met dezen toestand des lands stond ook die der Kerk min of meer in verband. — Ook hier zien wij dat *Zwitserland* in vroegere tijden oneindig minder afhing van de magt der geestelijken en van den Roomschen stoel. Wat, namelijk, de betrekking van de geestelijke tot de wereldlijke magt aangaat, zoo hadden reeds na het midden der XIV^{de} eeuw (1370) de Woudsteden een verbond gesloten

met *Zurich*, voornamelijk tegen de verdrukkingen van eenen toenmaligen proost, maar ook tevens tegen de aanmatigingen der hooge geestelijkheid in het algemeen. — De grondstellingen waarop dit verbond rustte, waren vervat in den zoogenaamden *Papenbrief*, die ook op *de overeenkomst te Stanz* (1481) vernieuwd en bekrachtigd werd. De geestelijke staat was dus geregeld: geheel *Zwitserland* werd verdeeld in zes bisdommen: *Lausanne*, *Sitten*, *Como*, *Bazel*, *Chur* en *Constanz*. Het laatste was het grootste en voornaamste. Het bevatte geheel oostelijk *Zwitserland* tot aan de *Aar*, uitgezonderd de bondgenootschappen, die onder het bisdom van *Chur* stonden. Deze bisdommen nu stonden vroeger met de Duitsche, Fransche en Italiaansche aartsbisdommen in betrekking, als hunne hoofd-bisdommen. Zoo *Chur* en *Constanz* met het aartsbisdom *Maintz*; *Bazel* en *Lausanne* met *Besançon*; *Como* en *Sitten* met *Milaan*. Gelijk wij echter vroeger gezien hebben, was de pauselijke staatkunde er op uit om het verband tusschen de bisdommen en aartsbisdommen te verbreken, en dezelve onmiddellijk aan *Rome* te verbinden, waartoe men zich bijzonder van de nuntiaturen bediende. Deze instelling van nuntiaturen nu heeft voornamelijk eenen grooten invloed uitgeoefend op den staatkundigen en kerkelijken toestand van *Zwitserland*. De pauselijke legaten, van welke er dikwerf onderscheidene in *Zwitserland* waren, spelen ook in de geschiedenis der Hervorming eene gewigtige rol. Zij waren het, die, geheel in tegenstrijdigheid met het vreedzame herdersämbt van eenen dienaar van CHRISTUS, oorlogzuchtige werkingen ten behoeve van den Roomschen stoel in

het werk stelden; terwijl zij met de gezanten van het magtige Frankrijk wedijverden; — zij waren het, die het aflatwezen in hunne handen hadden; zij, die de opkomende ketterijen in hare geboorte fnuiken moesten. Indien nu ook al de legaten ENNIUS, PUCCI, WILHELM DE FALCONIBUS zich meestal slechts in het voorbijgaan van hunnen last kweten, vinden wij echter in den Kardinaal-Bisschop van *Sitten*, MATTHIAS SCHINNER, reeds eenen voor het doel van den Paus bij voortduring zeer werkzamen Landsbisschop, en dus in zekere mate eenen bepaalden, vasten nuntius, door welken men het zekerst op de gezindheid des volks werken konde.

SCHINNER was inderdaad een man van buitengewone bekwaamheden. Uit *Wallis* geboortig, de zoon van arme ouders, had hij zich reeds vroeg aan den geestelijken stand gewijd, en door zijne geleerdheid de aandacht van den toenmaligen Bisschop van *Sitten*, JOOST VAN SILENEN, wiens opvolger hij ook werd, tot zich getrokken. De oorlogzuchtige Paus JULIUS de II^{de}, die hem voor zijne wervingen noodig had, maakte hem tot zijnen legaat in *Zwitserland*, en begiftigde hem met den rooden kardinaalshoed, hetwelk naderhand aanleiding gaf tot bitse aanmerkingen over de *bloedige* bezigheden der geestelijke heeren (*). Want hij was het, die de *Zwitsers* in de velden van *Novarra* en *Marignano* gelokt had, en over het algemeen de wervingen op de onbeschaamdste wijze dreef.

(*) Met regt, (zegt ZWINGLIUS,) dragen zij roode hoeden en mantels; want als men ze schudt vallen er dukaten en kroonen uit. Worden zij echter goed uitgewrongen, dan zult gij er het bloed van uwen vader, broeder, vriend, zien uitvloeijen.

Bij dit alles behoorde SCHINNER, ten gevolge zijner wetenschappelijke beschaving, tot die liberale partij in de Kerk, die in eenen ERASMUS vertegenwoordigd werd. In den beginne was hij daarom den wetenschappelijken, helder denkenden ZWINGLIUS zeer genegen, en overlaadde hem zelfs met vele gunstbewijzen. Ook ZWINGLIUS had reeds vroeger op zijnen bijstand in het werk der Hervorming gehoopt; doch hij bedroog zich zoowel in hem, als in den gelijk-gezinden Bisschop van *Constanz*, HUGO VAN LANDENBERG. ZWINGLIUS had zich, terwijl hij nog te *Einsiedeln* was, reeds tot beiden gewend, en verzocht, om, door hun veelvermogend aanzien, de hand over hand toenemende misbruiken te willen tegengaan. Van beiden ontving hij echter slechts beloften, zonder dat zij in derzelver vervulling eenigen ijver aan den dag legden. Zoo hadden ook eens de Duitsche Bisschoppen in de zaak van LUTHER gehandeld.

Dus stonden de zaken, toen, in de maand Augustus des jaars 1518, de Franciscaner monnik BERNARDUS SAMSON, Apostolisch generaal-commissaris en aflatkramer, over den berg Gotthard in *Zwitserland* kwam. Met dezelfde onbeschaamdheid als TETZEL prees ook hij den pauselijken aflat aan, en verkocht denzelven voor geld. ZWINGLIUS was nog te *Einsiedeln*, toen SAMSON in de kleine cantons zijnen handel dreef, en reeds toen vermaande en waarschuwde hij het volk in zijne leerredenen, en bedierf daardoor SAMSONS handel in het canton *Schwijtz*. Deze deed echter betere zaken in *Zug*. Het was verpazend, met welk eene hardvochtigheid hij hier de armen afwees, die aan de vermeende bron van troost lafenis kwamen zoe-

ken. » Lieve menschen, » zeiden zijne handlangers, » dringt niet zoo aan. Laat eerst hen voorgaan » die geld hebben; hun die niets hebben zal » men daarna ook nog bescheid geven. » Van Zug nam hij zijnen weg over *Lucern*, het canton *Unterwalden* en het bovenland, naar *Bern*. Hier wilde men hem in het eerst uit de stad weren, maar van *Burgdorf* af wist hij zich door zijne vrienden tot den stedelijken raad te wenden, zoodat het hem toegestaan werd in het Vincents-klooster onder feestelijke pronkerij zijne waar te koop te bieden. Ook hij bood, even als TETZEL, vollen aflaats aan, niet slechts voor reeds begane, maar ook voor toekomstige zonden. De aflaatsbrieven voor de rijken waren op parkement geschreven, en werden voor een' kroon en daarboven bij het stuk verkocht; die voor de armen waren van papier, en kostten acht kreutzers. De ridder de kleine JAKOB VAN STEIN deed hier eenen merkwaardigen handel: deze kocht voor zich en zijn vaandel stroopers, dat 500 man sterk was, alsmede voor de inwoners van zijne geheele heerlijkheid *Belp*, en voor al zijne voorouders, eenen volkomen' aflat voor eenen fraaijen appel-schimmel. Op den laatsten dag van zijn verblijf in *Bern* liet SAMSON nog eenmaal, door het gelui der klok, de gemeente in het klooster bijeenroepen, en verkondigde van de trappen van het hoog-altaar, door zijnen tolk (HENDRIK WÖLFLEIN), dat de zielen van hen die tot een kort gebed nederknielden, onbevlekt zouden zijn, even als onmiddellijk na den doop; en toen geheel het volk tot het gebed op de knieën zank, sprak hij ten laatste ook alle zielen der afgestorvene inwoners van *Bern*, waar en hoe zij ook mog-

ten gestorven zijn, van de pijnen der hel en van het vagevuur vrij.

Terwijl het gemeen, en zelfs ook eenige beschaafde lieden, (onder welke de genoemde HENDRIK WÖLFLEIN,) zich dergelijk spel lieten welgevallen, ergerden zich de beter en helderder denkenden met regt over de verregaande schandelijkheid. Zoo liet zich VANNER WYLER wrevelig in deze woorden uit: „Indien de Pausen dusdanige magt hebben, dan „zijn zij de grootste booswichten, dat zij de zielen zoo lang in het vagevuur laten smachten.”

Van *Bern* nam SAMSON zijnen weg over *Aargau*, door *Baden*, naar *Zurich*. Toen hij te *Baden* zijne vermetelheid zoo ver dreef, dat hij op het open kerkhof beweerde de zielen uit het vagevuur naar den hemel te zien vliegen, wilde een spotvogel hem voor den gek houden. Deze klom op den kerktoeren en schudde uit een kussen al de veren naar beneden, onder het uitroepen der woorden: „Ziet, „hoe zij vliegen!” Hierover ontstond een algemeen gelach, SAMSON werd toornig, en slechts de verzekering dat die man somwijlen niet regt bij zijne zinnen was, bewaarde hem voor mishandeling. Met smaad en schande overdekt verliet SAMSON *Baden*. Doch ook in *Bremgarten* ging het hem niet veel beter. Reeds te *Lensburg* werd hij door den prediker van *Staufberg* geweerd; ja, de Bisschop van *Constanz* zelfs had door zijnen generaal-vicaris, JOHANNES VON FABER, de geestelijken van zijn kerspel verboden zich met SAMSON in te laten, vermits hij verzuimd had het bisschoppelijk verlof tot zijn handwerk te erlangen. Ook de Decanus van *Bremgarten*, de oude BULLINGER, de vader van den

geschiedschrijver, verzette zich standvastig tegen hem. — Deze liet zich noch door de bedreigingen, noch door de gemeene schimpwoorden van den monnik, noch door den ban, dien hij tegen hem uitsprak, van zijn stuk brengen, maar ging naar *Zurich*, eer nog SAMSON daar aankwam, en bragt zijne klagten in bij den aldaar verzamelenden landdag. Deze besloot den aflaatkramer de intrede der stad te verbieden. — SAMSON kwam evenwel in de stad, door dat hij voorgaf iets uit naam zijns meesters aan den landdag te moeten bekend maken. Hij mogt echter zijne waren niet verkoopen, en moest onverrigter zake aftrekken en over de *Alpen* terugkeeren. — Dat de leerredenen van ZWINGLIUS tot eene dergelijke bepaalde gezindheid des volks bijdroegen, laat zich gemakkelijk denken, en zelfs de generaal-vicaris van *Constanx*, FABER, die naderhand zijn tegenstander werd, betuigde hem hierover zijn innig welgevallen. Ook de Paus zag zich genoodzaakt eenigzins toegevend omtrent de eedgenooten te handelen, en hoewel hij bevestigde dat SAMSON op *zijn* bevel gehandeld had, beloofde hij echter te zullen onderzoeken of hij zijne volmagt niet was te buiten gegaan, en, zoo dit het geval was, hem te zullen bestraffen. —

Gelijk wij reeds gezien hebben, waren de onmiddellijke gevolgen, die uit den aflaatkraam van SAMSON voortspooten, niet dezelfde met die welke eenmaal in *Duitschland* door TETZEL waren te weeg gebragt. Wij vinden hier in denzelven slechts eene medewerkende, geene eerste hoofd-oorzaak, en verschillend is de aanvang, dien de Hervorming in de onderscheidene steden en gewesten neemt. Laat

ons dit begin der Hervorming eenigzins naauwkeuriger in deszelfs bijzonderheden beschouwen.

Reeds in vroegere tijden had zich in *Zurich* naast den duisteren geest der monniken hier en daar eene vrijere gezindheid geopenbaard. Indien, gelijk wij vroeger aanmerkten, het ook al onzeker zij, welken invloed ARNOLD VAN BRESCIA, door zijn verblijf in *Zurich*, op de gezindheid der inwoners en het verlangen naar hervorming uitgeoefend hebbe, heeft echter daarentegen, omtrent in het midden der XV^{de} eeuw, FELIX HÄMMERLIN (MALLEOLUS) de onwetendheid der monniken bestreden, en zich daardoor eene levenslange gevangenis in een klooster op den hals gehaald. Langen tijd echter verstomden de klaagtoonen weder, totdat, met het begin der XVI^{de} eeuw, het reikhalzend verlangen naar een zuiverder licht hand over hand toenam. Welken opgang ZWINGLIUS maakte, en welken weg hij bij zijne leerrede insloeg, weten wij. Maar de Hemel legde hem en zijne vrienden te midden hunner werkzaamheden eene zware beproeving op, daar hem in het jaar 1519 de pest aantastte, die in weinige maanden 2500 menschen in *Zurich* ten grave sleepte. Reeds verbreidde zich door *Zwitserland* en *Duitschland* de mare van ZWINGLIUS' dood, toen hij echter weder, hoewel langzaam en niet zonder nadeelige gevolgen, die hem in de waarneming van zijn ambt belemmerden, genas: want in het laatst van de maand November klaagde hij zijnen vriend MYCONIUS dat zijn geheugen door de pest zoozeer geleden had, dat hij dikwerf den Zusammenhang zijner leerredenen verloor, en de loomheid nog door al zijne leden gevoelde. Naauwelijks was hij echter

hersteld, of nieuwe moeilijkheden deden zich op; want, hoe grooter' invloed hij aan den eenen kant verkreeg, des te werkzamer werden aan den anderen kant zijne tegenstanders. De koorheeren, die gaarne bij hunne oude oefeningen gebleven waren, zagen de week-leerredenen van ZWINGLIUS en den toeloop tot dezelve ongaarne. Zij stelden een geschrift op, waarin zij ZWINGLIUS eene menigte verwijten deden; onder anderen: dat hij de kerkelijke gebruiken, die tot eer van God en de heiligen ingesteld waren, onderdrukte en tegenging, vermits hij te weinig waarde hechtte aan het afzingen der *horae*, voor welke toch de kerkelijke inkomsten waren verordend; dat hij de belangen van het sticht niet genoeg behartigde, omdat hij niet ijverig genoeg was bij de invordering der tienden; dat hij de uitdeeling der sakramenten niet hoog genoeg achtte, vermits hij beweerd had dat vijf priesters daartoe toereikende waren. Over het algemeen hield hij het meer met de leeken, wier gunst hij zocht, dan met de priesters, die hij in de oogen der wereld verachtelijk maakte. Evenzoo maakte hij de kloosterlingen verachtelijk, vermits hij hen als onwetende lieden voorstelde, en gering dacht over de heiligen, de feestdagen, de mis en den Paus. Ook tastten zij zijn persoonlijk karakter aan. Zij beschuldigden hem de geheimen der biecht te hebben geschonden, en hetgeen hem in den biechtstoel aanvertrouwd was op den predikstoel openbaar gemaakt te hebben, en meer dergelijks. Doch al deze voorwendsels belemmerden niet dat reeds in het jaar 1520 de raad van *Zurich* een bevelschrift uitgaf, *dat alle predikers gelijkvormig over het Nieuwe Testament moesten prediken,*

hunne leer alleen uit den Bijbel bewijzen, en tevens alle nieuwigheden en menschelijke uitvindingen weglaten.

Zoo ver als ZWINGLIUS had LUTHER het in zulk eenen korten tijd niet kunnen brengen. Over het algemeen echter is de Hervorming in *Duitschland* hierin klaarblijkelijk van die in *Zwitserland* onderscheiden, dat de Hervormers van het laatste, van den beginne af aan, meer door de regeringen van hun land ondersteund werden, en in overeenstemming met deze handelden, dan in *Duitschland*; eene omstandigheid, die voorwaar er toe bijdroeg, om de meening dat de Godsdienst eene zaak van den staat, de regering de opperste Bisschop van het land is, en de geestelijken derzelve dienaars zijn, nog meer te bevestigen: eene meening, welker waarheid wij nog gelegenheid zullen hebben nader te onderzoeken.

Doch met dit bevelschrift was de zaak nog niet gewonnen. De geestelijke beambten wilden de bevoegdheid van de regering van *Zurich* niet erkennen; en van dezen tijd af zien wij den Bisschop van *Constanx*, zoowel als zijnen vicaris FABER, die vroeger ZWINGLIUS niet ongenegen waren, in vereeniging met andere ontevreden, als tegenstanders der Hervorming optreden. Wij zullen den loop en de gevolgen van dezen strijd, in Zusammenhang met andere gebeurtenissen, later verhalen.

Ook in *Bern* en deszelfs omstreken vinden wij reeds omtrent dezen tijd de eerste sporen der Hervorming.

JOHANNES HALLER, uit *Wyl* in *Thurgau* geboortig, eerst hulpprediker in *Schwytz*, daarna proost in het klooster *Interlaken*, ijverde tegen het ze-

denbederf der monniken, en zette, nadat hij het klooster verlaten had, ook als prediker, te *Zweissimmen*, *Thun* en *Schlerzingen*, zijne bestraffende leerredenen tegen de dwalingen der pauselijke leer voort. De Bisschop van *Lausanne*, SEBASTIAAN VAN MONTPAUCON, meende den mond van den lastigen zedeprediker het best tot zwijgen te kunnen brengen, door hem de voordeelige proostdij van *Amsoldingen* op te dragen. Dit viel voor in het jaar 1520. Doch HALLER werd daardoor niet bekeerd; maar tot ergernis van den Bisschop en het domkapittel van *Bern* voer hij voort in denzelfden geest te onderwijzen, en deed zelfs eenen stap waardoor hij zich groote onaangenaamheden op den hals haalde. Hij verbrak, daar zijne zusters, die tot nog toe zijne huishouding bestuurd hadden, de eene na de andere in het huwelijk traden, ten laatste zelf zijnen ongehuwden staat, en nam eene burgeresse van *Zurich* tot vrouw. Hij was de eerste geestelijke die, na verloop van eenen langen tijd, weder in den echt trad. De hoogtijd werd in het huis van den burgemeester RÖUST gevierd. Toen hem uit dezen echt zijn eerste zoon geboren werd, gebruikte een oud priester, met name SIMON LUTHARD, die tevens een der doopgetuigen was, met eene allezins te ver gedrevene belagchelijke toepassing de woorden van SIMEON: „Heer! laat nu uwen dienstknecht in vrede heengaan.” — (Van het verhevene tot het belagchelijke is slechts ééne schrede!) Ook GEORG BRUNNER van *Landsberg* was op het land werkzaam aan de verbetering der zeden. Wat daarentegen de stad *Bern* aangaat, over haar hing de droeve wolk des bijgeloofs in eene waarlijk treurige gedaante, wan-

neer wij aan de gebeurtenis denken tot welke de beruchte zaak van JETZER aanleiding gaf; en indien ook al enkele adellijke familiën, als die van MAI, WATTENWYLE, VAN MANUEL EN STÜRLER, het opkomend licht begunstigten, was toch, zoo als de geschiedenis van SAMSON ons heeft getoond, nog een groot gedeelte des adels en der beschaafden met dezelfde vooroordeelen bezet die in het hart des volks wortel geschoten hadden.

Met JETZER had het volgende plaats. De beide orden der Franciscaner en Dominicaner monniken, (barrevoeters en bedelmonniken,) waren reeds lang met elkander in eenen twist gewikkeld, die hoofdzakelijk daarop neêrkwam, of de maagd MARIA met erfzonde geboren was of niet. De Franciscaners beweerden het eerste, de Dominicaners het laatste. Van hoe weinig belang de twist ook schijnen mogte, kreeg dezelve door de wederzijdsche ijverzucht der beide orden bij voortduring nieuw voedsel. De Dominicaners nu stonden, gelijk wij uit de geschiedenis van ZWINGLIUS' jeugd weten, te *Bern* in groot aanzien. Om hetzelfde echter, zoo mogelijk, nog te vergrooten, en hunne mededingers, de Franciscaners, te verdringen, verzonnen zij een schandelijk boevenstuk, waarvan in de geschiedenis van het verderf der monniken te vergeefs een tweede voorbeeld gezocht wordt. Zij trachtten een eenvoudig mensch, die als nieuweling in hun klooster woonde, eenen kleermaker uit *Zurzach*, met name JETZER, tot een' getuige voor de waarheid van hunne zaak te maken. De proost en eenige orde-broeders begonnen daartoe voor zijne kamer te spoken; zij verschenen hem, vermomd als geesten, en gaven hem openbaringen der heilige Maagd,

in welke zij de Dominicaners als ware aanhangers der moeder Gods, de Franciscaners echter als hare gevaarlijkste vijanden, bestempelden. Vermetel geworden door het goed gevolg van hun bedrog, lieten zij nu den onnoozelen man na elkander de heilige BARBARA, de heilige MARIA en den engel verschijnen, en hem brieven van den hemel overhandigen. Eindelijk brandden zij hem met een gloeiend ijzer een teeken in de regterhand, dat een teeken van den hemel zijn, en de mededeeling van eene der wonden van Christus beteekenen moest. JETZER schreeuwde vreeselijk bij deze bewerking, doch was in zijne vrome ijdelheid niet weinig vereerd, voortaan voor een' bevoorregte der heilige Maagd te zullen gehouden worden. Hij liet zich geduldig de wond verbinden en haar met eene zalf bestrijken, waardoor zij niet genas, en verhaalde aan allen die hem bezochten, van de gezigten, waarmede hij verwaardigd werd. Ook de monniken roemden luidkeels hierover bij het geheele volk. Het bedrog was echter bijna aan den dag gekomen, toen de misleide JETZER eens een' der monniken in zijne vermomming herkende, den vlugtende bij zijn kleed greep en hem vasthield. Deze wist zich echter met eene bewonderenswaardige slimheid te redden: hij zeide namelijk, hem ditmaal op de proef te hebben willen stellen, om te zien of hij de geesten kende, en eene echte verschijning van eene valsche onderscheiden kon. De goede dwaas liet zich bepraten, en leende zich, over den hem toegezwaaiden lof wegens zijne scherpzigtigheid in de geestenkunde verblijd, weder aan het vermetel goochelspel. Na hem eenen slaapdrank ingegeven te hebben, brandde men hem vier nieuwe

II. B

wonden: eene in de linkerhand, twee aan de voeten, en eene in de rechterzijde, en hield dezelve vlijtig door zalven open. Nu verbreidden de monniken overal, dat JETZER de wonden van den Heiland in zijn sterfelijk ligchaam had. Dit lokte eene menigte nieuwsgierige bezoekers naar het klooster, en bragt de Dominicaners, in tegenoverstelling der Franciscaners, in groot aanzien bij het volk. JETZER verviel bij dusdanige bezoeken in stuiptrekkingen, en maakte zulke gebaren, dat het een algemeen opzien verwekte. En deze wilde, walgende razernij moest, verbeeldt u! het lijden van CHRISTUS in *Gethsémané* voorstellen. De heerschzuchtige monniken echter hadden aan deze schandelijke, de Godsdienst in het oog van ieder verstandig mensch onteerende wanorde nog niet genoeg. Plotseling verbreidde zich het gerucht door de stad, dat het Maria-beeld in de Dominicanerkerk bloedige tranen weende. Het volk liep in menigte naar de kerk. De lichtgeboovigen, zelfs onder hen geleerde mannen, als H. WÖLFLEIN, waren verbaasd over het wonder, en spraken reeds van het zware oordeel Gods, dat over de stad uitbreken zoude. Zij echter die verstandiger oordeelden, konden, na al het reeds voorgevallene, niet nalaten bedrog te vermoeden. — Dat de Franciscaners ook van hunne zijde niet nalieten het spel der Dominicaners voor bedrog uit te geven, is ligtelijk te begrijpen, vooral daar zij zelve in een dergelijk geval zich ook iets dergelijks jegens hunne vijanden zouden veroorloofd hebben. — Terwijl dus het gevoelen der aanwezigen verdeeld was, sprong de kapellaan TÄSCHENMACHER op de trappen van het altaar, betastte het beeld, en riep luidkeels door de

geheele kerk : „ *Het is slechts roode verw en ijdel bedrog !* ” De twijfelenden verheugden zich over de ontdekking , maar de bedriegers , en zij die nog eenmaal bedrogen zijn *wilden* , (en zulke zijn er steeds , ten voordeele der bedriegers , velen ,) hieven een luid geschreeuw aan over de vermetelheid van den kapellaan . Het tweevoudig gevoelen over het gebeurde veroorzaakte eenen algemeenen opstand onder de burgerij ; en de raad zag zich verplicht de zaak ernstig te onderzoeken . Thans zochten de Dominicaners zich van het hun lastig geworden werktuig te ontslaan , voor dat hetzelfde tegen hen kon gebruikt worden . Zij trachtten den armen JETZER door vergif uit den weg te ruimen . Deze bemerkte intusschen , toen zij hem de soep voorzettekden , hun oogmerk . Hij gaf dezelve aan eenige jonge wolven , die in het klooster opgekweekt werden , en die ook op staanden voet dood ter aarde stortten . Maar ook nu wisten de monniken hem weder te bepraten , en men zou moeten gelooven dat de eenvoudige mensch niet alleen een *bloot* werktuig , maar medepligtig aan het bedrog geweest is , sprak niet het einde der geschiedenis hieromtrent ten zijnen voordeele . Men verbeelde zich de vermetelheid der monniken ! Reeds half verraden , vingen zij het oude spel op nieuw weder aan . De nachtelijke verschijningen kwamen weder . De hofmeester van het klooster , als de heilige CATHARINA , en een der monniken , als MARIA verkleed , naderden andermaal de legerstede van JETZER . Maar deze , de stem van den hofmeester herkende , trok van onder zijn hoofdkussen zijn mes , en stak daarmede de gewaande CATHARINA in den schenkel , zoodat de wijwater-

ketel hare handen ontviel. Nu werd men handgemeen, en ieder verweerde zich zoo goed mogelijk. JETZER greep eenen hamer en gaf den hofmeester eenen slag op het hoofd, terwijl de andere monnik eene tinnen kan naar het hoofd van JETZER wierp, die echter door het venster vloog en verscheidene glasruiten brak. De kleermaker ont kwam door de deur, die hij achter zich toetrok, en haalde den prior en nog eenen medepligtigen monnik, om hen te overtuigen. „Nu ziet gij, lieve vader!” zeide hij, „de zuivere geschiedenis; nu heeft eenmaal ulieder bedrog een einde!”

Thans was ook eindelijk de dag des gerichts en der straf voor de huichelende booswichten aangebroken. Wel is waar wilde de Bisschop van *Lausanne*, dien de regering in den arm genomen had, in het eerst de zaak niet zoo ernstig behandelen, en ook JETZER, wien de monniken eenen vreeselijken eed afgenomen hadden, weigerde iets te bekennen. Toen men echter ernstig bij hem aandrong, getuigde hij zooveel, dat men aan het bedrog niet meer twijfelen konde. Thans werd de zaak voor den Paus gebragt, bij welken de Dominicaners reeds over hunne wonderen de zegepraal hadden behaald. De Paus benoemde zijn' legaat, ACHILLES DE GRASSIS, die met de Bisschoppen van *Lausanne* en *Sitten* eene geestelijke regtbank vormde, welke alles tot in de geringste omstandigheden moest onderzoeken. De prior en de drie medepligtige Dominicaner monniken (UELSCHLI, BOLSHORST en STEINECKER) werden tot eene schandelijke doodstraf veroordeeld. Op den 24sten Mei des jaars 1509 werden zij op een schavot in de kruisstraat, ten aanzien des geheelen volks, van hunne priesterlijke

kleeding beroofd en van den geestelijken stand vervallen verklaard, en den 31sten daaraanvolgende op het *Schwellenmattelein* verband. JETZER werd alleen tot opentlijke tepronkstelling en verbanning uit het eedgenootschap veroordeeld.

Dat deze geschiedenis, die slechts tien jaren vóór de Hervorming plaats had, mede moest bijdragen om de achterdocht van alle verstandigen tegen de drijfverijen van de onwetendheid der monniken gaande te maken, kan men gemakkelijk begrijpen. En evenwel lieten de inwoners van *Bern* zich op nieuw niet alleen door den aflat van eenen SAMSON misleiden, maar ook ten zelfden tijde dat deze in Zwitserland kwam, viel er nog eene bedriegerij voor met den schedel der heilige ANNA. Een niet gering aantal Godsdienstige personen had zich namelijk te *Bern* vereenigd, om dezer heilige een altaar op te rigten, waartoe, volgens het geloof des tijds, ook vereischt werd dat ergens onder het altaar een gedeelte der heilige, (een gedeelte van haar ligchaam,) begraven werd. Nu bevond zich het ligchaam der heilige ANNA in een klooster te *Lyon*. De ridder ALBRECHT VON STEIN werd dien ten gevolge naar den Koning van *Frankrijk* gezonden, ten einde van hem de gunst te verwerven om een gedeelte van dit ligchaam naar *Bern* te mogen voeren. Maar ALBRECHT, om het plegtig gehoor en tevens de mogelijkheid eener weigering te vermijden, kocht voor eene groote belooning den koster om, om hem een Goddelijk overblijfsel der heilige te bezorgen. De koster liet zich vinden, en overhandigde den ridder een gebeente, dat zorgvuldig in eenen zijden doek gewikkeld was, en de schedel der heilige ANNA heette te zijn. De ridder, verheugd

op eene zoo gemakkelijke wijze tot zijn doel te zijn geraakt, nam de terugreis aan. Te *Lausanne* ontving hij de gelukwenschingen en den zegen van den hoogwaardigen Bisschop, en aan de opene poorten zijner vaderstad gekomen, werd hij door de geheele geestelijkheid, den raad en een groot gedeelte der burgerij ontvangen, en in feestelijken optocht tot aan de Dominicaner kerk begeleid. Onder groote plegtigheden werd de schedel in het altaar gevoegd, en de Bisschop van *Lausanne* verleende het nieuwe heiligdom eenen aflaat. Maar hoe beschaamd waren allen, toen er spoedig daarop een brief van den abt van het klooster te *Lyon* kwam, die bepaaldelijk verzekerde, dat het ligchaam der heilige zich ongeschonden op zijne oude plaats bevond, en dat de koster een gewoon gebeente uit het knielhuis gestolen, en dit voor den schedel der heilige ANNA verkocht had, waarvoor hij bereids gestraft was geworden. Na hetgeen wij tot nog toe verhaald hebben, kan men zich den grooten arbeid voorstellen, met welken de Hervormers van *Bern* te worstelen hadden. Eerst later zullen wij de uitgebreidheid hunner werkzaamheden op den regten prijs kunnen schatten. Hier slechts iets over het begin. FRANS KOLB, uit *Lörrach* geboortig, had te *Bazel* gestudeerd, en was reeds sedert het jaar 1512 prediker te *Bern*. Even als ZWINGLIUS, trad ook hij te *Bern* als staatkundig hervormer op, daar hij tegen het in krijgsdienst treden bij vreemde mogendheden predikte. Later echter, toen hij zich met BERTHOLD HALLER EN SEBASTIAAN MEYER vereenigde, was hij ook tevens werkzaam aan de zuivering van het geloof. BERTHOLD HALLER, de voornaamste Hervormer van *Bern*, (niet te verwisselen met den vroeger genoemden JOH. HALLER,) is geboren te *Rothweil* in

Zwaben, in het jaar 1492. Hij had met MELANCTON te *Pforzheim*, naderhand op verschillende hoogescho-
len, het laatst te *Keulen*, gestudeerd. Nadat hij te *Ba-
zel* eenigen tijd het leeraarsämbt had bekleed, kwam
hij in het jaar 1518 als leeraar te *Bern*, waar hem
spoedig daarop eene plaats als koorheer, en in het
jaar 1521 het ambt van priester (*leutpriester*) aan
de domkerk opgedragen werd. Een deftig uiterlijk,
bekwaamheid, vlijt, groote welsprekendheid en on-
gedwongene vriendelijkheid jegens ieder, maakten
hem algemeen bemind. Zijne vijanden scholden
hem uit voor eenen ketter met eenen dikken buik.
Gemeenschappelijk met hem was ter verbreiding van
zuivere Godsdienstbegrippen werkzaam SEBASTIAAN
MEYER uit *Neuburg* aan den *Rijn*. In het jaar 1465
geboren, was hij zevenentwintig jaar ouder dan
HALLER, maar staat echter den jongen man voort-
durend als vriend op zijde, en deelt met hem lief-
en leed van den strijd. Hij had te *Bazel* en op
verscheiden beroemde hoogescho-
len gestudeerd, en
had zich daarna tot de orde der Franciscaners bege-
ven. Ongeveer sedert het jaar 1511 onderwees hij
te *Bern* de Godgeleerdheid. Reeds vroeg legde
hij in zijne voordragten den Bijbel tot grondslag.
Hij verklaarde de brieven van PAULUS voor zijne orde-
broeders, en voor het volk predikte hij, in plaats
van de legenden, op eene vruchtbare en indruk-
makende wijze over de Apostolische geloofsbelij-
denis.

HALLER en MEYER werden echter spoedig wegens
hunne vrijzinnige voordragten verdacht van in de
leer te dwalen, en ten zelfden tijde, toen de Bis-
schop van *Constance* den eersten stap deed tegen
ZWINGLIUS, deed de Bisschop van *Lausanne*, se-

BASTIAAN VAN MONTFAUCON, eenen dergelijken tegen de Hervormers van *Bern*. Zij werden in het jaar 1522 bij den raad als ketters aangeklaagd, en hunne uitlevering geëischt.

Terwijl KOLB, HALLER en MEYER door den ernst hunner prediking werkten, trachtte de dichter en schilder NICOLAUS MANUEL, wiens hekelzucht ons reeds bekend is, door lachwekkenden spot der waarheid den weg te banen. Reeds vroeger had hij de gebeurtenissen met JETZER op eene meer ernstige dan wel belagchelijke wijze bezongen. Nu echter liet hij op vastenavond, in eene kruisstraat, door zijne leerlingen een door hem vervaardigd tooneelspel, *de Doodeter* genaamd, (omdat de geestelijkheid haar bestaan had van de zielmissen der dooden,) opvoeren. — Reeds de namen der personen toonen de strekking van het gedicht aan. Zoo verschijnen *de Paus Entichristilo*, (*Antichrist*), *de Kardinaal ANSHELM Hoogmoed*, *de Bisschop CHRYSOSTOMUS Wolfsmaag*, *de Proost FREDERIK Gierigaard*, *de Decanus SEBASTIAAN Boerenvilder*, *de Abt Nooitgenoeg*, *de Hofmeester Zondergrond*, enz. In hetzelfde jaar vervaardigde hij tegen den aflat het zoogenaamde *Boonenlied*, dat in alle straten gezongen werd, en dat thans bij ons (te *Bern*) nog als spreekwoord in gebruik is (*).

Wij wenden ons thans naar *Bazel*. De stad *Bazel*, na de aardbeving in den jare 1356 weder uit hare puinhoopen verzezen, had zich gedurende de tweede helft der XIV^{de}, en voornamelijk gedurende de XV^{de} eeuw, tot den rang van eene belang-

(*) *Es ist über das Bohnenlied aus*; waarvan de beteekenis is: dat is met overdrijving gezegd, gedaan, enz.

rijke Duitsche rijksstad verheven. De binnen hare muren gehoudene groote kerkvergadering, de spoedig daarop door Paus PIUS den II^{den} gestichte hogeschool, de vereeniging der grootste geleerden, het verblijf van ERASMUS, hare voortreffelijke drukkerijen, dit alles, wij zagen het reeds vroeger, verhief den roem en luister van onze vaderstad. Doch zij bleef ook niet achter in den strijd voor waarheid en verlichting, voor *Evangelische* vrijheid.

Sedert het jaar 1501 was *Bazel* tot het verbond der eedgenooten toegetreden. Gewigtige veranderingen in het inwendige van haren regeringsvorm waren voorafgegaan, vermits de ambachtsgilden der burgers zich in eene meer onafhankelijke verhouding tot den adel der hooge kamer geplaatst, en tegenover denzelven belangrijke voorregten verkregen hadden, met betrekking tot het kiezen der raadsheeren en burgemeesteren.

Het is in onze Bazelsche geschiedenis eene zeer eigendommelijke verschijning, dat de staatkundige veranderingen te gelijker tijd met de Hervorming der Kerk plaats grepen. Aan den eenen kant was het goed, dat de staatkundige omkeering van zaken, ten minste derzelver hoofdzaak, de omverwerping der Kerk is voorafgegaan; gemakkelijk zouden anders de grondstoffen der hervorming en der omwenteling nog meer onder elkander vermengd zijn, en geene zoo verblijdende uitkomst opgeleverd hebben, als waarvan thans de geschiedenis getuigt. — De staatkundige hervorming was, wel is waar, niet zonder strijd, doch echter op eene wettelijke wijze haren gang gegaan, en de kerkelijke kon nu des te zuiverder met hare eigendommelijke eischen optreden. Van den anderen

kant kan men echter ook niet ontkennen, dat het voorafgaan van de staatkundige hervorming blijkbaar op de gebeurtenissen der kerkelijke gewerkt heeft, en dat van daar meerdere stormen, dan op eenige andere plaats het geval was, de ontkiemende bloesem van het Evangelisch geloof dreigden te vernietigen.

De adel, die, hoezeer ook beperkt, echter nog steeds voortging in de regering hare magt te oefenen, bleef ook in het kerkelijke aan de bestaande orde van zaken verkleefd. Het gemeene volk hoopte, gelijk doorgaans het geval is, bij de omverwerping der zaken te winnen, en slechts het betere gedeelte der burgerij, waaruit gelukkig de kern der stad bestond, zette door haar krachtdadig optreden aan den eenen kant de talmende regering tot handelen aan, terwijl zij aan den anderen kant den storm der menigte beteugelde. Aan het hoofd dezer burgerij zien wij, als derzelver vertegenwoordigers in de regering, den burgemeester ADELBERG MEYER; terwijl zijn ambtgenoot HEINRICH MELTINGER (van de hooge kamer) de tegenpartij begonstigde.

Wat het kerkelijke aangaat, *Bazel* bleef voortdurend de zetel des Bisschops, hoewel de toetreding tot het verbond der eedgenooten de betrekking tusschen hem en de burgerij zeer ten nadeele des Bisschops veranderd had. Evenzoo hadden de voorgevallene staatkundige veranderingen, door welke de adel over het algemeen beperkt werd, zijne goedkeuring niet kunnen wegdragen.

Als mensch overigens en als Christen was CHRISTOPHUS VON UTENHEIM een man van zachte, vrije gevoelens, van opregte vroomheid en onbesprokene

zedes. Een vriend van ERASMUS zijnde, was hij een begunstiger der wetenschappen, doch snelle veranderingen en nieuwigheden niet genegen. Hij was overigens reeds zeer bejaard toen de Hervorming eenen aanvang nam, en ongetwijfeld ging hij dezelve meer uit den weg, dan dat hij getracht zou hebben haar met geweld tegen te gaan. Zijne zinspreuk: *mijne hoop is het kruis van CHRISTUS; ik zoek de genade en niet de werken*, doet ons zien dat ook zijn gevoelen omtrent het geloof dat der Hervormers ten minste nabij kwam. Van dezelfde gevoelens als hij, was ook zijn medehelper NICOLAUS VAN DIESSBACH, en eenige der betergezinde medeleden des domkapittels.

Minder onmiddellijk dan men bij den eersten oogopslag verwachten zou, werkte de hoogeschool op de Hervorming. Als eene stichting van den pauselijken stoel, was hare grondvesting zelve een eisch, om de regten van haren opperheer te beschermen; hoezeer, indien men de zaak hooger opvat, de wetenschappen zich niet leenen moeten om vreemdsoortige belangen te verdedigen. — Van daar was het steeds eene poging zonder uitwerking, die de toenmalige rector ROMANUS WONNECKER, professor in de geneeskunde, in het werk stelde, om in openlijke redetwistingen het geheele Lutherdom te schande te maken.

Desniettegenstaande werkte de hoogeschool te *Bazel* niet zoozeer middellijk op de uitbreiding der Hervorming in *Bazel* zelve, als wel buitenwaarts, in het overige gedeelte van *Zwitserland*. Wij hebben reeds gezien hoe opwekkend de vrijzinnige voordragten van eenen THOMAS WIJTENBACH op ZWINGLIUS en LEO JUDA gewerkt hebben. Even-

zoo verbreidde de geleerde HEINRICH LOROTI, uit *Glaris*, van zijnen wijsgeerigen leerstoel eene zuivere belijdenis; hoewel hij zelf, even als zijn vriend ERASMUS, in betrekking tot de Roomsche Kerk bleef.

Wat ERASMUS zelfden betreft, deze staat tot de Bazelsche Hervorming in dezelfde betrekking als de hoogeschool. Niet alleen kon hij, wegens zijne menigvuldige afwezigheid, geen voortdurenden invloed op onze vaderstad uitoefenen, maar ook zijne gansche persoonlijkheid was niet zeer geschikt om zijne pogingen tot de verlichting des volks uit te strekken. Intusschen moest hij, tegen zijnen wil, zoo bij ons als op andere plaatsen, de verlichting helpen bevorderen. Daar wij ons echter voorbehouden later over de betrekking van dezen man tot de Hervorming meer te zeggen, willen wij nu thans nog kortelijk die mannen voorstellen, die nog vóór het optreden van OECOLAMPADIUS in de Hervorming van *Bazel* een werkdag aandeel genomen hebben.

Wij noemen het eerst WOLFGANG FABRICIUS CAPITO (*Köpfl*), uit den *Elsas* geboortig, dien wij sedert het jaar 1512 als prediker in de domkerk, maar ook tevens als leeraar aan de hoogeschool, een vriendschappelijk verkeer met ERASMUS zien houden. In zijne voorlezingen verklaarde hij het Evangelie van MATTHEUS, en op den kansel den brief aan de Romeinen. Door zelfstandig onderzoek des Bijbels kwam hij spoedig zoo ver, dat hem ten opzichte van verscheidene dwaalbegrippen der Roomsche Kerk de oogen open gingen, en reeds in het jaar 1517, dus nog vóór dat hij van het optreden van LUTHER in *Duitschland* iets we-

ten konde, kon hij het niet meer van zich verkrijgen de mis te lezen. Ja, hij had, zoo als hij zelf aan BULLINGER schrijft, reeds vóór den Wittenberger Hervormer met ZWINGLIUS te *Einsiedeln* een plan gemaakt tot omverwerping van den Roomschen stoel. Het is voorzeker des te opmerkelijker, dat dezelfde man naderhand LUTHER zijnen moedigen hervormings-ijver verweet, en hem op de wijze van ERASMUS tot grootere gematigdheid zocht te bewegen. CAPITO werd namelijk, nadat hij aan de Bazelsche Hervorming de schoonste vooruitzigten geopend had, in het jaar 1520 naar het hof van den Keurvorst van *Maintz* beroepen, van waar hij aan LUTHER op den *Wartburg* eenen brief schreef, waarin hij hem voor overhaaste stappen en zijnen hevigen toon waarschuwde. Maar LUTHER, die zijnen vriend door de hoflucht besmet zag, blies hem weder eenen vrijeren adem in, en spoedig daarop wakkerde de gezonken moed des mans wederom aan, zoodat hij in het vervolg gezegend werkzaam was als Kerkhervormer te *Straatsburg*.

Slechts ongaarne lieten de inwoners van *Bazel* hunnen leeraar vertrekken. Zijne voetstappen werden gedrukt door CASPAR HEID (HEDIO), geboortig uit *Ettlingen* in het markgraafschap *Baden*, die als vicaris te *St. Theodoor*, en naderhand als kappellaan te *St. Martin*, de verklaring der Bijbelboeken in denzelfden geest voortzette, en zich daardoor, even als zijn voorganger, bij de monniken gehaat maakte. »Ik heb lust,” zoo schrijft hij in het jaar 1520 aan ZWINGLIUS, »om het Evangelie » voort te zetten waar CAPITO opgehouden heeft: zoo » zeer ben ik van de gezonde leer overtuigd; even- » wel zijn er hier nog eenige monniken en domme

„zwetsers, die niet vreezen het volk in hunne leerredenen van hen af te lokken die de hoofdzak des Christendoms in het Evangelie stellen.” Ook met LUTHER was HEDIO in briefwisseling; hij bekende van dezen dat zijne leer uit God was. Ook deze prediker werd desniettemin van *Bazel* naar *Maintz* beroepen. Doch reeds ten zelfden tijde zien wij eenen anderen strijder, WILHELM RÖUBLIN, prediker bij *St. Alban*, optreden. Hij was uit *Rothenburg* aan den *Neckar* geboortig, en wordt ons als een geleerd en ijverig man afgeschilderd. Hij predikte tegen het mis-offer, het vagevuur, de aanroeping der heiligen, en had grooten toeloop van menschen, zoodat er dikwerf vierduizend en meer bij zijne leerredenen tegenwoordig waren. Toen in het jaar 1521 bij de groote processie van den H. sakramentsdag de heilige overblijfselen rondgedragen werden, droeg RÖUBLIN, in plaats van eene reliquie, eenen fraai gebonden Bijbel in de stad om, op welken met groote letters geschreven stond: „Biblia, dat is het regte heilighdom: het andere zijn doodsbeenderen.”

Deze in het oog loopende stap verwekte bij de priesterschap groot misnoegen. RÖUBLIN werd bij den Bisschop, en door dezen bij den raad aangeklaagd. Maar de burgerij trok zich zijner aan, en als zich het gerucht, dat de geestelijkheid hem wilde laten gevangen zetten, door de stad verbreidde, ontstond er een groote oploop op de barrevoetersplaats. De burgers zonden gezanten aan den raad, om denzelven te smeeken dat men hun hunnen prediker laten zou, vermits hij niets anders leerde dan hetgeen op den Bijbel gegrond was, en men hem tegen de vervolgingen van het kapittel zou be-

schermen. Die raad, om het ergste te voorkomen, zond den nieuw gekozenen burgemeester ADELBERG MEYER met nog eenige raadsheeren naar de plaats waar de burgers verzameld waren, om zich, zoo als het heette, wegens hunne begeerte en hun aantal beter te onderrigten. Men beproefde wat men konde, om de opstandelingen tot zwijgen te brengen. De geestelijkheid rustte echter niet, voor zij den gehaten prediker uit de stad verdreven had. Zij hield zoo lang bij den raad aan, dat deze eindelijk RÖUBLIN voor zich ontbood, en hem, zoo als het heet, zonder hem aan te hooren uit de stad bande. Dit gaf nieuw gemor onder de burgerij, maar de zamenscholingen bleven achterwege. Daarentegen lieten vijftig eerbare vrouwen uit de St. Albaans-gemeente, uit verschillende standen, door eenen aanzienlijken burger bij den raad een smeek-schrift voor haren prediker indienen, maar werden echter afgewezen.

Men moge dit gedrag der regering onmeêdoogend vinden, en RÖUBLIN als eenen ten onregte vervolgde tegen dezelve in zijne bescherming nemen: als wij echter vernemen hoe deze RÖUBLIN in het vervolg tot de Wederdoopers overging; hoe hij als prediker te *Wytikon* in het canton *Zurich* den boeren beloofde hen van de tienden en belastingen te zullen bevrijden; hoe hij zijn kort daarop gevolgd huwelijk een pralend en snorkend aanzien gaf, om daarmede zijne vijanden te ergeren, dan kunnen wij gemakkelijk vermoeden, dat ook in den eersten, hoezeer ook welgemeenden, hervormings-ijver des mans zich onzuiverheden hebben gemengd, en dat de raad zijne goede gronden zal

gehad hebben om een onrustig hoofd te verwijderen. De stap met den Bijbel heeft op zich zelve reeds iets in het ooglopends en snorkends. Het werk toch van eenen waren dienaar des Evangelies en Hervormer bestaat in het beoefenen en verklaren des Bijbels, en niet in denzelven tot praal en ter bezigtiging rond te dragen. Doch men kon zich over zijne verwijdering ook nog des te gemakkelijker troosten, vermits er spoedig in zijne plaats een ander met de vrije verkondiging van de leer des Bijbels te voorschijn trad. WOLFGANG WYSSENBURGER, prediker aan het hospitaal (gasthuis). De Kronijk van FRIDOLIN RYFF zegt van hem: » Deze » jonge, geleerde mensch begon ook de waarheid » des Goddelijken Woords te verkondigen. Hij ver- » kreeg ook den aanhang der gemeente veel be- » stendiger dan de vorige prediker (RÖUBLIN). Hij be- » gon de Latijnsche mis in het Duitsch te houden, op- » dat men zou kunnen hooren waarop dezelve be- » rustte. Daarmede waren de papen echter niet tevre- » den. Doch het wilde hun niet even goed gelukken » als voorheen: *want, omdat hij een burger, en » zijn vader lid van den raad was, die in hooge » achting stond, moesten zij hem laten blijven.* »

De omstandigheid dat WYSSENBURGER een burger der stad, en zijn vader een aanzienlijk medelid van den raad was, kon allezins van gewigt zijn in het gevoelen van de inwoners van *Bazel*, en de getuigenis van den Kronijkschrijver klinkt eigenaardig genoeg. Doch dit was het niet uitsluitend dat onzer vaderen verdiensten deed erkennen: want nog veel krachtiger nam hunne geestdrift voor de Hervorming toe, sedert den tijd dat

de *buitenlander* JOH. OECOLAMPADIUS in hun midden beroepen werd.

Wij zullen het leven van dezen man, in zamenhang met zijne latere werkzaamheid, *dan* beschouwen, als wij, na eenen terugblik op LUTHER en de Duitche Hervorming, wederom op *Zwitserland* zullen terugkomen.

VEERTIENDE VOORLEZING.

VERDERE VERBREIDING DER HERVORMING IN DUITSCHLAND. CARLSTADT EN DE ZWICKAUER PROFETEN. ONLUSTEN TE WITTEMBERG. LUTHER VERLAAT DEN WARTBURG. ZIJNE ZAMENKOMST MET TWEE ZWITSERSCHE JONGELINGEN TE JENA. ZIJN GEDRAG JEGENS DE DWEEPERS. ZIJNE ONEENIGHEID MET HENDRIK DEN VIIIsten. HADRIANUS DE VIde. RIJKSDAG TE NEURENBERG. CLEMENS DE VIIde. DE HERVORMING BEGINT DE ZAAK DER DIPLOMATIE TE WORDEN. LUTHERS BETREKKING TOT DEZELVE.

Wij hebben LUTHER op den *Wartburg* achtergelaten, en intusschen eenen kleinen uitstap naar *Zwitserland* gedaan, op welken wij op verschillende plaatsen het opkomend licht hebben ontmoet. Laat ons thans den draad der Duitse Hervormings-geschiedenis weder opvatten, en den strijd der hoofdstoffen te gemoet treden, die in dezelfde mate gewigtiger en ingewikkelder werd, als zich het onreine dreigde bij het reine te voegen. Wij kunnen hier LUTHERS verdere werkzaamheden op den *Wartburg* niet nader ontwikkelen. Niet alleen

hield hem de vertaling des Bijbels bezig, maar ook vele andere gewigtige schriften gaf hij gedurende zijn verblijf aldaar in het licht. Hoevele werkzaamheden hij intusschen ook had, zijn eenzaam verblijf werd hem ten laatste verdrietelijk. Reeds eenmaal had hij een geheim uitstapje naar zijne vrienden te *Wittenberg* gewaagd; doch thans, nu hij bemerkte dat dweeperij en valsche vrijheidszucht het hoofd begonnen op te steken, en zich van de nog onbevestigde gemoederen meester te maken, gevoelde hij zich gedrongen zijn *Patmos* te verlaten en voor het geheele volk op te treden.

Intusschen had het Evangelie in *Duitschland* en andere landen zichtbare vorderingen gemaakt. In verschillende oorden en steden treden mannen op die in den geest van LUTHER prediken. De mond der herauten wordt geopend. Verscheidene Vorsten, die op den rijksdag de verhevehe gevoelens van LUTHER bewonderd hadden, hellen tot de nieuwe leer over. Adellijken en ridders bieden den wereldlijken arm ter bescherming; beschaafde leeken en staatsmannen, sluiten zich den Evangelischen predikers naauwer aan, en verdedigen hunne zaak bij het volk. Ook dit reikhalst, hoezeer met de gronden der nieuwe leer nog slechts duister bekend, naar het nieuwe licht. Het uitgestrooide zaad groeit op den Saksischen bodem het weligst. FREDERIK MYCONIUS (MECUM) predikte te *Zwickau* en in andere Saksische steden; COBAN HESSE, JOACHIM CAMERARIUS, EURIGIUS CORDUS, JOACHIM LANGE te *Erfurt*, WOLFGANG STEIN te *Weimar*. Maar uit *Saksen* zien wij het woord der waarheid zich naar de vier hemelstreken verder uitbreiden, of veeleer van rondom de geesten in ééne belijde-

nis zamenkomen. In den *Elsas* en *Zwaben* steekt de nieuwe geest op eene krachtige en veelvoudige wijze het hoofd op. Reeds langen tijd toch bloeiden in *Schlettstadt* betere scholen, uit welke WIMPHILING en BEATUS RHENANUS de verlichting verbreidden. Te *Straatsburg* predikte MATTHIAS ZELL, die spoedig daarop in POLLIO, HEDIO, CAPITIO, BUCER, waardige medehelpers vond; terwijl in de wereldlijke regering mannen als JAKOB STURM, MARTIN HERLIN en de regtsgeleerde NICOLAUS GERBEL het betere hielpen bevorderen. Te *Hall* in *Zwaben* gaf JOHANNES BRENZ onderwijs, te *Esslingen* MICHAEL STIEFEL, in *Ulm* JOHANN EBERLIN van *Günzburg*, te *Heilbronn* JOHANN KRÖNER en JOHANN LACHMANN; desgelijks THEOBALD BILLIKAN in *Nördlingen*, en JOHANN FROSCH (RANA) te *Augsburg*. In het midden van *Duitschland* werden dezelfde pogingen in het werk gesteld. Te *Frankfort* predikte HARTMANN IBACH, en toen men dezen uit *Maintz* vervolgde, oefenden de aangeslagene dreigende brieven van den ridder HARTMUTH VAN KRONBERG eenen ontmoedigenden invloed op de tegenstanders, eenen opwekkenden op de meerderheid der inwoners. ANDREAS OSIANDER strooide aan de Sebaldus-kerk te *Neurenberg* de zaden des Evangelies uit; en de brave LAZARUS SPENGLER, en spoedig na hem ook de geleerde SCHEURL, verdedigden de zaak der vrijheid in den raad en bij de burgerij. Aan het hof in *Voigtland* legde CASPAR LÖHNER den grond tot de Hervorming. In het westen van *Duitschland*, in de Bergische landen, ontwikkelt zich te gelijker tijd het verlangen naar het betere. De Augustijner monniken van *Lippstadt*, in het *Kleefsch-Markische*, zenden leerlingen

naar *Wittenberg*. ADOLF KLARENBAACH predikt in *Munster*, naderhand te *Wezel*. In het *Tweeburgsche* beginnen SCHWEBEL en STURM de Hervorming. Evenzoo wint dezelve in het oostelijk gedeelte, namelijk in het hertogdom *Liëgniss*, meer en meer veld. Doch ook ten platten lande, naar de Noord- en Oostzee, naar *Pommeren* en *Pruisen*, naar *Vriesland* en *Denemarken*, en naar de *Nederlanden*, zien wij het licht der nieuwe leer zich meer en meer verbreiden. In *Gosslar*, *Halberstadt*, *Brunswijk*, in *Celle*, *Hamburg* en *Bremen* openbaart zich de geest der Hervorming, op de kansels, in de kloosters, onder het volk. In *Pommeren* was, ondersteund door zijne ambtgenooten CNOPHEN en KETTELHUT, JOHANN BUGENHAGEN op eene voortreffelijke wijze werkzaam, die van daar den naam van POMMER (POMERANUS) droeg, en, door den Bisschop MANTEUFEL verdreven, met LUTHER en MELANCHTON te *Wittenberg* onderwees. Doch, daar wij ons slechts met een algemeen overzicht moeten tevreden stellen, kunnen wij in geene verdere bijzonderheden treden, en is het ons niet vergund na te gaan hoe men zich overal ten strijde toerustte, hoe de vruchten allengs rijpten, en hoe in den verderen loop der geschiedenis het overige in bijzondere oorden tot stand kwam. Wij zien intusschen onder de vrienden des lichts een levendig verkeer plaats grijpen, dat door reizen en briefwisseling zeer bevorderd wordt. De grootste menigte der studerende jeugd gaat naar *Wittenberg*. De drukpersen verbreiden de schriften van LUTHER, en van hen die even als hij dachten en gevoelden. Bijzondere personen, zoowel als geheele gemeenten, verblijden zich over het nieuw op-

komende heil. Doch het ontbrak tevens ook niet aan vervolgingen. Zelfs in de *Nederlanden* vond het Evangelisch geloof bereids zijne martelaars. De woedende HOOGSTRATEN vervolgde zelfs dáár de aanhangers van LUTHER ten bloede, en twee Augustijner monniken van *Antwerpen*, HEINRICH VOOS en JOH. ESCH, stierven op den brandstapel. LUTHER vierde hunnen dood plegtig in een gedicht. Evenzoo liet de ketterjager REICHLER, in *Zwaben*, verscheidene Luthersche predikanten aan de naastbijstaande boomen ophangen. Doch de vervolgingen deden het geloof der belijders niet wankelen. Enkele trekken van verkleefdheid aan de leer des Evangelies bewijzen dit. Zoo was er te *Worms*, sedert dat LUTHER op den toenmaligen rijksdag eene zoo moedige taal gevoerd had, eene afzonderlijke Luthersche gemeente ontstaan, die, omdat men haar niet toestond zich ergens neêr te zetten, dan eens hier, dan daar hare bijeenkomsten, ook in het open veld, hield, waartoe men eenen eigenen vervoerbaren kansel vervaardigd had. Een dergelijk voorbeeld vinden wij in *Gosslar*. Toen voor den aldaar zijnde prediker de kerken gesloten werden, verzamelde zich de vrije gemeente onder eenen lindenboom op het Jacobuskerkhof. Te *Annaberg*, eene door Hertog GEORG nieuw gebouwde Saksische bergstad, openbaarde zich zulk een ijver, dat, toen de Hertog de nieuwe leer niet dulden wilde, men naar *Buchholz* in *Keur-Saksen* verhuisde, en aldaar de voordragten van eenen WENC. LINK en GABRIEL DIDYMUS aanhoorde. Over het algemeen openbaarde zich de geest der Hervorming ten sterkste in *Keur-Saksen*, bijzonder in *Wittenberg*, en zelfs de orde broe-

ders van LUTHER, de Augustijner monniken, boden gewillig aan de nieuwe zaken de behulpzame hand. De leden der vergaderingen van *Meissen* en *Thuringen* hielden te *Wittenberg* eene bijeenkomst, schaften de geheime missen af, en hieven alle geloften op die strijdig waren met het Evangelie. De verkregene goedkeuring van LUTHER en der Wittenbergsche Godgeleerden billijkte den stap, en zoo was ook de Keurvorst, die eerst voor ongeregeldheden bevreesd was geweest, tevreden.

Tot dusverre was alles van de zijde der Evangelischen op den weg van orde en in de schoonste eendragt ten uitvoer gebragt. Als ergens geweld het hoofd opstak, dan was het aan de zijde der heerschende Kerk, die, ingevolge hare grondbeginsels, de ketters vervolgde. Kleinere ongeregeldheden, die zich hier en daar ter tegenwerking openbaarden, zijn niet waardig om van te gewagen. Over het algemeen kan men zeggen, *dat het eene hervorming was, die op den weg des verstands en der wettelijkheid haren aanvang genomen had, op den weg der verlichting, der volkomenste gewetensvrijheid.* Doch juist deze ging den oproerigen te langzaam.

ANDREAS CARLSTADT, dien wij reeds naast LUTHER te *Leipzig* ontmoet hebben, was een van diegenen welke, bij middelmatige verstandsvermogens, en eenen, wel is waar juisten en opregten, maar tevens onbuigzamen en partijdigen wil, zich meenden getroepen te zijn om het welberaden woord van LUTHER vooruit te loopen, en dáár te beginnen waar de Hervorming eerst een einde moest nemen. Zich alleen aan het uiterlijke houdende, meenden hij en zijne aanhangers dat de Hervorming hoofdzakelijk

bestond in het loochenen, afschaffen der uiterlijkheden, in de verwijdering der beelden, en in het onstuimig verwerpen der vasten en der tot nu toe bestaan hebbende kerkelijke verordeningen. Zelfs gingen zij, zoo als de ultraliberalen gewoonlijk doen, in hunnen ijver voor de vrijheid zoo ver, dat zij ook anderen de vrijheid tot eene wet maakten, hen tot vrijheid dwongen, en hun in plaats van het oude juk een nieuw wilden opleggen. CARLSTADT was, hetwelk LUTHER zelf billijkt, in April des jaars 1522 in het huwelijk getreden. Maar hier bleef het niet bij. Even als RÖUBLIN, van wien ik in onze vorige zamenkomst heb gewag gemaakt, spreidde ook CARLSTADT bij zijn huwelijk eene nuttelooze pronkerij ten toon, en praalde er mede, als met eene heldendaad. In den echt der priesters zag hij nu alle heil, en derhalve wilde hij nu alle geestelijken uitnoodigen om in den echt te treden; ja, hij dreigde, dat hij alle papen, groot of klein, met woorden en daden berispen en aanvallen zou, indien zij zijn voorbeeld niet volgden. Daarbij gedroeg hij zich hoogst onverstandig met opzigt tot de openbare Godsdienstoefening. Onvoorbereid en zonder biecht liet hij de lieden tot het heilig Avondmaal toe, dat hij onder beiderlei gedaanten uitdeelde, en koelde zelfs met eenige studenten zijnen moedwil aan de *beelden* in de kerken. Toen de Keurvorst hem door den prediker BRUCK liet waarschuwen, gaf hij ten antwoord, dat hij volstrekt bij Gods Woord bleef, dat hij geen menschen ontzag, en dat zijn werk slechts aan de ongeloovigen mishagen kon. (Dus was LUTHER in zijne oogen ook een ongeloovige; want juist *hij* keurde zijne drijfverijen ten sterkste af.) Overi-

gens stond CARLSTADT niet alleen. Hij had zich sedert eenigen tijd met eenige dweepers verbonden, die van *Zwickau* naar *Wittenberg* gekomen waren, en van daar *Zwickauer profeten* heetten. De befaamdste medeleden van dit gezelschap waren NICOLAUS STORCH, een lakenwever, MARTIN GEL-LARIUS, (BORHAUS, die naderhand professor te *Bazel* werd,) MARX STÜBNER van *Elsterberg*, en de beruchte THOMAS MÜNZER. Deze lieden, niet tevreden van het Christendom weder tot den geschiedkundigen grond des Bijbels teruggebragt te zien, wilden veeleer nieuwe openbaringen, die den Bijbel *te boven* gingen, ontvangen hebben, en zagen zich zelve aan als zulken die door den Heer eigendommelijk verwekt en bevoorregt waren. Hetgeen LUTHER gedaan had scheen hun gering, bij hetgeen de Heer door hen uitrigten zou. Zij be-weerden in onmiddellijk verband met God te staan, en ingevingen van den Heiligen Geest te ontvangen. Dien ten gevolge voorspelden zij de toekomst: » Gods » gerigt zou over de wereld uitbreken, de Turken » zouden binnen korten tijd *Duitschland* bemagti- » gen, en dan zouden alle papen omkomen, zelfs » al hadden zij vrouwen genomen. Binnen den tijd » van vijf tot zeven jaren zou het einde der wereld » komen. Er zou geen goddelooze of zondaar over- » blijven. Er zou één geloof en één doop heerschen. » Met opzigt tot den laatste vermeenden de Zwic- » kauer profeten het onregt te zijn de kinderen » te doopen: de kinderdoop was in hun oog een » potsenspel." Daarbij verachtten deze lieden alles wat in kerkelijke en burgerlijke instellingen op oude gebruiken en gewoonten steunde, en, hetgeen nog gevaarlijker was, zij versmaadden ook het

licht der wetenschappen. Toen men STÜBNER vroeg of hij geene boeken geschreven had, antwoordde hij: »Neen! onze Heere God heeft het mij verbo-
den.»

Dat deze geheele rigting van geest, die wij vroeger reeds met den naam van *fanatisch-radicaal* hebben bestempeld, haren oorsprong niet uit de Hervorming, zelfs niet uit eene onmiddellijke verbastering van dezelve had, zult gij mij toestemmen, indien gij u herinnert, hoe zich dergelijke gezindheden reeds vroeger in de Kerk geopenbaard hadden. De gansche wederdoop toch, gelijk wij van nu aan deze gevoelens omtrent den doop zullen noemen, was reeds in hare hoofdtrekken bij de dweepachtige sekten der middeleeuwen, bij de Begijnen, Fratricellen, Lollharden, Spiritualen en dergelijken te voorschijn gekomen. Wel werd de in het ligchaam sluimerende koorts door de Hervorming weder opgewekt, zoo als dat bij alle gewichtige, beslissende tijdstippen het geval is. De onder de asch glimmende vonk wakkerde door den storm, dien LUTHER verwekt had, tevens aan. Maar ook dit kan men der Hervorming niet te laste leggen. Integendeel vond de dweeperij in haar eene krachtige beperking, tegen welke haar duister geweld binnen korten of langeren tijd het hoofd moest stooten.

De goede MELANCHTON werd door de verschijning van deze mannen in geene geringe verlegenheid gebracht. Geleerder en wetenschappelijker in de theoriën zijnde dan LUTHER, miste hij echter die zekere berekening van maat en dien praktischen scherpen blik in het leven, die LUTHER zoo eigen waren. Hoe gaarne had hij hem in zijne nabij-

heid gehad! Hij wendde zich daarom schriftelijk tot hem, raadde intusschen den Keurvorst zich in niets te overijlen, en vermaande tevens de studenten, dat zij deze zonderlinge lieden niets in den weg leggen, maar geduld met hen hebben moesten. Ja! MELANCHTON meende, er kon altijd iets goeds in de zaak zijn, en dacht zich aan het werk Gods te bezondigen, indien hij dien geest dempte. Ook daarin openbaart zich de ware geest der Hervorming, dat dezelve over buitengewone bewegingen in de geestelijke wereld geen voorbarig oordeel velt, en ook datgeen, hetwelk den schijn *tegen* zich heeft, echter het onderzoek waardig keurt. Ook LUTHER beval ten ernstigste dit onderzoek aan, hoewel hij minder dan MELANCHTON geneigd was in deze lieden iets profetisch te erkennen. Hij liet zich door het voorgeven van gezigten en wonderbare dingen niet voor hen innemen. Hij hechtte over het algemeen hieraan geene waarde. Even als hij het hoofdbewijs voor de waarheid des Christendoms niet in de wonderen zocht, maar in de bewijzen van den geest, in deszelfs waarlijk zedelijke en heiligende kracht; evenzoo meende hij dat er ook hier alles op aankwam welke *vrucht* de boom droeg, van welke zooveel ophefs gemaakt werd; het eeuwig zekere kenteeken te aller tijd. Men moest, zeide hij, de geesten beproeven, of zij uit God waren. Tot nog toe had hij niets van hen gehoord hetwelk de Satan ook niet doen en napaen kon. Zij moesten eerst hunne roeping bewijzen, omdat God niemand zendt of Hij heeft hem door menschen geroepen. Op bloote openbaringen, die zij voorgaven, kon men met geene zekerheid afgaan. Men moest eerst zien of zij ook in

geestelijke benaauwdheid kwamen, of zij van Goddelijke geboorte, dood en hel wisten. Indien men enkel zachtmoedige, Godsdienstige en heilige dingen van hen hoorde, en indien zij ook zeiden dat zij in den derden hemel opgetrokken waren, moest men geen acht op hen slaan. De Goddelijke Majesteit sprak niet zoo onmiddellijk met de menschen, en het minst zou Zij zich tot *oude* menschen wenden, voor zij hen eerst gedood en verdroogd had.

Door zijnen vertrouweling SPALATINUS wendde hij zich tot den Keurvorst, en bezwoer hem, zich niet met het bloed dezer profeten te bezoedelen. Hierin hield hij reeds de regte Evangelische grondstelling in het oog, *die hij ook zijn leven lang getrouw bleef*, namelijk: dat de waarheid noch door geweld uitgebreid, noch de dwaling door geweld tegengegaan kan worden; en toen naderhand CALVIJN en BEZA de grondstelling huldigden en volgden, dat men ketters, dat is, Godsdienstig verdwaalde menschen, met den dood straffen *mogt* en *moest*, beefde LUTHERS beter en menschelijker gevoel daarvoor terug.

Intusschen liep het met de zaken te *Wittenberg* steeds erger. Verscheidene studenten verlieten om de onlusten de hoogeschool. Hertog GEORG van *Saksen*, de verbitterde vijand van LUTHER, nam, zoo als de vijanden van eenen verbeterden staat van zaken altijd doen, de toevallige misbruiken en dwalingen als voorwendsel te baat, om de schuld op de Hervorming zelve te schuiven. LUTHER moest thans van alles de oorzaak zijn. »Waarom liet men »de vrije leer het hoofd opsteken? Daar hebben wij »reeds de gevolgen." Zoo ijverden de kortzigtigen toenmaals even als thans. Men stelle zich nu LU-

thers pijnlijken toestand voor. Ginds zag hij het huis, dat hij opgebouwd had, afbranden, en kon van uit den *Wartburg* den gloeiend rooden hemel aanschouwen; hij hoorde het gelui der stormklok en het geschrei der zich in nood bevindenden; doch hij kon niet te hulp snellen en den brand blusschen. De wegen waren hem door het edict van *Worms* en het volstreckte bevel van zijn landheer versperd. Zou hij echter toezien hoe de sparren en balken achter elkander instortten? Zou hij het hulpgeschrei der vrienden hooren, zonder ten minste eene poging te wagen, om de poorten, die hem, den eenigen man die hier helpen kon, van de plaats waar de brand woedde afsloten, open te breken? Zijn besluit was genomen. Hij verliet den *Wartburg*. Het geweten, die innerlijke stem, gebod het hem. Het was hem duidelijk, dat *het ditmaal de stem van God was, die hem riep*. Hij moest haar meer gehoorzamen dan den menschen. Om echter de verschuldigde achting voor zijnen Vorst niet uit het oog te verliezen, en zich van alle daaruit voortvloeiende onaangenaamheden te bevrijden, schreef hij hem van *Borna*, op aschdag des jaars 1522, eenen brief, die zulk eenen rijkdom van sterkte van geest ontwikkelt, dat men daarbij gaarne den barschen toon over het hoofd ziet, dien men anders in het schrijven aan Vorsten niet gewoon is. Hij schrijft daarin onder anderen: dat hij op den voorgrond zette dat de Keurvorst het goed met hem meende, toen hij hem het verlaten van zijn verblijf verbood; maar de Keurvorst kon ook evenmin aan *zijne* goede meening twijfelen. Daarmede was het echter niet gedaan. Het was geene per-

soonlijke zaak, maar de zaak van God, die hem naar *Wittenberg* riep, en dat hij in dit geloof te *Worms* moedig den Duivel was te gemoet gegaan; dat hij dit toenmaals bewezen had, en verder bewijzen zou. (De Keurvorst had hem voornamelijk op de belagingen van Hertog GEORG opmerkzaam gemaakt, boven welke zich LUTHER echter verhief. Hierop antwoordde hij:) »Ik weet van mijzelf zeer goed, dat, al stond deze zaak zóó te *Leipzig* als zij thans te *Wittenberg* is, ik er evenwel naar toe reizen zou; dat, (Uwe Keurvorstelijke genade vergeve mij mijne zonderlinge taal,) ofschoon het negen dagen (achter elkander) mannen regende als Hertog GEORG, en ieder nog negenmaal woedender ware dan deze, ik evenwel gaan zou. Hertog GEORG houde den Heere CHRISTUS niet voor eenen man uit stroo gevlochten; dat kan mijn Heer en ik wel eenen tijd lang dulden, maar eindelijk zal toch het ongeluk hem gewisselijk treffen."

Aangaande de bescherming van den Keurvorst schrijft LUTHER het volgende: »Ik kom naar *Wittenberg* onder eene veel hogere bescherming dan die des Keurvorsten. Ik heb ook geen plan om van zijne Keurv. genade bescherming te vragen. Ja, ik houde het er voor, dat ik zijne Keurv. genade meer beschermen kan dan hij mij. Bovendien zou ik, indien ik wist dat zijne Keurv. genade mij zou kunnen en willen beschermen, niet komen. Het zwaard kan in dit geval van geen nut of dienst zijn. God alleen kan hier helpen, buiten alle menschelijke zorg en toedoen. Daarom zal hij die het meeste gelooft, hier ook het veiligste zijn. Dewijl ik nu bemerk dat zijne Keurv. genade nog zwak is in het geloof, kan ik zijne

„Keurv. genade geenszins voor den man houden die mij zou kunnen beschermen of redden.”

Deze woorden klinken trotsch. LUTHER verliest echter niet in het minst de achting voor den Vorst, die hij hem als zijne overheid schuldig is, uit het oog. Hij verklaart hem, dat hij zich naar alles schikken zal wat de Keurvorst aangaande zijn' persoon beval, zelfs indien hij genoodzaakt ware hem uit te leveren. Ja, de Keurvorst moest immers den Keizer, als zijne overheid, gehoorzamen; *want het oppergezag mag niemand breken noch wederstaan, dan alleen hij die het heeft ingesteld, anders is het opstand zelfs tegen God.* Overigens hoopte hij dat de Keizer en de Vorsten hun verstand zouden gebruiken, en bedenken, dat de Keurvorst niet in de wieg gelegd was om stokbevaarder van LUTHER te zijn. Eindelijk beveelt hij den Keurvorst aan de Goddelijke genade, en sluit met de volgende woorden; „Het is een ander man dan Hertog GEORG, met wien ik te doen heb, die mij ongetwijfeld goed kent, en ik ken hem ook niet slecht. Indien uwe Keurv. genade geloofdet, zoudt gij de heerlijkheid Gods zien; omdat gij echter niet gelooft, hebt gij ook nog niets gezien. God zij de liefde en de dank tot in eeuwigheid! Amen.”

Dit schrijven, hetwelk Doctor DE WETTE te regt een bewonderenswaardig gedenkteeken van het moedig geloof noemt, waarmede LUTHER vervuld was, maakte eenen eigenaardigen indruk op den Keurvorst. Hij vereerde LUTHERS persoonlijken moed, en vond zich echter niet sterk genoeg om hem voor het rijk in zijne bescherming te nemen. De rijksdag van Neurenberg was aanstaande, en

op dezen wilde de Keurvorst het schrift van LUTHER zelven als bewijs aanvoeren, dat hij zonder zijne toestemming den *Wartburg* verlaten had. Ook LUTHER was bereid dit te schrijven, hoewel hij den regten toon slecht wist te vatten en zich eene omwerking, waarin de al te sterke zinsneden veranderd waren, moest laten welgevalen. Zoo moest hij zich onder anderen gewennen den Keizer zijnen *allergenadigsten* Heer te noemen, hoewel hij aan SPALATINUS schrijft, dat de gansche wereld wist dat de Keizer hem niets minder dan genadig was.

Stellen wij ons nu LUTHER voor in de stemming waarmede hij den *Wartburg* verliet. Aan den eenen kant de geestelijke gevaren te *Wittenberg*, aan den anderen kant het ligchamelijke en persoonlijke gevaar om gevangen genomen en aan het rijk overgeleverd te worden; — daarenboven naar ziel en ligchaam aangetast, moet het ons dubbel groot schijnen, als wij zien hoe hij ook te midden dezer stormen eenen opgebeurden geest te behouden, en zijn incognito met eene zekere luchthartigheid en bevalligheid wist te spelen, alsof het uit bloote scherts geweest ware.

Wij hebben deswegens een merkwaardig actenstuk in de Kronijk van den St. Gallischen Hervormer KESSLER, van welken ik u reeds vroeger eene beschrijving van het karakter van MELANCHTON heb medegedeeld. Gaarne zou ik u het actenstuk onveranderd in de trouwhartige oude taal mededeelen, in welke het voor ons bewaard is, indien ik niet vreesde dat de ongewoonheid van den zuiveren tongval hetzelfde min of meer onbegrijpelijk zoude maken. Ik zal mij intusschen hier en daar

eene verkorting, doch in de uitdrukking zelve slechts eene geringe verandering veroorloven. Door den roep der Wittenbergsche universiteit, voornamelijk door den naam van LUTHER EN MELANCHTON, uitgelokt, namen twee Zwitsersche jongelingen, KESSLER en SPENGLER, die tot nu toe te *Bazel* gestudeerd hadden, de reis derwaarts aan. De togt der heentrekkende leerlingen was toenmaals rijk in avonturen, zoo als ieder weet die de bekende geschiedenis van THOMAS PLATER gelezen heeft. — De volgende geschiedenis echter, die den ernst van ons drama door een aangenaam tusschenspel verpoost, zal nog indrukwekkender zijn dan een dustnige trek uit eene ruwe eeuw. De beide jongelingen, die natuurlijk hunne reis te voet maakten, waren bij een vreeselijk onweder doornat en moede te *Jena* gekomen. Zij zochten hier te vergeefs eene slaappleats. Reeds wilden zij de stad verlaten, om op een dorp te overnachten, toen hen een man ontmoette, die hun vroeg waar zij zoo laat heen wilden, en hen, toen zij hem hunne verlegenheid te kennen gaven, eene in de voorstad gelegene herberg (den zwarten beer) aanwees. Toen zij de eetzaal der herberg binnentraden, zagen zij aan eenen hoek der tafel eenen man zitten in wereldlijke ridderkleeding, met het zwaard op zijde, en met de regterhand op den knop van het zwaard leunende. Hij had een boek voor zich, waarin hij ijverig las. Spoedig echter groette hij de jonge lieden vriendelijk, die, omdat hunne kleederen en schoenen bemorst en vuil waren, zich niet aan den disch hadden durven zetten, maar op eene verwijderde bank plaats genomen hadden. Hij noodigde hen uit nader te komen, en vroeg hen, van waar

zij kwamen. Zonder echter hun antwoord af te wachten, (want hij herkende hen waarschijnlijk aan hunne uitspraak,) zeide hij tot hen: »Gijlieden » zijt Zwitsers; uit welke plaats van *Zwitserland* » komt gijlieden?" Zij antwoordden: »Uit *St. Gallen*." Hij zeide: »Gij zult te *Wittenberg* landslieden van » u vinden: HIERONYMUS SCHURF en zijnen broeder » AUGUSTINUS." — »Wij hebben brieven aan hen," zeiden de studenten. Daarop vroegen zij hem, of hij niet wist of LUTHER weder te *Wittenberg* was. De vreemdeling antwoordde: »Ik heb zekere tijding dat » LUTHER thans niet te *Wittenberg* is, maar er spoedig komen zal. PHILIP MELANCHTON is er echter, » en geeft er onderwijs in de Grieksche taal." Bij deze gelegenheid vermaande hij de jonge lieden zich vooral op de beoefening der talen, en bijzonder der Hebreeuwsche, waartoe te *Wittenberg* goede gelegenheid was, toe te leggen. De jongelingen bevestigden dat zij nergens meer op zagen, dan juist om goed in de Evangelische waarheid ingewijd te worden, en dat zij zich vooral verheugden persoonlijk den man te zullen leeren kennen die zich tegen het priesterschap en de mis verzet had; want dat ook zij, door hunne ouders tot den geestelijken stand bestemd zijnde, gaarne weten wilden hoe het met deze zaken gelegen was. »Waar hebt gij » voorheen gestudeerd?" vroeg de ridder. »Te *Bazel*," antwoordden zij. — »Nu, hoe gaat het te *Bazel*? » Is ERASMUS nog daar; hoe vaart hij?" — »Zooveel » wij weten, mijn Heer, is het te *Bazel* goed. Ook » ERASMUS is er; wat hij echter doet, is iedereen onbekend, want hij houdt zich schuil en verborgen." — »Wat denkt men wel," vroeg de vreemde heer verder, »in uw *Zwitserland* van LUTHER?" — »Eenigen."

antwoordden zij, » kunnen God niet genoeg loven » en danken, dat Hij Zijne waarheid door hem geopenbaard en de dwalingen heeft kenbaar gemaakt. » Anderen echter verdoemen hem als eenen onbeschoften ketter, en voornamelijk de geestelijken."— » Ik dacht het wel," viel hij hen in de rede, » het » zijn de papen." » Onder dusdanig gesprek be kroop » ons een onverklaarbare angst," zegt KESSLER; doch hij merkt er bij aan, dat de geleerde taal des ridders, als ook zijne bekendheid met ERASMUS en de oude talen, hen bevreemd had. Deze verwondering vermeerderde niet weinig, toen KESSLERS medgezel toevallig het boekje in de hand nam dat voor den vreemdeling op de tafel lag. Het was een Psalmboek in de Hebreewsche taal. De student legde het boek weder neder, en de ridder hield het bij zich. » Ik gaf een' vinger van mijne hand," zoo ving de student weder aan, » indien ik die taal verstond." » Gij zult dezelve echter wel leeren verstaan," hernam de vreemdeling, » indien gij genoegzame vlijt » aanwendt; ook ik wensch mij in dezelve verder » te volmaken, en oefen mij dagelijks."

Ondertusschen kwam de waard in de kamer, en toen hij het verlangen der jonge reizigers, om LUTHER te zien, bemerkte, zeide hij: » Als gij vóór » twee dagen hier geweest waart, zoudt gij hem » gezien hebben; want hier aan deze tafel heeft hij » gezeten." Dit deed de studenten zeer leed, en zij wilden eerst hunnen toorn *op den woesten weg* koelen, die hen daarin verhinderd had. Zij betuigden intusschen hunne vreugde van ten minste de plaats gezien te hebben, waar die groote man gezeten had. — Toen lachte de waard en ging heen. — Kort daarop riep hij KESSLER bij zich voor de ka-

merdeur. » Ik verschrikte in den beginne, » verhaalt deze, » en bedacht mij wat ik wanvoegelijks » gedaan had, » of waarvan ik onschuldig verdacht » werd. » De waard echter sprak hem vriendelijk aan, en openbaarde hem (hetgeen u overigens geen geheim meer zijn zal) dat het LUTHER zelf was, die bij hen! aan de tafel zat. KESSLER meende intusschen dat de waard hem voor den gek wilde houden. » *Gij woudt mij gaarne beet nemen,* » zeide hij tot hem, » om mijne begeerte met eenen gewaanden LUTHER te bevredigen. » Toen de waard hem echter nogmaals zijne getuigenis bevestigde en hem bad te doen alsof hij van niets wist, ging hij weder binnen, doch kon echter niet nalaten zijnen medgezel het geheim in het oor te fluisteren. Deze wilde het echter niet gelooven, en meende dat KESSLER den waard niet goed verstaan had; dat het eerder VAN HUTTEN geweest zou zijn, en hij den naam verkeerd verstaan zou hebben. Dit kwam KESSLER zelven waarschijnlijk voor; want die ridderlijke kleeding paste inderdaad VAN HUTTEN beter dan LUTHER. (Zij wisten niet dat VAN HUTTEN juist te dier tijd naar *Bazel* ging.) — Middelerwijl kwamen er twee kooplieden in de herberg, en nadat deze zich van kleederen en sporen ontdaan hadden, legde een hunner een oningebonden boek op de tafel. LUTHER vroeg, welk boek het was. De kooplieden antwoordden den vreemdeling, dat het de uitlegging der Evangelien en brieven van Doctor LUTHER was. » Hebt » gij dezelve nog niet gezien? » — » Ik zal dezelve » ook spoedig bekomen, » antwoordde MARTINUS. De waard noodigde intusschen het gezelschap aan den disch. De arme studenten, die weinig geld hadden, wilden met de groote heeren den maaltijd niet ge-

bruiken, maar vroegen den waard hun iets afzonderlijk te geven. — De waard noodigde hen te gaan zitten, en beloofde het billijk met hen te zullen maken; terwijl LUTHER, wien de jonge lieden bevielen, tot hen zeide: »Komt hier, ik zal met den »waard de rekening wel sluiten." »Dit," merkt KESSLER aan, »verblijdde ons zeer, niet alleen om des »gelds en genots wille, maar juist omdat *deze* man »ons gastvrij behandelde." Onder den maaltijd voerde MARTINUS meestal een Godsdienstig en vriendelijk gesprek, zoodat de kooplieden en wij ons over hem verwonderden, en meer op zijne rede dan op alle spijzen acht gaven. — Men sprak over den op handen zijnde rijksdag te *Neurenberg*, en hoe dezelve geen het minste nut zou aanbrengen; hoe die heeren liever hunnen tijd met tournooispielen, sledevaarten, verstrooiing en ontucht doorbragten, dan zich het Woord van God aantrokken, en dergelijke. »Doch ik koester de hoop," zeide LUTHER verder, »dat de Evangelische waarheid bij onze kinderen en nakomelingen meerdere vruchten dragen »zal." De kooplieden gaven nu ook hunne meening te kennen, en een derzelve zeide, dat hij, ofschoon wel is waar slechts een leek zijnde, echter zoo veel van de zaak begreep, dat LUTHER of een engel uit den hemel, of een duivel uit de hel zijn moest. — Hij wilde gaarne ten zijnen gevalle nog tien gulden verteren, indien hij bij hem biechten kon: want hij geloofde dat LUTHER zijn geweten wel kon en mogt onderrigten. Nadat de maaltijd afgelopen was verwijderden zich de kooplieden, en LUTHER bleef weder met de studenten alleen. Zij bedankten hem voor zijn onthaal, en lieten hem bemerken dat zij hem voor ULRICH VAN HUTTEN hiel-

den. Toen zeide LUTHER schertsend tot den waard: » Zie, ik ben dezen nacht edelman geworden, want » deze Zwitsers houden mij voor ULRICH VAN HUTTEN.” » Die zijt gij niet,” antwoordde de waard, » maar wel » MARTIN LUTHER.” Toen lachte LUTHER en zeide: » Die houden mij voor HUTTEN, gij voor LUTHER; » ik zal nog wel spoedig MARCOLFUS zijn.” Na dit gesprek nam hij een groot bierglas, bragt hetzelfde aan de Zwitsers en noodigde hen met hem te drinken. Toen echter KESSLER het glas nemen wilde, schoof LUTHER hem een wijnglas toe, met de woorden: » Ik weet wel dat het bier bij u Zwitsers niet » te huis behoort, en een ongewone drank is; drinkt » wijn!” En terwijl hij dit zeide trok hij zijnen rok over de schouders, nam afscheid van zijne jonge vrienden en sprak: » Als gij te *Wittenberg* komt, » groet dan Dr. SCHURF, uwen landsman, van mij.” » Wij willen zulks gaarne doen,” antwoordden de studenten; » maar uit wiens naam moeten wij hem » dien groet overbrengen?” » Zegt hem slechts,” her- nam hij, » *hij die komen zal, laat u groeten;*” — » dan verstaat hij deze woorden wel;” — en hiermede verwijderde hij zich.

» Dit had plaats in zijn eerste nachtkwartier tus- » schen den *Wartburg* en *Wittenberg*, op een oogen- » blik toen LUTHER de grond onder de voeten » brandde, waarop hij de vreeselijkste gevaren, de » wanhopigste onderneming te gemoet ging, en zijne » ziel met al de verhevene denkbeelden des geloofs » en het vertrouwen op de Voorzienigheid vervuld » was, die hij twee dagen later (in den voorheen » beschouwden brief) aan zijnen Keurvorst mede- » deelde.”

Slechts groote zielen bezitten in oogenblikken van

gevaar zulk eene vrolijke gerustheid des gemoeds, die zelfs tot genoegelijke scherts geschikt is. Dit vriendelijk lagchen, te midden van de tranen des weemoeds, is gelijk aan de zachte zonnestraal, die, bij het dreigen der stormen, door de zwarte wolken heenbreekt, en wèl hem, in wien deze zon des geestes niet geheel en al verduisterd is!

Thans wordt ons tafereel allezins duister, en op het vriendelijke tusschenspel volgen tooneelen van tragischen ernst.

Te *Wittenberg* gekomen, vond LUTHER alles in de grootste gisting. Acht dagen lang predikte hij met den krachtigsten aandrang van rede, en evenwel met de meest mogelijke verschooning der personen, tegen de oproerigen en dweepers. Hij toonde aan, hoe men bij verbeteringen niets overijlen en den zwakken de behulpzame hand bieden moest; hoe men niemand met de haren naar het Evangelie slepen kon, vermits de verandering des harten niet in der menschen magt, maar alleen in Gods hand staat. Men kan door prediken wel tot aan het oor, maar niet tot in het hart der menschen dringen. Dat moet men Gode overlaten. „*Het Woord* „moet overal werken; *het Woord* alleen, en niet „het geweld;” dat was LUTHERS voortreffelijke zinspreuk, en dat is en blijft ook de zinspreuk van het reformatorisch beginsel. „*Door het Woord is „de wereld overwonnen;*” dat heeft zich reeds toenmaals met nadruk geopenbaard, toen verscheidene Duitsche ridders hun zwaard hadden aangeboden, en hij het afsloeg, omdat de zaak van God zich niet met het zwaard beslissen laat. En op deze eenige zekere grondstelling van alle ware vrijheid kwam hij ook thans weder terug. „*Het Woord*

» had hemel en aarde en alle dingen geschapen; dat
 » zelfde Woord moest het ook weder hier doen, en
 » niet wij, arme zondaars. Kortom, *prediken* wil
 » ik het, *zeggen* wil ik het, *schrijven* wil ik het;
 » doch *dwingen* en *dringen* met geweld wil ik
 » niemand." Hij haalde tot voorbeeld aan, hoe hij
 ook tegen den aflat *gepredikt* en *geschreven*,
 doch geen geweld gebruikt, maar het Woord alles
 in stilte uitgewerkt had. » Dit," zegt hij, » heeft,
 » terwijl ik geslapen en met mijnen PHILIPPUS en
 » AMSDORF Wittenbergsch bier gedronken heb, zoo-
 » veel uitgewerkt, dat het pausdom zóó zwak ge-
 » worden is, dat geen Vorst of Keizer hetzelfde zoo-
 » veel afbreuk gedaan heeft. Ik heb niets gedaan;
 » het Woord alles. Indien ik ongelegenheden had
 » willen daarstellen, ik zou *Duitschland* aan bloed-
 » vergieten hebben kunnen prijsgeven; ja, ik zou te
 » *Worms* een spel hebben kunnen aanrigten, dat de
 » Keizer zelf er niet veilig zou geweest zijn; maar
 » wat zou het geweest zijn? Een narrenspel, eene
 » pest voor ligchaam en ziel. — Ik kan niemand
 » met geweld in den hemel brengen, of er hem met
 » stokken naar toe slaan. Dit is grof genoeg gezegd,
 » ik meen dat gij het begrepen hebt." LUTHER toon-
 de verder aan, hoe met het bloote afschaffen der
 misbruiken, met het gewelddadig vernielen van
 beelden en plegtigheden, nog niets uitgerigt was,
 vooral indien het volk met de eigenlijke gronden
 der verbeteringen niet bekend is, maar slechts blind-
 delings den grooten hoop volgt. Ook PAULUS, toen
 hij te *Athene* kwam en de menigvuldige altaren
 zag, bad, wel is waar, de afgoden niet aan, maar
 wierp evenwel de altaren niet ter neder. » Er zijn
 » vele menschen," zegt hij, » die zon, maan en ster-

„ren aanbidden; zouden wij daarom naar dezelve
„toerijden, en de sterren van den hemel rukken?
„Dat zullen wij wel nalaten.” — Ook door bijzondere onderhandelingen zocht LUTHER met de dwee-
pers in orde te komen. Hij ging zachtmoedig met
hen te werk, doch bevond slechts meer en meer
dat het hun aan goede gronden faalde. In hun-
nen geestelijken hoogmoed zagen zij LUTHER voor
eenen geleerde aan, die door de wetenschap ver-
blind was, en wien derhalve de regte eenvoudig-
heid des harten ontbrak. Zij hielden zich zelve
voor veel verlichter menschen dan LUTHER, en acht-
ten het te gering om met hem te redetwisten. Lu-
THER zag ook van zijnen kant in, dat er met dus-
danige stijfhoofden niets uit te rigten was, en dus
verlieten zij *Wittenberg*, LUTHER met smaadrede-
nen overladende. — CARLSTADT trok naar *Orla-*
munde terug, waar hij met de boeren eene ge-
meene zaak maakte, en den populaireren democraat
speelde. Hij deed van alle voorregten, die hij als
Doctor bezat, afstand, droeg boeren-kleederen,
nam boersche gewoonten aan, en verbroederde
zich over het algemeen met het landvolk, door
hetwelk hij niet anders dan broeder ANDREAS, of
liever buurman, genaamd werd, terwijl hij zich te-
vens aan hunne jurisdictie onderwierp. Tot deze
verhevene liberaliteit bragt het, wel is waar, Doc-
tor LUTHER niet; deze toch meende dat er alle-
zins een verschil van standen in het burgerlijk le-
ven bestaat, dat op hoogere beschaving gegrond
is. Derhalve werd hij ook door de ultraliberalen
voor eenen aristocraat gehouden, voor eenen slaaf-
schen dienaar der Vorsten, en kleinen Paus; en
voornamelijk rigtte zich de haat der tegenpartij op

hem, sedert CARLSTADT uit de keurvorstelijke landen verbannen was. LUTHER vervaardigde dan ook nog een afzonderlijk geschrift, onder den titel: Vermaning aan alle Christenen om zich voor oproer en opstand te wachten; in hetwelk onder anderen deze gulden woorden staan: » *Zij die mijne leer regt lezen en verstaan, maken geen oproer; zij hebben dit van mij niet geleerd.* »

En waarlijk, zij hebben het van hem niet geleerd: de oproermakers der XVI^{de} evenmin als die der XVIII^{de} en XIX^{de} eeuw. Hervorming en omwenteling zijn eeuwig van elkander onderscheiden, en die de eerste als de moeder der laatste beschouwt, die heeft den boom nog niet uit de vruchten leeren kennen. Dat LUTHER intusschen, bij allen eerbied voor de overheid en heerschappelijke magten, geen slaafsch dienaar der Vorsten geweest is, ja, dat hij zelfs, zonder aanzien des persoons, ook Vorsten zonder vrees de waarheid zeide, hiervan levert ons de brief aan den Keurvorst een schoon bewijs. Eene minder verblijdende proeve levert ons nog in hetzelfde jaar zijn strijd met HENDRIK den VIII^{sten} van *Engeland*. Indien een Vorst zich op de glibberige baan der geleerde schrijvers begeeft, dan heeft hij het zich zelve op den hals gehaald, indien hij naar dezelfde wet beoordeeld wordt die in het gemeenebest der geleerden geldt of gelden moet, naar de onverminkte waarheid, zonder den persoon des schrijvers of zijnen uiterlijken stand in de maatschappij in aanmerking te nemen. Het streelde HENDRIK, als Godgeleerd, en wel namelijk als polemisch schrijver, tegen LUTHER op te treden, en toen hij hem in zijn geschrift over de sakramenten den handschoen

had toegeworpen, moest hij het zich ook laten welgevallen als zijne tegenpartij hem eenigzins gevoelig op de vingers tikte. — Dit verontschuldigt echter aan den anderen kant den vijand niet, als deze de verschuldigde achting voor de aanvallende partij zóózeer uit het oog verliest, dat hij in het gemeene en overdrevene vervalt. Indien nu ooit LUTHERS onwrikbare trots, dien wij hem tot hiertoe in zijnen toestand niet ten kwade kunnen duiden, en die bij een edel, mannelijk gemoed zeer goed past, werkelijk in berispendwaardigen overmoed verkeerde, dan was zulks hier het geval. In het schrijven van LUTHER aan den Koning openbaart zich eene smalende stemming en in het ooglopende schimp, die ons uit den mond van zulk eenen ernstigen en waardigen getuige der waarheid niet anders dan kwetsen kan. Zonder twijfel had ook de Koning LUTHER met zeer onkoninklijke woorden aangerand; hij had hem eenen godslasteraar, een medewerker des Satans, eenen gruwelijken, helschen wolf genoemd; hij had den Keizer en het rijk opgehitst om de nieuwe leer te vuur en te zwaard te vervolgen. — Hoe schoon zou het geweest zijn, indien LUTHER ook hier zijne profetische waardigheid met eere had gehandhaafd, en zijnen Apostolischen stand waardig gebleven ware, tegenover den smalenden Koning. Hij had hem moedig de waarheid kunnen zeggen, zonder grof te worden. In plaats hiervan vergeldt hij gelijk met gelijk, scheldwoord met scheldwoord, en verlaagt zich hierdoor in de oogen zijner vereerders. Hij noemt in zijn antwoord steeds den Koning HEIN, en wel HEIN van Gods ongenade, scheldt hem voor eenen ellendigen nar, voor eenen liederlijken boef,

eenen blinden kop, eenen leugenaar, wien hij den lust tot liegen verleeren, wien hij de leugen, die hij tegen CHRISTUS heeft uitgebraakt, weder op zijn hoofd zou doen neêrkomen, wien hij de onreinheid, waarmede hij de kroon van CHRISTUS bezoedeld heeft, weder aan zijne kroon smeren zal, enz. Hoe kon LUTHER bovendien dusdanige taal hiermede verontschuldigen, dat ook CHRISTUS en de Apostelen zonder aanzien des persoons gepredikt hadden. — Wij wenden ons van dezen onbehagelijken strijd af met de vernederende opmerking, hoe ook de grootste mannen hunne zwakke tijden hebben, hoe de drift hen tot dwalingen voeren kan, terwijl zij zich zelve en hunne waardigheid vergeten.

LEO de X^{de}, die aan Koning HENDRIK voor zijnen betoonden geloofs-ijver den naam van *beschermers des geloofs* gaf, juist ten zelfden tijde toen deze zich met den Koning van *Frankrijk* in eenen oorlog had gewikkeld, was te midden dezer staatkundige en kerkelijke beroerten, op den 1sten van Wintermaand des jaars 1521, gestorven, en reeds was den 9^{den} Januarij des volgenden jaars HADRIANUS de VI^{de}, een Nederlander, en vroeger opvoeder van KAREL den V^{den}, in zijne plaats gekozen. HADRIANUS bezat verre we den smaak en de beschaving van zijnen voorganger niet, zoodat kunsten en wetenschappen niet meer dien vrijzinnigen voorstander in hem vonden, welken zij in den prachtbeminrenden afstammeling uit het huis der MEDICIS verloren hadden. Daarentegen echter bezat hij, bij een' meer bekrompen geest, eenen meer ernstigen wil dan LEO. De hervorming der Kerk ging hem werkelijk ter harte. Zijn afkeer van de werken

der Italiaansche kunstenaars vloeide bij hem ten deele ook daaruit voort, dat de Heidensche strekking hunner kunst hem mishaagde, en zelfs de meest geprezene stukken der oudheid vonden geene genade in zijne oogen. Hij misprees de weelde van het pauselijke hof, en ging in derzelver beperking met zijn eigen voorbeeld voor; waardoor hij zich bij de Epicurische Kardinalen ten hoogste gehaat maakte. Zelfs zijn vroegtijdige dood wordt niet zonder waarschijnlijkheid aan vergif toegeschreven, dat zij die zijne weldadige oogmerken vijandig waren hem lieten toedienen. Ten minste terstond na zijnen dood vond men het huis van zijnen lijfarts met kransen versierd, met het volgende opschrift: » Aan den redder des vaderlands.” Bij dat alles was echter HADRIANUS geen geringer vijand van LUTHER en zijne leer dan zijn voorganger. Hij wilde eene hervorming der Kerk, maar op eenen anderen weg; eene hervorming *door* den Paus, niet *zonder* hem en nog minder *tegen* hem. Bovendien was HADRIANUS, bij zijne geringe geestbeschaving, een slaafsch vereerder der schoolgeleerdheid en der duistere monniken-theologie; en juist dat LUTHER deze bestreed, deed hem het meeste leed. Tegen alle verwachting betoonde hij zich echter, dadelijk nadat hij de regering aanvaard had, zeer genegen omtrent ZWINGLIUS, wien hij door den legaat ENNIUS een' zeer verpligtenden brief zond, waarin hij zijne vroomheid roemde, en hem op allerlei wijzen, en zelfs *door* hem de Zwitsers, voor zich trachtte te winnen. Eene handtastbare staatkunde, die echter zonder gevolg bleef! — Tegen LUTHER echter meende hij beslissender stappen te moeten doen. —

De rijksdag te *Neurenberg* was vergaderd. De nieuwe Paus zond zijnen legaat *CHIEREGATI* op denzelven. Hij beklagde zich bitter, dat het te *Worms* tegen *LUTHER* uitgegeven edict zoo slecht werd nagekomen, en vorderde deszelfs stipte vervulling. De Staten waren over de zaak van *LUTHER* gedeeltelijk met den tijd ingelicht, en eenige van hen zachtmoediger jegens hem gestemd, terwijl andere, met name Hertog *GEORG*, hunnen haat tegen het Lutherdom hadden gevoed. Te gelijk echter waren de bezwaren der Duitsche natie tegen den Roomschen stoel, die men te *Worms* had ingebracht, de oude gebleven. En zoo kon den Paus van de zijde des rijksdags geen andere troost gegeven worden, dan dat men alle mogelijke voorzorg nemen zou over hetgeen geleerd en gedrukt werd, en dat men ook aan het willekeurig verlaten der kloosters door de monniken perk stellen zou. Voor het overige verwachtte men dat de pauselijke stoel eindelijk in de bezwaren der Duitsche natie zou voorzien.

In zijn schrijven aan de Staten beriep de Paus zich onder anderen ook daarop, dat het Catholijke geloof het oudste was: eene stelling, die zoo dikwerf tegen het Protestantismus wordt aangevoerd. *LUTHER* beweerde tegen dezelve te regt, dat het bij de waarheid niet op den ouderdom, maar op de zaak zelve aankomt. » Zijn gewoonte en » langdurig gebruik voldoende, waarom gelooven » wij dan niet met de Joden, Turken en Heidenen? » Waarom houden wij het dan niet met den » Duivel, die altijd de gewoonte had slecht te zijn? » Waarom vragen wij niet naar den oorsprong van » dusdanige gewoonte, of dezelve goed of slecht

» is? *Onze God heet immers niet gewoonte, maar
» waarheid, die God zelf is.*»

Hoezeer werd later dikwerf deze echt Protestant-sche grondstelling, dat ouderdom en gewoonte *alleen* niet beslissen, ofschoon de geschiedkundige ontwikkeling steeds in het oog moet gehouden worden, door de Protestanten zelve veronachtzaamd! Hoe dikwerf trad de *doode* geschiedkundige overlevring in de plaats der *levendige* voorstelling! Het blijft echter daarom waar, hetgeen LUTHER verder zeide, dat de waarheid somwijlen wel met CHRIS-TUS sterven, maar ook weder met Hem opstaan moest.

Na den dood van HADRIANUS besteeg andermaal een afstammeling uit het huis der MEDICIS den pauselijken stoel: CLEMENS DE VII^{de}, de neef van LEO den X^{den}, die, ook volkomen geneigd zijnde om in des-zelfs belang te handelen, bestemd was om in de staatkundige, wereldsche zaken eene gewigtige rol te spelen. Hij zond zijnen legaat CAMPEGGI naar den rijksdag, die echter koel ontvangen, en tevens aan de nog niet vervulde beloften van den Paus herinnerd werd. Klaarblijkelijk openbaarde zich op den rijksdag eene neiging, om de zaak van LUTHER zoo-veel mogelijk op de lange baan te schuiven, en den loop, welken zij nemen zoude, verder af te wachten. Men vaardigde alzoo in de Lente des jaars 1524 het volgende, laatste besluit des rijks uit, namelijk: dat men het edict van *Worms* zou handhaven *zoo ver het mogelijk was*, al het noodwendige tot eene kerkvergadering voorbereiden, ongeregeldheden en gewelddadige maatregelen tot zoo lang verhinderen, en den nieuwen rijksdag van Spiers afwachten, om nadere bevelen te geven. In dit, *zoo ver het*

mogelijk was, had de willekeur van enkele Vorsten eene vrije speelruimte en eene uitvlugt, indien het edict niet werd nagekomen. De Pauselijke legaat, zoowel als de Keizer, wien het besluit van den rijksdag werd toegezonden, waren juist daarom over hetzelfde hoogst verbitterd. KAREL schreef uit *Burgos* in *Castilië*, den 10^{den} Julij 1524, eenen brief aan de Duitsche Vorsten, dien hij aan zijnen broeder FERDINAND overzond, waarin hij zijn hoogste ongenoegen daarover te kennen gaf, dat het edict van *Worms* zoo slecht werd nagekomen, en deszelfs vervulling eischte. Intusschen hield hij het reeds toen voor geraten, behoedzaam te werk te gaan, weshalve hij zijnen broeder den geheimen last gaf, slechts *dan* met den brief te voorschijn te komen, als hij geneigdheid tot gehoorzamen bij de Staten bespeurde.

De legaat CAMPEGGI van zijnen kant begaf zich van *Neurenberg* naar *Regensburg*, en sloot aldaar bereids met eenige, aan het oude geloof getrouw geblevene Staten een naauw verbond, ter handhaving van het *Wormser* edict.

Zoo was dus reeds de grond tot eene scheuring der Staten in de zaak van Godsdienst gelegd, en over het algemeen was nu de zaak der Hervorming de zaak der diplomatie geworden. Welk eenen geheel anderen keer hadden binnen korten tijd de zaken genomen. Toen LUTHER in 1517 de thesen tegen den aflat aansloeg, scheen de zaak een onbeduidende monniken-strijd. En zeven jaren zijn naauwelijks verloopenen, of de monniken-twist is eene gewigtige vraag voor de staatkunde van *Europa* geworden. Maar ook van dien tijd af vermindert het belang, dat de menschheid zuiver bij de zaak

had. Steeds meer treedt de gedaante van LUTHER, die, om zoo te zeggen, slechts groot was toen zij *alleen* stond, op den achtergrond. LUTHER was niets minder dan diplomaat. Ook de betere wegen des verstands, die men geloofde te moeten inslaan, versmaadde, ja *loochende* hij niet zelden. Van daar zijne voortdurende ongunstige gezindheid omtrent alle rijks-onderhandelingen, en zijn dikwijls slecht te pas gebragte toorn en spot tegen dezelve. Zoo was hij over het *Neurenberger* besluit evenzoo ontevreden, hoe onverwacht gunstig voor het Hervormingswerk hetzelfde, onder de eenmaal heerschende omstandigheden, ook uitgevallen was. *Alle halve maatregelen* stemden met zijne opregte ziel niet overeen. Hij bedacht echter de moeilijkheid der omstandigheden niet genoeg, die dergelijke halve maatregelen medebragten. Hij bedacht het onderscheid niet genoeg tusschen de wedergeboorte van het individu en van eenen staat, te meer van zulk een log en lomp ligchaam als het Duitsche rijk was. Hij zelf keurde iedere daad van geweld, ten voordeele des Evangelies bedreven, af, en echter misprees hij evenzeer eene ontwijkende en dralende, verstandige handelwijze. Genoege, hij bevond zich in dien pijnlijken toestand, in welken zich groote, edele, met geestdrift bezielde gemoederen bevinden, als zij ontwaren, hoe hetgeen hun in hun denkbeeld zoo eenvoudig toeschijnt, duizend belemmeringen vindt in de uitvoering; hoe het schoonste en eerwaardigste afdaalt in den kring van menschelijke, dikwerf ontoereikende, en derhalve onwaardige berekening. Ja, hij vatte in zijne verbittering eenen doorgaanden afkeer van het Duitsche volk op, hetwelk hij

toch zoo geheel met hart en ziel toebehoorde. Toen hij alzo de beide, elkander allezins tegensprekende, en tot zijn geluk elkander wedersprekende, edicten van *Worms* en *Neurenberg* te zamen drukken liet, en het tegenstrijdige der besluiten des rijksdags aantoonde, daar hij volgens het eene verbannen, volgens het andere meer of min verschoond werd, zeide hij in de voorrede, dat hij deze bevelschriften had laten drukken uit groot medelijden met de arme Duitschers, opdat zij toch tasten en voelen mogten, (want het gezigt hadden zij niet noodig, hoe blind en verstokt zij handelden.) „Welaan!” dus vaart hij voort, „wij Duitschers moeten Duitschers en ezels en martelaren van den Paus blijven, al vermorsele men ons ook (zoo als SALOMO zegt) in mortieren, als gort. Nog wil de dwaasheid niet van ons wijken. Geen klagen, leeren, bidden en weenen helpt, zelfs niet de eigene dagelijksche ervaring hoe men ons geschonden en verslonden heeft.”

Doch het bleef niet bij enkele voorbijgaande oneenigheden. Het scheen inderdaad alsof de hel tegen LUTHER was zamengezworen. Van alle zijden dringen thans beproevingen op hem aan, overal voelt hij zich gekwetst en aangetast, en de duistere helft van zijn levensloop neemt eenen aanvang, over welken, wel is waar, zijn spoedig gevolgd huwelijk, door de hem ten deel gevallen stille genoegens des huiselijken levens, eenen zachteren glans verspreidt, doch die echter nooit meer geheel helder werd. En echter zien wij, onder alle uitspattingen der drift, het oude, trouwe, warme hart kloppen; zien wij, midden onder de donkere wolken die zijn voorhoofd omgeven, weder de oude liefde in

hemelsche trekken te voorschijn komen, en het onwrikbaar geloof zijnen palmtak verheffen boven de golven van den wild bruischenden vloed; en even als een edel mensch in zijn ongeluk ons dubbel dierbaar is, zullen wij den ongelukkigen man ook dáár nog onze liefde moeten wijden, waar hij, door valschen ijver verblind, met koude handen getrouwen ZWINGLIUS van zich stoot, en waar hij ons, Zwitsersche Hervormden, het diepst in het hart grieft, in de miskenning van ons gemeenschapelijk geloof.

Dit bedroevend tijdvak zullen wij spoedig naderen; doch vooraf willen wij nog eenmaal eenen blik werpen op de verdere ontwikkeling der Hervorming in ons vaderland.

VIJFTIENDE VOORLEZING.

JOHANNES OECOLAMPADIUS. OVER DE BETREKKING VAN ERASMUS
TOT DE HERVORMING EN TOT LUTHER. ULRICH VAN HUTTEN EN
ZIJN TWIST MET ERASMUS. VOORTZETTING VAN DE GESCHIEDE-
NIS DER HERVORMING IN ZWITSERLAND. GEBEURTENISSEN IN
ZURICH. HET EERSTE GESPREK OVER ZAKEN VAN GODSDIENST
EN DESZELFS GEVOLGEN. DE BEELDSTORMERS. EEN TWEEDE RE-
DETWIST. COENRAAD SCHMIDT, COMTHUR VAN KUSSNACHT.

De loop van ons verhaal voert ons nu weder van Duitschen naar Zwitserschen bodem. Wij nemen onzen weg over *Bazel*, om aldaar een oogenblik langer te vertoeven.

In onze voorlaatste bijeenkomst hebben wij gezien, hoe door CAPITO, HEDIO, RÖUBLIN en WIJSENBURGER de Hervorming is voorbereid, en hoe echter de beroeping van OECOLAMPADIUS tot prediker een nieuw tijdvak in de Hervormings-geschiedenis van onze vaderstad bepaalt. Eene korte schets van het leven van dezen man, tot aan zijne aanstelling als prediker, zal hier hare geschikte plaats vinden.

JOHANNES HAUSSCHEIN (OECOLAMPADIUS) is geboren

te *Weinsberg* in *Frankrijk*, in het jaar 1482, en hij was dus slechts één jaar ouder dan LUTHER en ZWINGLIUS. Vermits zijne ouders welgestelde lieden waren, wilde zijn vader hem eerst tot den koophandel opleiden, doch zijne moeder wilde liever eenen geleerde van hem maken, en de neiging van den zoon stemde met hare wenschen overeen. OECOLAMPADIUS bezocht eerst de school te *Heilbron*, en vervolgens de hoogeschool te *Heidelberg*, waar hij reeds in zijn veertiende jaar den rang van Magister bekwam. Daarop vertrok hij naar *Bologne*, in zijnen tijd de beroemdste school der regtsgeleerdheid, ten einde zich op dezelve tot staatsman en regtsgeleerde te vormen. Doch hem paste noch de luchtstreek van *Italië*, noch de studie der regtsgeleerdheid. Hij verwisselde alzoo den Italiaanschen hemel met den Duitschen, en de studiën der regtsgeleerdheid met die der Godgeleerdheid. Na een kort verblijf in zijne vaderstad ging hij eenmaal nog naar *Heidelberg*, waar hij zich thans met alle vlijt op de beoefening der oude talen toeleigde. Paltsgraaf FREDERIK van den *Rijn*, die veel van de uitmuntende begaafdheden des jongen mans gehoord had, beriep hem tot opvoeder zijner kinderen. Die betrekking scheen hem echter niet bij uitnemendheid te bevallen; hij liet dezelve spoedig weder varen, en bezocht, hoewel zijne ouders hem bereids in zijne geboorteplaats een predikers-amt hadden bezorgd, nog eenmaal de hoogeschool. Ditmaal ging hij naar *Tubingen*, waar JOHANNES REUCHLIN onderwees, en waar hij ook met CAPITO eenen vertrouwelijken vriendschapsband sloot. Eerst na dit verblijf te *Tubingen* en nog één bezoek aan de hoogeschool te *Heidelberg* nam hij de voor hem

open gehoudene leeraarsplaats te *Weinsberg* aan. Een schoon bewijs van de naauwgezetheid van het geweten des mans, die niet, dan na eene grondige voorbereiding, als arbeider in den oogst des Heeren wilde werkzaam zijn. — Niet lang echter bekleedde hij den post als prediker in zijne vaderstad, vermits zijn vriend *CAPITO*, dien wij juist op denzelfden tijd te *Bazel* gevonden hebben, zeer werkzaam was om zijnen OECOLAMPADIUS ook derwaarts te lokken. Dus werd OECOLAMPADIUS reeds in het jaar 1515 door den Bisschop van UTENHEIM als domprediker naar *Bazel* beroepen. Maar ook ditmaal was zijn verblijf aldaar van korten duur. Wij vinden hem, wel is waar, in eene geleerde betrekking met ERASMUS, wien hij in de uitgave van het Nieuwe Testament, ten jare 1516, behulpzaam was; maar aan den anderen kant is ons van zijne opentlijke werken uit dezen tijd niet veel bekend. Spoedig daarop kwam hij als domprediker te *Augsburg*; doch eene dubbele reden bewoog hem deze plaats weder te laten varen: deels haalde hij zich door zijne vrijmoedige leerredenen den haat der toenmalige geestelijken op den hals; deels was hem de domkerk, in welke hij prediken moest, te groot voor zijne zwakke stem. Hij begaf zich alzoo in het in de nabijheid van *Augsburg* gelegen Brigitten-klooster *Altenmünster*; evenwel onder voorwaarde, dat hij niets zou behoeven te doen hetwelk tegen het Woord van God streed, en hetzelfde, des verkiezende, weder zou kunnen verlaten. In deze kloosterlijke afgetrokkenheid vervaardigde hij eenige schriften, en maakte zich ook met die van LUTHER bekend. Spoedig koesterde men ook hier weder achterdocht

jegens hem, en vooral was de biechtvader van KAREL den Vden, de Franciscaner monnik GLADIO, zijn vijand. Deze klaagde hem op den rijksdag te Worms aan, als eenen aanhanger van LUTHER. Als een zoodanige zou OECOLAMPADIUS insgelijks in den rijksban gevallen zijn. Hij zocht alzoo bescherming bij zijne vrienden CAPITO en HEDIO te Maintz, en door hunne tusshenkomst kwam hij op den Ebernburg bij FRANS VAN SICKINGEN, den werkzamen voorstander der Hervorming. Hier begon hij bereids, als slot-kapellaan, de Godsdienst op eene doelmatiger wijze in te rigten, vermits hij, in plaats der dagelijksche mis, stichtelijke Bijbeloefeningen invoerde, en de Brieven van PAULUS verklaarde. Toen echter FRANS VAN SICKINGEN, die bij al zijne goede eigenschappen echter niet van roofzucht was vrij te pleiten, in eene treurige veete tegen den Keurvorst van Trier zijn leven verloor, zag zich OECOLAMPADIUS genoodzaakt, om onder geleide van ULRICH VAN HUTTEN naar *Bazel* te vlugten, waar hij bij den boekdrukker ANDREAS CRATANDER gastvrij ontvangen werd. Eenen tijd lang leefde hij, even als ERASMUS, als afzonderlijk geleerde, en hield zich voornamelijk bezig met de uitgave der Homiliën van CHRYSOSTOMUS, welken arbeid hij reeds bij FRANS VAN SICKINGEN begonnen had. Het duurde echter niet lang, of de uitmuntende man, wien *Bazel* als een sieraad der stad trachtte binnen hare muren te houden, verkreeg eene, hoewel in den beginne niet zeer roemrijke, aanstelling.

Toen namelijk de oude en aan jicht lijdende prediker ZANKER bij S^r. Martin zijn ambt niet meer waarnemen kon, werd hem OECOLAMPADIUS

als hulpprediker toegevoegd (*). Zoo gering deze plaats als bloot vicaris was, zoo gewichtig werd zij voor de hervorming van *Bazel*, want van dien tijd af was OECOLAMPADIUS bij voortduring werkzaam als prediker in onze stad. — Met zijne praktische verbond hij intusschen vroegtijdig eene academische werkzaamheid, vermits hij reeds vóór zijne formele aanstelling als professor in de theologie, die later volgde, den profeet JESAJAS aan de hoogeschool verklaarde. ERASMUS scheen deze, zich meer en meer uitbreidende werkzaamheid van zijnen geleerden vriend slechts ongaarne te zien. Des te meer echter verheugde zich LUTHER over het ondernomen werk, met hetwelk hij OECOLAMPADIUS, in eenen brief van Junij 1523, op de volgende wijze geluk wenschte:

» Moge u de Heer bij de ondernomene verklaring
 » van JESAJAS sterken, hoewel ERASMUS, zoo als ik
 » vernomen heb, geen behagen in dezelve schept.
 » Maar laat u door zijne afkeuring niet in de war
 » brengen. Hij heeft datgeen gedaan waartoe hij
 » verordend was: hij heeft de beoefening der talen
 » ingevoerd, en van heillooze studiën afgetrokken.
 » Waarschijnlijk zal hij, even als MOZES, in het land
 » *Moab* sterven; want tot edeler oefeningen, die
 » tot vroomheid leiden, brengt hij ons niet. Ik
 » wilde niets liever, dan dat hij zich geheel en al
 » onthield van het verklaren en omschrijven der Hei-
 » lige Schrift: want voor dezen post is hij niet
 » opgewassen. Hij heeft genoeg gedaan met het

(*) » Wie weet, » zegt ochs, » indien ZANKER niet aan lichaams-
 pijnen had geleden, of wij wel Gereformeerd zouden geworden zijn? » —
 Mag dat ook heeten, het pragmatismus te ver drijven?

» kwaad te openbaren ; doch het goede aan te wijzen, en ons in het land der belofte te brengen, is, naar het mij toeschijnt, zijne zaak niet. » Doch waartoe zooveel over ERASMUS? Genoeg, » dat gij u door zijnen naam en zijn aanzien niet » moet laten in de war brengen, maar u des te » meer verheugen, indien in zaken der Schrift » hem iets niet behaagt, naarmate het der geheele » wereld bekend is dat hij van zulke dingen niets » verstaat, of verstaan *wil*."

Dit gestrengte oordeel van LUTHER over den man die in zijnen tijd voor den grootsten geleerde van *Europa* gehouden werd, geeft mij aanleiding om ons het beeld van dezen man, dat wij op de grenzen der eigenlijke Hervormings-geschiedenis verlaten hebben, weder voor te stellen, en hier iets over de betrekking van ERASMUS tot LUTHER, alsmede tot de Hervorming en hare vrienden in het algemeen, in te lasschen.

Gij herinnert u uit het tafelgesprek, dat LUTHER te *Jena* met de beide Zwitsersehe studenten had, dat deze onder anderen ook naar ERASMUS te *Bazel* vroeg, en van hen alleen vernam dat hij zich *zeer stil en afgezonderd hield*. En inderdaad gedroeg ERASMUS zich, van het begin des strijds af, als een omzigtig aanschouwer, die eerst wil weten hoe de wind waait, alvorens hij partij kiest.

Gelijk het gewoonlijk gaat, dat bij beslissende gebeurtenissen zich velen onder ééne vaan scharen, of ook door het algemeene oordeel onder ééne vaan geschaard worden, die in het vervolg zich weder vanéén scheiden, omdat hunne persoonlijkheden niet overeenstemmen, zoo was dit ook hier het geval. De namen van REUCHLIN, ERASMUS, HUTTEN,

LUTHER, ZWINGLIUS, MELANCHTON, OECOLAMPADIUS staan ongetwijfeld aan den éénen, en die van HOOGSTRATEN, ECK, EMSER, COCHLÄUS, FABER, MURNER en meer anderen aan den anderen kant, zoodra men hen slechts bij hoopen verdeelt, en daarmede licht en duisternis, als de twee helften van eene gordijn, meent te kunnen vanéén scheiden. Maar, indien men in de zaak iets dieper indringt, en op de verdeeling van licht en schaduw ziet, dan scheidt zich weder veel af van hetgeen wij zamengesteld hadden, en wij vinden weder veelsoortige tegenstrijdigheden in de eene, zoowel als in de andere helft van de groote tegenstelling; ja, men kan niet ontkennen, dat juist onder hen die wij *vrienden des lichts* noemen zich eene grootere oneenigheid openbaart, dan onder de verdedigers van het oude. En dit is ook natuurlijk. Het licht breekt zich in menigvuldige kleuren, terwijl de duisternis schier overal even zwart is. Zij die weinig gewoon zijn zelve te denken, vereenigen zich zeer ligt op een van buiten daargesteld, aangenomen stelsel, en hetgeen hen des noods van elkander scheidt, bestaat meer in persoonlijke tegenstrijdigheden. Zij echter die zelve denken, trachten hunnen weg te gaan, ieder van zich zelve uit, en indien zij ook al in zekere grondbeginselen met elkander zijn overeengekomen, zijn echter de gevolgtrekkingen uit deze grondbeginselen weder zoo verschillend, en laten eene zoo groote menigvuldigheid van wijzigingen toe, dat er bij de ongenoegzaamheid van het menschelijk verstand eene genoegzame ruimte tot wanbegrippen, en bij de nooit geheel ontbrekende mate van menschelijke drift en eigenliefde stof genoeg tot bittere krakeelen voorhanden is.

Bij de betrekking van LUTHER tot ERASMUS komt bovendien nog, dat beide niet eens kunnen gezegd worden in de *hoofdbeginselen* overeen te stemmen, zoo als zulks b. v. bij LUTHER en ZWINGLIUS het geval is; maar dat hun doel van den beginne af uit elkander loopt, en zoo zij elkander al beide gedurende eenen korten tijd als verwante geesten schenen te begroeten, zulks zoo was omdat zij elkander niet dan van verre kenden. Toen LUTHER en ZWINGLIUS van elkander scheidden, was zulks niet omdat hunne persoonlijkheden onderling strijdig waren, hoewel zij beide verschilden; doch het waren andere misbegrippen, zonder welke zij gewis, volgens hunne natuurlijke gemoedsgesteltenis, de innigste vrienden hadden kunnen zijn. Maar eene vertrouwde vriendschap tusschen ERASMUS en LUTHER is, bij het verschil hunner karakters, volstrekt onbaar.

Men zou, wel is waar, kunnen tegenwerpen: van waar dan die voortreffelijke eensgezindheid tusschen MELANCHTON en LUTHER? MELANCHTON was, ja, ook verschillend van LUTHER, doch het is eene oude opmerking, dat juist dikwerf verscheidenheid van karakter een groot verhoogingsmiddel der vriendschap is; en buitendien stond MELANCHTON evenwel met LUTHER op éénen bodem van *grondige overtuiging*, en die moet bij vrienden dezelfde zijn. Zonder twiifel was MELANCHTON dáárin meer aan ERASMUS dan aan LUTHER gelijk, dat hij ook de zachtheid van handelwijze stelde boven de gestrengheid, vooral in rijper jaren; dat hij meer tot toegeven geneigd was, en zich meer tot eenen stillen geleerde dan tot eenen man des volks vormde. Waar echter MELANCHTON tot toegeven geneigd was, was zulks niet om zijns

persoons, maar om der zaak wille; waar MELANCHTON zich terugtrok, was het niet baatzuchtige gemakkelijkheid, of geprikkelde ijdelheid, maar werkelijke beschroomdheid en nederigheid. MELANCHTON stond met LUTHER op één en denzelfden grond van geloof, en dit hield hunne vriendschap staande; ERASMUS koesterde daarentegen omtrent de *heiligste* zaken andere gedachten en gevoelens. Ik wil hiermede geen veroordeelend gevoelen over hem uitspreken, want reeds vroeger heb ik aangetoond hoe ook zijn Christendom achtenswaardig wezen kan; maar hetgeen bij hem slechts op enkele oogenblikken, en ook dan nog niet in vollen luister, uitblinkt, dat kan bij het moedig geloof van LUTHER in geene aanmerking komen, en de gansche wijze op welke ERASMUS de Hervorming beoordeelt, strekt tot overvloedig bewijs, dat het hem aan het dieper inzicht in het bederf van het inwendige leven allezins faalde. Intusschen verdient ERASMUS ook hier weder verontschuldiging. Zijne vroegere opvoeding, de indrukken die hij nog van het monnikendom had behouden, zijne ziekelijkheid, zijne afhankelijkheid van groote heeren en beschermers, die hij nu niet *plotselijk* veranderen kon, en boven alles, zijne reeds hoog geklommene jaren mogen hier met regt in aanmerking genomen worden. ERASMUS had zich slechts eenmaal een denkbeeld van hervorming gevormd, dat in de eenzijdige, bloote rigting van zijn verstand en smaak zijnen wortel had, en van hetwelk hij zich thans niet meer scheiden kon. De schoone wetenschappen, meende hij, waren het *alleen*, door welke de duisternis der monniken verdreven, door welke de misbruiken des bijgeloofs verhinderd konden worden, en door welke al-

lengs een schooner en helderder tijd kon aanbreken. Ook in LUTHER meende hij aanvankelijk eenen Hervormer naar *zijnen* zin, eenen vrijzinnigen, helderen kop, eenen schranderen, smaakvollen schrijver te kunnen begroeten, en de omstandigheid, dat deze zich door den aanval op TETZEL de monniken tot vijanden maakte, scheen eene gunstige vooringenomenheid met den man bij hem te verwekken. En inderdaad zal *dat* welligt het eenige punt zijn, waarin ERASMUS en LUTHER kunnen worden zamengevoegd, dat zij zich beide den onverzoenlijksten haat der monniken op den hals haalden, door welke zij ook altijd bij elkander gevoegd werden; want hoe ERASMUS zich ook in het vervolg trachtte te verontschuldigen, de monniken lieten het zich niet uit het hoofd praten dat hij met den *Augustijner* uit *Wittenberg* ééne zaak maakte. Spoedig echter openbaarde het zich maar al te duidelijk dat ERASMUS zich in LUTHER vergist had. LUTHER was zelfs, hoe meer hij hem leerde kennen, in zijne oogen een dom en met vrome vooroordeelen bezette monnik, die den goeden smaak eer na- dan voordeelig, en de verlichting in den *Erasmiaanschen* zin eer hinderlijk dan bevorderlijk zijn kon. Evenzoo zag echter ook LUTHER spoedig in, dat hij in ERASMUS geen steun hebben zou, en betwijfelde de Christelijkheid zijner grondstellingen. Dezen twijfel openbaarde hij bereids in het jaar 1516, dus nog vóór het uitbarsten van den kamp, aan zijne vrienden SPALATINUS en JOHANNES LANGE, prior te *Erfurt*. Aan den laatste schreef hij:

„Ik lees, wel is waar, dagelijks onzen ERASMUS;
 „doch dagelijks mindert mijn vertrouwen op hem.
 „Dit, wel is waar, bevalt mij in hem, dat hij niet

» slechts de ordes-geestelijken, maar alle priesters
 » even zoo standvastig als geleerd bestraft, en hen
 » van eene ingewortelde en luije onwetendheid be-
 » schuldigt. *Maar ik vrees dat hij CHRISTUS en*
» de genade Gods, van welke hij weinig weet,
» niet genoeg uitbreidt. Het menschelijke geldt
» bij hem meer dan het Goddelijke:»

Desnietteenstaande zien wij beide mannen in den jare 1519 elkander naderen, ja, het mag niet verzwegen worden, dat LUTHER hier zelfs eenen schijn van ongelijkheid van karakter op zich laadt. Hij die in het jaar 1516 zoo ongunstig over ERASMUS oordeelde, werd echter op de aansporing van den toegeevenden CAPITO bewogen, drie jaren naderhand, aan denzelfden geleerde eenen vleijenden brief te schrijven, in welken hij van eene harmonie spreekt, die tusschen hen beiden heerscht, en zich op eene bijna onderdanige wijze verontschuldigt dat hij het waagt met » on-
 » gewasschen handen (*manibus illotis*)» tot zulk eenen uitmuntenden man te naderen. Hij noemt hem *zijn* ERASMUS, zijn sieraad en hoop, den beminnenswaardige, zich zelve echter *zijn* *geringeren* broeder in CHRISTUS. Hoe zullen wij dezen stap van LUTHER verklaren? Waren in drie jaren zijne gevoelens omtrent ERASMUS veranderd? Dit kan naauwelijs: want nog in het jaar 1518 laat hij zich tegen SPALATINUS op dezelfde wijze over ERASMUS uit: hij betuigt daar slechts dat hij hem als geleerde hoogachtte, en tegen hen in zijne bescherming nam die uit traagheid de wetenschappen verachtten. Of hoopte hij door deze openbare bekentenis, en door de vertrouwelikheden waarmede hij tot den man kwam, hem ook voor *dat-*

geen te winnen wat hem toescheen aan genen te ontbreken? Hoopte hij hem daardoor te bekeeren? Of was het werkelijk eene oogenblikkelijke zwakheid, dat *die* man, die zich overigens overal slechts op *Gods* bescherming verliet, en de aanbiedingen van beproefde vrienden afwees, echter in een zwak oogenblik geloofde eenen ERASMUS noodig te hebben, en hem op iedere wijze te moeten winnen? Het zij hoe het wil, LUTHER bereikte geen dezer oogmerken. ERASMUS antwoordde hem op zijne wijze, die zijne schrandereheid ten minste alle eer aandoet, waarin hij zich echter te gelijk onverholten over zijne gevoelens omtrent de Hervorming uitlaat. Als hoveling gaf hij hem zijne plichtplegingen terug, prees de vrijzinnigheid van LUTHER, doch gaf hem tevens duidelijk te kennen, dat het hem aangenamer zijn zoude wanneer hij alleen voor *zich zelven* handelde, waarmede men echter niet gelooven moet dat hunne zaak was afgeloopen. Verder zocht hij hem te bewijzen, hoe men meer op den weg der zachtheid dan op dien der hevigheid moest te werk gaan; ook PAULUS had daardoor de wet afgeschaft, die hij *allegorisch* uitgelegd had, en zoo moest men allengs het volk aan de waarheid te gemoet voeren. Hij waarschuwde hem voor hevigheid, en wenschte hem den Goddelijken zegen op zijne werkzaamheden.

In hetzelfde jaar ontving ERASMUS van den Aartsbisschop ALBRECHT VAN MAINTZ eenen gouden beker ten geschenke. Den brief, die zijne dankbetuigingen inhield, zond hij aan zijnen vriend ULRICH VAN HUTTEN, die zich toenmaals in de dienst van den Aartsbisschop bevond, en verzocht hem denzelven den prelaat te overhandigen. In dezen

brief nam hij de gelegenheid waar om zich over LUTHER uit te laten, en wel opzettelijk, daar de strijd over den aflaat den Aartsbisschop van *Maintz*, als deszelfs bestuurder, nagenoeg aanging. Hij nam, — het zij tot zijne eer gezegd, — LUTHER grootendeels in zijne bescherming, en berispte slechts hier en daar zijne te groote hevigheid. HUTTEN echter, in plaats van den brief aan den Aartsbisschop te overhandigen, gaf denzelven, zonder daarover ERASMUS te raadplegen, ter perse, en veranderde zelfs den tekst, vermits hij dáár, waar alleen LUTHER stond, *onze LUTHER* schreef. Zoo maakte hij ERASMUS zijns ondanks tot eenen opentlijken aanhanger van LUTHER. Waarschijnlijk wilde HUTTEN door dit juist niet zeer prijzenswaardige stukje van vriendschap ERASMUS uitnoodigen om zich meer opentlijk voor LUTHER te verklaren; maar het deed eene tegenovergestelde werking. ERASMUS, wantrouwend geworden tegen de partij der Lutherschen, zocht zich thans steeds meer, zoowel van LUTHER als van HUTTEN, los te maken, en wendde alle mogelijke kunst aan om zich bij den Paus en de grooten, aan wier gunst hem alles gelegen lag, te zuiveren van het vermoeden eener medepligtigheid aan de kerkelijke Hervorming, en van eene medewerking in hare bewegingen.

Merkwaardig en in eenen hoogen graad karakteristiek is de zamenspraak, welke Keurvorst FREDERIK de wijze, nog vóór den rijksdag te *Worms*, met ERASMUS over LUTHER en zijne zaak te *Keulen* hield, en die ik hier wil inlasschen.

Laat SPALATINUS, als ooggetuige, ons dit verhalen:
 » Zóó had zijne Keurvorstelijke genade ERASMUS in
 » in zijne herberg, de *Heilige drie Koningen*,

» laten komen, en hem in de tegenwoordigheid
 » van mij, GEORGIUS SPALATINUS, op de zaal aan den
 » haard over allerlei dingen laten spreken, vragen
 » en antwoorden. En hoewel FREDERIK van *Sak-*
 » *sen*, de Keurvorst, mijn genadige Heer, vast
 » gaarne gehad had dat de Rotterdammer *Neder-*
 » *duitsch* met Zijne Keurvorstelijke genade ge-
 » sproken had, zoo was dit echter het geval
 » niet; — maar de Rotterdammer is bij zijn
 » Latijn gebleven, dat hij boven duizenden hoogst
 » verstaanbaar en in zulk eene mate sprak, dat
 » het goed Latijn en toch duidelijk en begrijpbaar
 » was, zoo dat de bovengemelde Keurvorst van
 » *Saksen* hem zóó wel verstond en begreep, dat
 » Zijne Keurvorstelijke genade mij allerlei dingen op-
 » gaf, die ik den Rotterdammer ten antwoord geven
 » moest. Zijne Keurvorstelijke genade liet door mij,
 » SPALATINUS, den Rotterdammer vragen, of hij het
 » daarvoor hield, dat Doctor MARTINUS LUTHER dus-
 » verre in zijne leer, predikatiën en schriften ge-
 » dwaald had? Toen — smakte eerst de Rotterdam-
 » mer, voor dat hij antwoord gaf. Nu sperde ook
 » waarlijk mijn genadige Heer, Hertog FREDERIK van
 » *Saksen*, zijne oogen wijd open, zoo als hij ge-
 » woon was te doen wanneer hij met lieden sprak
 » van welke hij een bepaald antwoord hebben wilde.
 » Daarop hief ERASMUS de Rotterdammer aan, en zei-
 » de ronduit deze woorden in het Latijn: » LUTHERUS
 » » *peccavit in duobus, nempe quod tetigit coro-*
 » » *nam pontificis et ventres monachorum;*” dat
 » is: » LUTHER heeft in twee opzigten gedwaald:
 » » eerstelijk, dat hij de kroon van den Paus, en ten
 » » tweede, dat hij de buiken der monniken aange-
 » » rand heeft.” Hij zocht er alzoo met eene spitsvin-
 II. F

»digheid van af te komen.» — Niet lang na deze zamenpraak schreef ERASMUS eenige gedachten over LUTHER neder, die zeer tot zijn voordeel luiden: — [bij den Keurvorst van *Saksen* liep men geen gevaar met LUTHER te prijzen.] Hij gaf het geschrift aan SPALATINUS. Naauwelijks echter had hij hetzelfde uit de hand gegeven, of hij liet het weder terugvragen, dewijl hij er onaangenaamheden door zou kunnen hebben. »Zoo vreesachtig,» voegt SPALATINUS hierbij, »zoo vreesachtig slechts kwam de »Rotterdammer er toe om voor de Christelijke waarheid uit te komen.»

Verscheidene vrienden van LUTHER en der Hervorming ergerden zich niet weinig over de toenemende koelheid van ERASMUS omtrent het werk der Hervorming. Met niemand geraakte hij deswegens, en tevens ook om persoonlijker zaken, in grooter onmin, dan met den ridder ULRICH VAN HUTTEN. Hoewel reeds LUTHER en ERASMUS twee zeer verschillende karakters zijn, zijn echter in zeker opzigt de personen van HUTTEN en ERASMUS nog grootere uitersten. Wel is waar zijn zij, in tegenoverstelling van LUTHER, elkander daarin gelijk, dat zij beide niet meer door verlichting, wetenschap en verstand, dan wel van uit eenen dieperen grond des geloofs zochten te hervormen: want ook bij HUTTEN scheen het meer een ingekankerde haat tegen de dom- en vermetelheid der monniken, en ten deele ook staatkundige ergernis over den smaad des Duitschen volks te zijn, die hem ten strijd riep, dan wel eene zelfstandige, Christelijke, dogmatische overtuiging. Maar na het persoonlijk optreden maakt HUTTEN, in tegenoverstelling van ERASMUS, als zijn grootste contrast, eene uitzonde-

ring. ERASMUS sijn in manieren; HUTTEN driest en ridderlijk. ERASMUS — indien gij wilt — eene soort van *Epicurist*; HUTTEN schier een *Cynicer*. ERASMUS vreesachtig, en de waarheid verbergende; HUTTEN steeds slagvaardig, vermetel in woorden zoowel als daden. Beiden eergierig en hartsogtelijk, doch ieder op zijne wijze. — Hoe zouden deze mannen lang te zamen hebben kunnen gaan zonder dat er botsingen ontstonden? Reeds in de zaak van REUCHLIN WAS ERASMUS VOOR HUTTEN bevreesd en verborg zijne oogmerken, en toen daarenboven ERASMUS ook in de zaak van LUTHER eene dubbelzinnige rol speelde, verweet HUTTEN hem schriftelijk zijn gedrag, en toonde hem aan, hoe hij met zijnen ontwijkenden aard het aan beide zijden bedierf, in stede van iets goeds uit te rigten. Dit scheen ERASMUS gevoelig op te nemen. Toen nu spoedig daarop, na den dood van FRANS VAN SICKINGEN, de dolende ridder, onder geleide van onzen OECOLAMPADIUS, zoo als wij gezien hebben, naar *Bazel* kwam (in 't jaar 1522), — toen brak er vijandschap tusschen de beide mannen uit, die inderdaad eene niet geheel uit te wisschene vlek op het beeld van ERASMUS achterlaat. HUTTEN kwam namelijk, uit zijn land voortvlugtig, arm en krank te *Bazel*. Hier meende hij in ERASMUS eenen ouden vriend te vinden, die hem opnemen en hem verder helpen zou; doch hij nam te gelijk voor, zijn geweten wegens zijn gehouden gedrag wakker te maken. ERASMUS wilde echter eene voor hem zoo onaangename zamenkomst ontwijken. Nu kunnen wij het hem, den ziekelijken, aan eene stille huishouding gewonen man, niet al te zeer kwa-

lijk nemen, indien hij het zich tot geen genoegten rekende zijne tafel en kamer te deelen met eenen man, die niet gewoon was zich eenigen dwang aan te doen, die in staat was nog eene schaar andere gasten mede te brengen, en geld te borgen zoo-veel hij noodig had, en die (waarom zou ik het verzwijgen?) aan eene walgelijke ziekteleed, welke hij, zoo als zijne vijanden beweerden, zich door zijne ongebondene levenswijze op den hals gehaald had.

Dat alzoo de vreesachtige, onvergenoegde ERASMUS den dolenden ridder liet zeggen dat, zoo hij hem niets bijzonder gewigtigs had te openbaren, hij hem van zijn bezoek moest verschoonen, omdat hij onaangenaamheden van hetzelfde vreesde, kan ons niet al te zeer in hem bevreemden, en wij kunnen ERASMUS in zijnen toestand allezins verontschuldigen, dewijl hij tot iedere andere hulpbe- tooning aan HUTTEN verklaarde bereid te zijn.

Maar nog verre weg meer dan deze verschoonbare koelheid des mans moet ons de dubbelzinnigheid verbazen, waarmede hij het voorval aan anderen mededeelde. Aan MELANCHTON namelijk schreef hij: » dat hij het bezoek van HUTTEN niet » slechts uit vrees voor den haat der pausgezinden » had afgewezen, maar *voornamelijk* deswegens, » wijl deze behoeftige en van alle noodwendigheden » ontbloote ridder slechts een nest gezocht had waar » hij zou kunnen sterven; en dat hij niet slechts » den pralenden ridder zelven, maar ook eene gan- » sche schaar van gewaande vrienden des Evangelies » zou hebben moeten herbergen." — In eenen anderen brief echter, die spoedig daarna bekend werd, aan zekeren LAURINUS, tracht hij zich te verontschuldigen over het verwaarloozen der gast-

vrijheid, en schrijft: »HUTTEN was *weinige* dagen hier;» (integendeel, HUTTEN vertoefde acht weken te *Bazel*!) »hij bezocht mij, en ik hem niet; »doch ik zou hem niet afgewezen hebben indien »hij tot mij gekomen ware; want ik bemin hem »nog als eenen ouden vriend, als een opgeruimd »en gelukkig hoofd! Zijne overige aangelegenheden »gaan mij niets aan; doch hij kon wegens zijne »ziekte de warme kamer niet verlaten, en ik kan »dezelve niet verdragen: zoo kwamen wij niet bij »elkander (*).»

HUTTEN, wien de Bazelsche regering eenen vriendelijken wenk liet geven om zich te verwijderen, verliet die stad, en begaf zich naar *Mühlhausen*, waar hij een hevig geschrift tegen ERASMUS in het licht gaf, in hetwelk het klaarblijkelijk daarop toegelegd was, om de karakterloosheid des mans zóó aan de kaak te stellen, dat geen goed stuk meer aan hem blijven zou, ja, om hem eigenlijk zedelijk te vernietigen. ERASMUS bleef het antwoord niet schuldig. Hij verdedigde zich met schranderheid, en gaf HUTTEN menigen gevoeligen steek wegens zijne ruwheid en plompheid, zoowel als over de liederlijkheid van zijn gedrag. De dolende ridder, die ook in *Mühlhausen* geen verblijf vond, ging daarop naar *Zurich*, en vond eindelijk, door de slagen des rampspoeds her- en derwaarts geslingerd, op het eiland *Ufnau* zijn graf. ERASMUS zou edeler gehandeld hebben met na den dood zijns vijands den strijd te laten rusten; doch zijne ge-

(*) Ook dit was slechts eene uitvlugt: want HUTTEN vertoonde zich meermalen op de markt en kwam dikwijls voorbij het huis van ERASMUS.

prikkelde ijdelheid zegevierde over de Christelijke grootmoedigheid. In het geschrift tegen HUTTEN had ERASMUS tevens geene gelegenheid gespaard, om de wereld te verzekeren dat hij het niet met LUTHER en deszelfs partij hield. Spoedig daarop kwam ook de tijd dat hij openlijk tegen dezen zelve in het strijdperk treden zoude.

De in onze laatste voorlezing verhaalde twist met HENDRIK den VIII^{sten} gaf daartoe aanleiding. Nadat de Koning wel gezien had dat hij tegen LUTHER niet opgewassen was, had hij ERASMUS voor zijne zaak weten te winnen, die, buitendien door de twistschriften geprikkeld, en door de pausgezinden veelvuldig aangezocht, eindelijk de pen opnam om tegen LUTHER te schrijven. Hij koos zich echter wijselijk een onderwerp, bij hetwelk hij ook in de oogen der verlichten en hoogbeschaafden niets verloor, maar integendeel gelegenheid had om, in tegenoverstelling van de sombere monniken-Godgeleerdheid van LUTHER (zoo als dezelve hem misschien toescheen), eene vrijzinnige en echter met de Kerk overeenstemmende denkwijze te ontwikkelen.

LUTHER namelijk koesterde met opzicht tot de leer over de *genade* en den *vrijen wil* gestrengte Augustijnsche gevoelens. Hij beweerde, met zijne ordesheiligen, dat door de erfzonde al het goede in den mensch vernietigd en de vrije wil geheel in hem verloren was. Dit moest ERASMUS, bij zijne wijze van filosofieren, als eene ongerijmde en gevaarlijke stelling voorkomen, en hier meende hij het zwakke punt van het Lutherdom gevonden te hebben, en hetzelfde hier het best den doodsteek te kunnen toebrengen. Hij schreef alzoo in het jaar

1524 zijne verhandeling *over den vrijen wil*, tegen welke LUTHER de zijne *over den knechtelijken wil* overstelde, en welke vervolgens nog tot eene opvolging van schriften aanleiding gaf, die wij hier niet kunnen nagaan. Wij rigten, na deze afwijking, veeleer onzen blik op de verdere Hervormings-geschiedenis van *Zwitserland*.

Gelijk te *Wittenberg*, zoo zien wij ook te *Zurich* de onzuiverder hoofdstoffen der Hervorming zich bij de meer zuivere voegen, en eenen valschen, uiterlijken vrijheids-ijver zich in het werk van heilzame verbetering mengen. Slechts met dit onderscheid, dat het er hier niet zoozeer op aankwam om met beslissende kracht een van buiten ingedrongen iets af te weren, maar veeleer met schrandtheid te vermijden dat niet van uit het binnenste zelf de booze kiem zich ontwikkelde. Gelijk de Duitsche Hervorming in LUTHERS persoon zich eerst zuiver, en wij durven bijna zeggen in haar *ideaal*, voordeed, en eerst toen, nadat zij eene algemeene zaak geworden was, met grovere aardsche bijvoegselen bezoedeld werd, zoo was daarentegen het thema der Zwitsersche Hervormers, datgeen, hetwelk meer onmiddellijk uit het volk voortspoot, te leiden en te beteugelen, en den voortbruischenden woudstroom een bepaald bed aan te wijzen.

Het was een verkeerd begrip van Christelijke vrijheid, toen in *Zurich* eenige burgers zich niet alleen voor hunne personen tegen de kerkelijke vasten verzetteden, maar ook hunne huisgenooten dwingen wilden om op de verordende vasten-dagen vleesch te eten. De overheid, die deze wanorde wilde voorkomen, droeg aan ZWINGLIUS en zijne ambtgenooten op om het volk hierover in

hunne leerredenen te onderhouden. ZWINGLIUS deed dit niet slechts in zijne voordragten, maar gaf ook een geschrift in druk uit, waarin hij naar aanleiding van den Apostel PAULUS, die ook tegen dergelijke dwalingen te kampen had, aantoonde, hoe de ware Christelijke vrijheid niet in uiterlijke dingen bestond, in eten en drinken, maar in vernieuwing van gezindheid. Niettegenstaande dit voorzigtig gedrag van de zijde der regering en van ZWINGLIUS, hief de Bisschop van *Constanz* evenwel groote klagten aan over het voorgevallene, en zond een geestelijk gezantschap naar *Zurich*, met hetwelk ZWINGLIUS te gelijk voor den vergaderden raad verscheen. Hij beriep zich op de wijze van prediken die hij tot nog toe gevolgd had, die aan de leden des raads, meest zijne ijverige toehoorders, bekend was, en sloeg de regering zelve voor, de vasten, als eene kerkelijke verordening, zoo lang in haar bestaan te handhaven tot men zich algemeen, uit vrije, Christelijke overtuiging, van dezelve betere begrippen gevormd had. De Bisschop van *Constanz* toonde zich echter hiermede niet tevreden, maar schreef eenen herderlijken brief aan alle priesters en leeken van zijn kerspel, waarin hij geweldige klagten aanhief, dat juist thans, op eenen tijd waarin de Turken de Christenheid trachtten te overweldigen, zich zulke ongeregeldheden in de Kerk verhieven. Hij beklagde zich zeer, dat de geleerden en ongeleerden van alle plaatsen, over Goddelijke dingen, over de geheimenissen en plegtigheden der Kerk met elkander twistten, en schreef zelf een formulier-gebed uit, hetwelk telkens bij de mis moest worden uitgesproken, om afwending des kwaads, waarmede men door de nieuwe leer

bedreigd werd. Ook wendde hij zich tot den proost en het kapittel van *Zurich*, in eenen bijzonderen brief. De Bisschop zag zich in zijne bemoeijingen door den te *Lucern* vergaderden landdag ondersteund, die aan alle priesters een verbod van elke zoodanige wijze van prediken wilde uitschrijven, die, volgens hunne meening, den vrede verstoren en onrust stichten kon. ZWINGLIUS en zijne vrienden trachtten echter alles op den weg van vriendelijk onderligt te bemiddelen. Zoowel aan den Bisschop als aan het eedgenootschap schreven zij vermanende brieven, waarin zij de noodzakelijkheid eener Hervorming trachtten te betoogen. Doch dit zette hunne tegenstanders nog meer tot gewelddadige maatregelen aan. Reeds werden verscheidene aanhangers van ZWINGLIUS aangeklaagd en van hunne posten afgezet. Hem zelven stond men meer dan eens naar het leven, en slechts aan de goede leiding der Voorzienigheid en de waakzaamheid zijner vrienden had hij te danken dat die aanslagen verijdeld werden. Het getal dezer echte vrienden en vereerders van ZWINGLIUS vermeerderde zichtbaar. Ook LEO JUDA was omsfreeks dien tijd naar *Zurich* gekomen, en predikte in St. Pieter volgens dezelfde leer die ZWINGLIUS in de domkerk verkondigde; desgelijks GASPAR GROSSMANN in het gasthuis, SIMON STUMPF te *Höngg*, ULRICH PFISTER te *Uster*, en verscheidene anderen. De twisten werden niet alleen schriftelijk, maar ook van den kansel gevoerd, en het was wel eens het geval, dat de prediker midden in zijne voordragt door de toehoorders gestoord en te rede gesteld werd. Zoo viel LEO JUDA eens eenen Augustijner monnik in de rede, die op de nieuwe leer geschimpt had. De Kerk was voor-

waar de plaats wel niet waar dusdanige wederzijdsche ophelderingen te huis behoorden, en daarom was het veel raadzamer het eigenlijk bedrijf van eenen redetwist te gelegener tijd en plaatse uit te oefenen. ZWINGLIUS gaf der regering aanleiding tot eenen dusdanigen stap. Dien ten gevolge schreef deze eene uitdaging aan alle geestelijken van haar gebied uit, om den 29sten Januarij des jaars 1523 op het raadhuis te *Zurich* te verschijnen, waar bij wijze van eenen geleerden strijd tusschen beide partijen de waarheid zou worden beslist. Ook de Bisschop van *Constanx* en de te *Baden* vergaderde afgevaardigden der stenden, zoowel als de meeste geleerden der naburige cantons, werden tot dezen redetwist, die in het Duitsch zou gehouden worden, uitgenoodigd. Van *Bern* kwam SEBASTIAAN MEYER; van *Schafhausen* Doctor SEBASTIAAN WAGNER (HOFMEISTER). OECOLAMPADIUS daarentegen sloeg de uitnoodiging af. Hem was het reeds duidelijk geworden, hetwelk de ervaring naderhand bevestigde, dat bij zulke openlijke gesprekken over de Godsdienst meestal niet veel gewonnen wordt, hoewel juist de redetwisten van *Zurich*, voornamelijk de tweede, hier eene gunstige uitzondering maken. »Wat geeft,” zoo uit zich de vredelievende OECOLAMPADIUS, »de redetwist anders dan twist; de twist anders dan opentlijk geschil; wat dit anders dan haat? Waar nu haat huisvest, hoe kan dáár de waarheid ingang vinden?”

Den 29sten Januarij des jaars 1523 verzamelden zich des morgens vroeg bijna zeshonderd vreemdelingen en inlanders op het raadhuis te *Zurich*. Ook van verschillende vreemde hoogeschoolen waren docatoren en prelaten aanwezig. Burgemeester ROUST

opende de handelingen met eene redevoering, en eischte ieder op die lust had tegen Magister ZWINGLIUS in de balie te treden. De vicaris van den Bisschop van *Constanz*, FABER, nam het woord, en trachtte aan te toonen dat het hier de plaats niet was om over geloofszaken te twisten. Indien ZWINGLIUS als privaat persoon bij hem te *Constanz* wilde komen, zou hij hem gastvrij onthalen en hem alles goeds bewijzen; doch tot redetwisten was hij niet gezind. De Catholijke leer was nu eenmaal zóó van ouds af geweest, en daarom behoorde men haar niet te veranderen. Overigens moest men de aanstaande handelingen van den rijksdag te *Neurenberg* afwachten, als ook de algemeene kerkvergadering, of, indien men redetwisten wilde, dan moest zulks op de hoogeschoolen te *Keulen*, *Parijs*, of *Leuven* geschieden. — ZWINGLIUS voerde tegen deze rede van den vicaris aan, (even als LUTHER tegen den pauselijken brief op den *Neurenberger* rijksdag,) dat het hier niet op ouderdom en gewoonte, maar op de waarheid zelve aankwam. Wat de kerkvergaderingen betrof, op welke FABER nog wachtte: dat de hier bijeengekomeene vergadering van predikers even zoo geldig was als eene van Bisschoppen, vermits in de oude Kerk *Bisschop* niets meer zeggen wilde dan een' opzie-ner, waker of prediker, en CHRISTUS had gezegd: „Waar er twee of drie in mijnen naam vergaderd zijn, daar ben ik midden onder hen.” De goedkeuring der hoogeschoolen kon men ook missen, daar er te *Zurich* zoovele geleerde lieden te vinden waren als immer op eene zoogenaamde hoogeschool. Als rigtsnoer moest de Heilige Schrift gelden. Deze

was ook te *Zurich* in het Latijn, Grieksch en Hebreëuwsch voorhanden, en het kwam alzoo boven alles aan op goede taalkennis en uitlegging. FABER meende echter, dat men niet kon verlangen dat ieder prediker de grondtalen des Bijbels verstond. De Apostel zelf had gezegd, dat er vele gaven zijn, en zoo was ook de *gave der talen* eene bijzondere, over welke genade of gave hij zich niet durfde beroemen: » Zoo ik al in de » Hebreëuwsche taal niet ervaren, en in de Griek- » sche niet goed onderrigt ben, versta ik echter de » Latijnsche redelijk wel."

Toen ZWINGLIUS zijne rede geëindigd had, nodigde de burgemeester de vergadering nog eenmaal uit, dat ieder die bezwaren tegen de nieuwe leer had in te brengen zulks nu vrijelijk doen zoude. ZWINGLIUS zelf ondersteunde deze uitnoodiging. Maar langen tijd wilde niemand den aanval wagen. Toen liet zich de stem van eenen aanschouwer van den drempel der deur hooren: » Waar zijn nu die » groote heeren, die op de straat zoo dapper pog- » chen; treedt nu voorwaarts! Hier is de man: gij » kunt allen wel achter de flesch zitten praten, » maar hier durft zich niemand verroeren." Men barstte in een algemeen gelach uit, en FABER moest zich nu, om zijne eer te redden, goed of kwaad in een gesprek inlaten. Men twistte voornamelijk over de voorbede der heiligen en de mis. Buiten ZWINGLIUS en FABER namen ook MEYER van *Bern*, HOFMEISTER van *Schafhausen* en Doctor BLANSCH van *Tubingen* deel aan den strijd. Den gang van het gesprek zelven te volgen, zou ons te ver doen afdwalen. Hier bleek hetzelfde als bij den redetwist te *Leipzig*, en gelijk ook in het vervolg

overal gebleken is, dat men het reeds over de pre-
 missen, waarvan men zou uitgaan, niet ééns was:
 vermits sommigen zich op de Heilige Schrift, als
 den eenigen grond des geloofs, anderen weder
 op de overlevering der Kerk, op het gezag der
 kerkvergaderingen, enz. beriepen. De raad van
Zurich, die reeds in den jare 1520 een gebod had
 uitgevaardigd, dat men slechts volgens de Schrift
 prediken moest, nam ook thans het volgende be-
 sluit: » Vermits niemand den Magister **ULRICH ZWING-**
LIUS uit de Heilige Schrift van eenige ketterij heeft
 » kunnen overtuigen, zoo zal hij voortgaan, even
 » als tot nu toe, met naar zijne beste meening het
 » heilig Evangelie en de ware Goddelijke Schrift
 » naar den Geest Gods en zijn beste weten te ver-
 » kondigen. Ook zullen alle andere priesters,
 » zielverzorgeren en predikers, zoo in de stad als
 » ten platten land, niets doen, noch prediken,
 » dan hetgeen zij met het heilig Evangelie en de
 » ware Goddelijke Schrift kunnen bevestigen, en
 » voor het overige zich van alle beschimping ont-
 » houden." Nadat dit raadsbesluit was afgekondigd,
 ontboezemde **ZWINGLIUS** in de volgende woorden:
 » Gode zij lof en dank, die in den hemel en op
 » aarde Zijn heilig Woord willaten heerschen. Zon-
 » der twijfel zal de almachtige God u, mijne Heeren
 » van *Zurich*, ook voor het overige kracht en magt
 » verleenen, dat gij de waarheid Gods en het hei-
 » lig Evangelie in uwe landstreek handhaaft en
 » beveelt te prediken. Hebt deswegens geen twij-
 » fel! De almachtige, eeuwige God zal het u op an-
 » re wijzen vergoeden en beloonen. Amen."

Een merkwaardigen trek uit dezen redetwist
 moet ik u nog mededeelen, die ons een denkbeeld

geeft van het gebrekkige der Godgeleerde studiën. Toen ZWINGLIUS er op aandrang dat ieder prediker de Heilige Schrift, ten minste het Nieuwe Testament, in de grondtaal zou moeten kunnen lezen, vroeg een der aanwezige geestelijken: »Hoe zal een prediker, die een klein inkomen heeft, »zooveel opbrengen, om een Nieuw Testament te »koopen? »Waarop hem ZWINGLIUS antwoordde: »Er »is, zoo God wil, geen priester zoo arm, die, in- »dien hij voor het overige gaarne leeren wil, geen »Nieuw Testament kan koopen. Misschien vindt hij »ook wel eenen vromen burger of eenig ander mensch, »die hem eenen Bijbel koopt of geld voorschiet, »om dien te betalen.»

Spoedig na dezen redetwist werden er te *Zurich* meerdere stappen gedaan om de Hervorming te verwezentlijken. De aanvang werd gemaakt door de vrouwen uit het klooster in het sticht *Oetenbach*, voor welke ZWINGLIUS sedert eenigen tijd gepredikt had, en van welke de meeste den wensch te kennen gaven hetzelfde te verlaten, hetwelk haar werd toegestaan. Ook de monniken in het klooster *Kappel* besloten eerst tot eene hervorming onder zich; vervolgens verlieten de meesten hetzelfde, en huwden; de geleerdsten onder hen werden predikers, de minder geleerden vingen een nuttig handwerk aan.

Evenzoo begon ook in het sticht der koorheeren, dat vroeger tegen ZWINGLIUS gestemd was, een betere geest te heerschen. De meerderheid der koorheeren kwam der regering zelve met den wensch om eene betere inrigting daar te stellen te gemoet. In stede van de tot nu toe plaats gehad hebbende *horae* en doode plegtigheden,

zouden stichtelijke oefeningen , en een leven aan de wetenschappen gewijd , het doel dezer vereeniging zijn , hetwelk ook oorspronkelijk in het oogmerk van den stichter, KAREL den grooten , gelegen had. Aldus werd het sticht eene schoolinrigting , en wel eene voorbereidende inrigting voor toekomstige Godgeleerden , en bleef eene aan de toenmalige behoeften volkomen beantwoordende inrigting in stand , die , hoewel zij ook de aanspraken van den laatsten tijd niet geheel en al mogt kunnen bevredigen , echter een zachter lot verdiend had dan dat hetwelk haar te beurt viel.

Maar men wilde niet slechts bij enkele toebereidselen tot de Hervorming blijven staan. De openbare Godsdienst werd nu meer en meer aan eene veelvuldige kritiek onderworpen. In de plaats der Latijnsche Godsdienstoefening trad het Duitsche gezang en de Duitsche liturgie. Evenzoo werden de overvloedige en bijgeloovige misbruiken bij den doop achterwege gelaten, waarin de Hervormde Kerk toenmaals verder ging dan de Luthersche , die b. v. nog langen tijd het *Exorcismus* behield. Maar ook deze waren steeds slechts verdeelde stappen ter verbetering. Twee hoofd-voorwerpen trokken de opmerkzaamheid des kerkelijken volks tot zich , aan welke tot nog toe de zinnen het meest hadden gehangen : — de *mis* en de *beelden*. Met betrekking tot de eerste wilde ZWINGLIUS eerst schriftelijk de gemoederen voorbereiden. Wat echter de beelden aangaat : er trad een man te voorschijn , die in het vervolg eene gelijke rigting van geest als CARLSTADT en de Zwickauer profeten aan den dag legde , namelijk LUDWIG HETSER. Deze gaf een geschrift uit onder den titel : *Oordeel Gods* ,

hoe men zich omtrent de beelden gedragen moet. Dit hevige geschrift maakte groot opzien onder het volk, en gaf tot gelijke stappen aanleiding als welke wij te *Wittenberg* betreurd hebben. Een volslagen beeldstorm begon los te breken, aan welks hoofd zich een schoenmaker, NICOLAUS HOTTINGER, stelde, die zich in eenen waarlijk *vandalischen* geest uitliet, dat hij gaarne een aam wijn aan het ziekenhuis wilde geven, indien hem veroorloofd werd alle beelden en geloftetafels uit de Waterkerk aan stukken te slaan. Deze doorstroomde met zijne bende de gansche stad. Een groot crucifix werd in den hof van een huis bij de hooge stadspoort omvergeworpen, en, was men het niet voorgekomen, ook de andere hadden een gelijk lot ondergaan. Dergelijke wanvoegelijkheden had zich vroeger ook zijn deelgenoot LAURENS HOCHRÜTNER veroorloofd, die met eenige zijner makers in de vrouwen-domkerk brak, aldaar zelfs de lamp met het eeuwige licht verbrijzelde, de olie uitstortte, en zijne vrienden onder spottende gebaren met dezelve besprenkelde. Zulke euvel-daden kon de regering niet ongestraft laten voorbijgaan. De daders werden gevangen gezet, doch hun vonnis zou verschoven worden, totdat het gevoelen over de heiligheid der beelden meer opgehelderd en volgens Gods Woord zou bepaald zijn. Dien ten gevolge werd tegen October een tweede redetwist verordend, op welke andermaal zoowel de Bisschop als de cantons van het eedgenootschap genoodigd werden. Ook ditmaal volgden er verscheidene weigerende antwoorden en verontschuldiging; evenwel verschenen ook thans aanzienlijke mannen op dezelve, zoo als JOACHIM

VON WATT (VADIANUS) van *St. Gallen*, wien, nevens CHRISTOPHEL SCHAPPELER van *Memmingen* en SEBASTIAAN HOFMEISTER, het voorzitterschap werd opgedragen.

De loop van dit gesprek is uiterst merkwaardig, vermits zich in hetzelfde bereids verscheidene afwijkende gevoelens, ook onder de *vrienden* des Evangelies, openbaarden, met betrekking tot de beelden en hun gebruik in de Kerk, zoo als ook tot het vasten en andere zaken. Indien zich thans hier reeds stemmen lieten hooren, — zoo als die van eenen SIMON STUMPF en COENRAAD GREBEL, die in ieder opzigt tot een *fanatisch radicalismus* overhielden en, zich op ingevingen des Geestes beroepende, zich aan geen uiterlijk gebod wilden storen, — zal het dubbel aangenaam zijn de stem der gematigdheid te vernemen uit den mond van eenen anderen man, die met Evangelische wijsheid en zachtmoedigheid den storm zocht te doen bedaren, en zelfs met gevaar van door ZWINGLIUS en zijne vrienden miskend te worden naar het *regte* midden heenwees. Deze was de Johanniter Comthur van *Kussnacht*, COENRAAD SCHMIDT, een man naar Gods hart, vroom en eerwaardig, door geen hartstogt bewogen, rustig in zijn binnenste, waardig in zijn uiterlijk, bezonnen in taal en handel. Deze nam het woord. Hij toonde aan, hoe men in alles van Gods Woord en het zuiver Evangelie moest uitgaan. Dit leert ons CHRISTUS als den eenigen Middelaar erkennen, Wien alle eer toekomt, en geen anderen. Zoo men dus tot de heiligen gaat, en hen vereert in stede van den levenden CHRISTUS, is dit allezins afgoderij. En *dit* valsch geloof aan de heiligen moest men boven

II. G

alles door de prediking des Goddelijken Woords trachten uit te roeijen. Dit moest vooraf gaan, eer men de uiterlijke beelden verwijderde, op welke het niet zooveel aankomt. » Men moest, » zoo sprak » de bezonnene man, den zwakke zijnen staf, » waarop hij steunt, niet uit de hand rukken, » tenzij men hem eenen anderen geve, want anders » doet men hem vallen. Gesteld, die staf zij ook » slechts een wankelend riet, op hetwelk hij steunt, » zoo late men dat in zijne hand, en toone hem » eenen sterken staf daarbij, dan laat hij goedwiltig van zelf het riet vallen, en grijpt naar den sterken staf. Zoo late men voor de blooden en » zwakken de uiterlijke beelden staan, waaraan » zij zich nog vasthouden, en *predike* men hen voor, » dat in dezelve geen leven, heiligheid of genade » is. Men rigte daarbij eenen sterken staf op, CHRISTUS JEZUS, den eenigen Trooster en Helper aller » bedroefden; zoo zullen zij van zelve bevinden » dat zij de beelden niet meer behoeven, dezelve » goedwillig laten varen, en CHRISTUS aangrijpen. » Wie het ware beeld van CHRISTUS in zijn hart » draagt, dien kan het uiterlijke beeld niet meer » schaden, hoewel hij daarvan nog afhankelijk zij. » Ook PAULUS liet bij de Athéniers een beeld, een » beeld blijven; hij liet de beelden staan, doch » leerde alleen, dat er geene genade of Godheid in » hen was. » — Op gelijke wijze sprak SCHMIDT over de vasten. Ook hier moest men den zwakken broeder niet ergeren; ook hier beriep hij zich op het voorbeeld des Apostels, die gezegd had, dat hij liever gedurende al zijne levensdagen geen vleesch meer eten wilde, dan eenen broeder erge-

ren. Slechts in zaken die voor het geloof noodzakelijk zijn, moest men geene ergernis schuwen.

Hoe voortreffelijk en welgemeend intusschen deze vermaningen ook waren, vonden zij echter geenen algemeenen bijval, en was zelfs ZWINGLIUS met dezelve niet tevreden. En inderdaad blijft het steeds moeilijk, in gewigtige tijdsgewrichten, te beslissen hoe ver het stelsel van gematigdheid zich moet uitstrekken, en in hoe verre datgeen, hetwelk in rustige tijden zich den onbevooroordeelden geest aanbeveelt, dáár kan worden aangewend, waar de gemoederen verhit en reeds voortgeschreden zijn op de baan van het een of ander uiterste. Ook het betere *juste milieu* houdt hier steeds moeilijk stand, en voor den vredelievenden *doctrinair* sluit zich het oor der menigte, terwijl aller oogen aan den mond van den met geestdrift bezielenden *redenaar van deze of gene partij* hangen, die zich, met eene beslissende kracht, of regts, of links wendt. Gewis was het gevoelen van den Conthur het voortreffelijkste en redelijkste van de wereld. Zijne toegevendheid was niet die laffe, berekenende van ERASMUS, maar eene soortgelijke als later MELANCHTON betoonde: de toegevendheid van eenen Christelijken wijze, die uit liefde tot CHRISTUS en *Zijnen* vrede, niet uit vrees voor menschen of liefde tot wereldlijken vrede, het gestrengte en gewelddadige vermijdt. En evenwel kunnen wij het ZWINGLIUS en SEBASTIAAN HOFMEISTER niet ten kwade duiden, dat zij zich niet volkomen met de zachtere wijze van hunnen vriend vereenigen konden, juist toen namelijk, in dat oogenblik. SEBASTIAAN HOFMEISTER viel den Conthur in de rede, met de aanmerking, dat hij zich te zeer tot het algemeene

bepaalde , en daardoor van de zaak afweek waar-
 op het hier aankwam , en ZWINGLIUS voerde hem
 het volgende tegen : » Wanneer mijn Heer en broe-
 » der , de Comthur , aanmerkt dat vooraf iedereen uit
 » het Goddelijke Woord moet onderrigt worden , be-
 » valt mij zulks zeer wel , en , zoo ik hoop , hebben
 » LEO en ik ons daarin niet nalatig betoond ; maar
 » dat gij meent dat de beelden staven en stokken
 » voor de zwakken zijn , hiervoor behoeft ons God !
 » Hadden de nuttelooze Pausen en Bisschoppen het
 » Woord van God even zoo aanbevolen , even zoo
 » ernstig gepredikt als dat zij onnutte dingen heb-
 » ben nagejaagd , dan ware het zoo ver niet geko-
 » men , dat de arme leek CHRISTUS had moeten lee-
 » ren kennen op den wand , of uit brieven [schilder-
 stukken]. » Het voorbeeld van PAULUS bij de Atheners ,
 (dat overigens LUTHER ook tegen de Zwickauers aange-
 voerd had ,) wilde ZWINGLIUS hier niet laten gelden ; de
 Atheners waren Heidenen geweest , en hadden nog
 niets beters gekend ; anders was het bij Christenen :
 die kenden het betere , en daarom moest men bij
 hen het misbruik des te minder dulden . Indien
 men overigens met het afschaffen van schadelijke
 gebruiken zou wachten totdat de ergernis ophield ,
 dan kwam men er in het geheel niet toe . Ook
 zouden wij in ons binnenste nooit zóó volmaakt
 worden , dat daaruit van zelf de overwinning op
 al het uiterlijke zou volgen . Derhalve behooren wij
 aan het zuivere woord der Schrift gehoor te geven ,
 die geene beelden duldt , ten minste geene gouden
 of zilveren , wier waarde aan de armen ontstolen
 is . — Met deze rede was ook de Comthur tevreden .
 's Namiddags werd op gelijke wijze over de mis-
 geredetwist . Ook *hier* trachtte SCHMIDT aan te

toonen hoe men niet alles over hoop werpen moest; allengs moest men het volk leeren dat de mis geen *offer* is, want dat **men Gode** daarbij niets *toebrengt*, maar **wel van Hem**, in het heilig Avondmaal, vergeving van zonden, barmhartigheid en het eeuwige leven ontvangt. Desniettemin was het echter een hard woord, wanneer sommigen ronduit zeiden, dat de mis uit den *Duivel* was. „Over het algemeen moeten wij ten platten lande,” voegde hij er bij, „dikwerf meer grofs hooren, dan gijl. in de stad.” ZWINGLIUS zelf getuigde, dat eenige van zijne hardere uitdrukkingen misschien wel aanleiding tot grove overdrijvingen hadden kunnen geven, hetwelk hij zeer betreurde. — Ook hier had intusschen meer eene vrede-lievende wisseling van gedachten, en eene vriendschappelijke onderrigting over afwijkende punten, dan wel een hevige redetwist plaats: want de eigenlijke tegenstanders, de vrienden van het pausdom, hielden zich, op weinige uitzonderingen na, stil, en het waren dus meer matigingen van het nieuwe, die hier in strijd geraakten, dan wel het nieuwe met het oude. Juist deswegens was deze redetwist van meer vrucht dan de meeste overige in de geschiedenis der Hervorming, vermits men het in het algemeen over de grondbeginselen eens was, en slechts het gebruik van deze tot verschillende gevoelens aanleiding gaf. Waardige redevoeringen eindigden de handelingen, met welke ook wij onze tegenwoordige zamenkomst willen sluiten. Het eerst nam de voortreffelijke Comthur SCHMIDT het woord. Nadat hij er op aangedrongen had om toch in niets te overhaasten, wendde hij zich tot de aanwezige leden der regering, met de woor-

den: » Gij, geliefde Heeren! hebt tot nu toe me-
 » nigen wereldlijken Vorst geholpen om des gelds
 » wille. Helpt nu om Gods wille CHRISTUS, onzen
 » Heer, ook in *Zijne* heerschappij; dat *Hij* in uw
 » gebied alleen aanbeden, geëerd en aangeroepen
 » worde; dat *Hij* in ons Christenen alleen heersche
 » en regere, en door de uwen geacht worde, waar-
 » toe hem Zijn vader gegeven heeft, als den eeni-
 » gen, waren Middelaar, Verlosser en Redder. Trekt
 » u dan de zaak dapper en Christelijk aan! — Liet
 » men CHRISTUS alleen Heer en Meester over alle
 » dingen, Hem rustig regeren en Zijn werk in ons
 » volbrengen, dan hadden wij onder elkaar broe-
 » derlijke ruste, Christelijken vrede, Goddelijke
 » gunst en genade hier in den tijd, en hier namaals
 » het eeuwige leven. Dat geve God U en alle
 » Christenen! Amen.”

En dezelfde SEBASTIAAN HOFMEISTER die hem vroeger als tegenstander in de rede gevallen was, *stemde in* met het *Amen* van den Godzaligen spreker, met de woorden; » Gezegend is de rede uws » monds!”

Nadat nu VADIANUS de vergadering had afgevraagd of nog iemand verlangde te spreken, nam ZWINGLIUS andermaal het woord en sprak: » Genadi- » ge Heeren, en gij allen, beminde broeders! Ik » bid u dringend, u aan Gods Woord vast te » houden. Die dit doet, wordt niet door den Heer » verlaten! Met smart heb ik vernomen, hoe giste- » ren avond hier en daar gezegd is dat men het » bloed en ligchaam van CHRISTUS in den slaap- » drank mengen wilde. Neen! dat wil gewis nie- » mand.” De opmerking dat men hem zoo verkeerd begrepen had, deed hem zóó leed, dat hij zich

niet onthouden kon van te weenen, en zijn vriend LEO het woord voor hem moest nemen. Deze sprak : » Zoo God wil, zullen wij allen bij het Evangelie » blijven, en gaarne wil ik, zoo de nood het vordert, voor hetzelfde mijn leven laten. Het lichaam moge men dooden, maar de ziel niet. » Laat ons echter de Schrift niet tot twist, niet tot » pronkerij, maar tot verbetering onzes levens aanwenden, en zoo ik in het afgelopen gesprek » iemand welligt te hard mogt hebben aangesproken, bidde ik dat hij mij zulks vergeve!" ook ZWINGLIUS verzocht nog eenmaal » dat men hem » zijne ongeschikte woorden mogt vergeven."

Daarop legden de voorzitters hun ambt neder, en VADIANUS uitte de hoop, dat de regering middel en weg vinden mogt om Gods Woord te handhaven, zonder de zwakken te ergeren. Toen verhief de oude burgemeester RÖUST, die achttien jaren lang aan het hoofd der werkzaamheden gestaan had, zijne stem. » Ik zelf," zeide de bescheidene man, » oordeel, wel is waar, over geestelijke dingen als de blinde over de kleuren; daarom echter juist moeten wij in het Woord Gods raad zoeken. Bidt nevens mij, gij allen, dat Zijne genade » met ons zij."

In deze opgewekte stemming beval men hen die wegens bedrevene buitensporigheden gevangen zaten aan de genade van den raad, gaf elkander trouwhartig de hand, en scheidde in vrede.

ZESTIENDE VOORLEZING.

UITBREIDING DER HERVORMING TE ZÜRICH. DE VERDIENSTEN VAN ZÜRICH TEN OPZIGTE DER HERVORMING. BERN. (CLARA MAY, VALERIUS ANSHELM EN ZIJNE VROUW. HET KLOOSTER RÖNIGSFELDEN. JOHANNES HEIM EN SEBASTIAAN MEYER GEBANNEN.) BAZEL. (WILHELM FAREL EN ZIJN REDETWIST. STEPHANUS STÖR. EENIGE VORDERINGEN TER HERVORMING.) MÜHLHAUSEN. BIEL. SOLOTHURN. FREIBURG. SCHAFHAUSEN. (SEBASTIAAN HOFMEISTER, ERASMUS RITTER.) ST. GALLEN. (VADIANUS, KESSLER EN ANDEREN.) APPENZELL. GLARUS. GRAUBUNDERLAND. WALLIS. LUCERN. DE OUDE CANTONS EN HUNNE BETREKKING TOT HET CATHOLICISMUS. VERGELIJKING DER DUITSCHE EN ZWITSERSCHE HERVORMING. ENKELE BUITENSPORIGHEDEN DER LAATSTE. (THOMAS PLATER EN HET HEILIGENBEELD.)

De tweede redetwist te *Zurich*, (in October des jaars 1523,) met welken wij ons in het vorige uur hebben bezig gehouden, had een voor het werk der Hervorming gezegend gevolg. De straffen tegen hen die met opzigt tot de beelden onrust hadden gestookt, konden, wel is waar, niet achterblijven, maar vielen echter zacht uit. De schoenmaker HOTTINGER, die zich het meest had

schuldig gemaakt, werd voor twee jaren verban-
nen, viel echter in *Baden* den eedgenooten in han-
den, en werd, trots de voor hem door *Zurich*
gedane voorbede, ter dood gebragt. Hij stierf
met groote standvastigheid. Zonder uitstel ging
men nu echter in *Zurich* zelf aan het bevorderen
der Hervorming op den weg van wet en orde voort.
Het was ZWINGLIUS opgedragen eene handleiding
ter verkondiging des Goddelijken Woords te ver-
vaardigen, naar welke de predikers zich voortaan
moesten regelen. Deze handleiding, zoowel als de
handelingen van het gesprek, werden aan den Bis-
schop en de hoogeschool te *Bazel*, aan de Bisschop-
pen van *Chur* en *Constanx*, en aan de twaalf gewesten
van het eedgenootschap toegezonden; doch zij wer-
den, gelijk zich denken laat, niet overal gunstig
opgenomen. Ook in *Zurich* zelf ontstond eenige
tegenspraak van den kant sommiger koorheeren,
en opdat zij hunnen tegenstand mogten openbaar
doen worden, werd er een derde redetwist veror-
dend, die echter in het thans bestaande geene veran-
dering te weeg bragt. En zoo kondigde op Pinksteren
des jaars 1524 de regering van *Zurich* een Hervor-
mings-mandaat af, waarin de misbruiken der mis als
afgeschaft verklaard werden, en daarentegen bevolen
werd dat er dagelijks vroeg voor den middag eene
leerrede zou gehouden worden: »dewijl de men-
»schelijke geest het best door het levende Woord
»Gods gespijzigt wordt.” Op feestdagen zou het
sakrament, volgens den inhoud en vorm der Heilige
Schrift, onder beiderlei gedaanten en in de Duitsche
taal worden uitgedeeld. De beelden zouden wor-
den afgeschaft; doch opdat alles ordentlijk zou toe-
gaan, verordende de overheid bijzondere lieden,

aan welke de werkzaamheden werden opgedragen. Hetgeen tot nu toe aan sieraad der beelden was besteed, zou voortaan den armen gegeven worden, die naar het beeld Gods geschapen zijn. »Het is intusschen ons doel niet,» zoo vaart de regering voort, »iemand met geweld in geloofszaken te dwingen; wel echter moeten de leeraars niet anders dan het Goddelijke Woord verkondigen. Hierover te waken, eischt ons ambt, als overheid. Eindelijk moeten alle schimpredenen een einde nemen: want wij zijn tot vrede geroepen. Zoo iemand het ware geloof heeft, danke hij God daarvoor, en onderwijze zijnen broeder door een goed voorbeeld met liefde. De liefde duldt, verenigt en bouwt alle dingen op. Zoo zij dan het werk in den naam van God, en met de hoop begonnen, dat Hij met Zijne hand zelf het schip sturen moge.»

Aan de stad *Zurich* komt alzoo ontegensprekelijk de eer toe van in de geschiedenis der Hervorming de overige staten met een krachtadig voorbeeld te zijn voorgedaan, waartoe voorwaar de tegenwoordigheid van *ZWINGLIUS* veel, maar echter ook niet minder de moed eener zich naar buiten sterk gevoelende regering en burgerij, bijdroeg. Minder dan in de stad toonde men zich op het land over het algemeen de nieuwe orde van zaken toegedaan, deels wijl eenigen de naburige betrekkingen met *Zug* en *Schwytz* niet gaarne stoorden; deels wijl anderen, namelijk de grensbewoners van het graafschap *Baden*, het meest aan de aanvallen waren blootgesteld. — Ja, uit eenige streken liet men de regering verzoeken niet zoo haastig te werk te gaan. »Gaarne zouden wij,» zoo meldde men uit

Altstätten en *Albisrieden*, »lijf en goed voor eene » brave stad (*Zurich*) over hebben, doch zou deze dan » niet misschien hare poorten sluiten, zich om ons » verlatenen niet bekommerende?" En het berigt uit *Thalweil* luidde dus: »Vangt toch, genadige Heeren! ter wille van een of twee personen, het » mogen geestelijken zijn of wereldlijken, geenen » strijd aan, hoewel hetgeen gij gedaan hebt » ons voortreffelijk bevalt." Toenmaals hervormde de stad het land te snel, en in onze tijden kunnen de steden de *reformatorische* vlugt van het land niet navliegen. Zoo veranderen tijden en omstandigheden.

Doch niet het landvolk van *Zurich* alleen, ook de gezamentlijke overige staten van het eedgenootschap, met uitzondering van *Schafhausen*, keurden den stap van *Zurich* af: eenige hielden dien ronduit voor eene overtreding der wet, andere ten minste voor eene overijling. Hoezeer ook bereids in *Bazel* en *Bern* het zuivere licht van Christelijke kennis de duisternis had beginnen te verdringen, was er echter nog geenszins de kracht voorhanden om zich voor de nieuwe regeling der zaken onvoorwaardelijk beslissend te verklaren, en zich aan het krachtdadig vooruitstrevende *Zurich* te sluiten. De woudsteden en *Freiburg* lieten zich ten sterkste uit tegen de handelwijze van *Zurich*, doch uit het grondbeginsel dat zij eens vrienden van het oude geweest waren. *Bern*, *Bazel*, *Solothurn*, *Glarus* en *Appenzell* namen daarentegen eene onzijdige en bemiddelende houding aan. Zij wilden der verbonds-stad slechts vriendelijke voorstellen doen, maar altijd voorstellen daartegen, dat zij de nieuwe leer te veel invloed lieten krij-

den, en haar eenen te snellen voortgang veroorloofden. *Zurich* echter liet zich van den eenmaal ingeslagen weg niet afbrengen, en spoedig had hetzelfde de voldoening van de meeste der zoo even genoemde zachtzinniger gestemde staten zelve binnen korteren of langeren tijd de Hervorming te zien omhelzen.

Zien wij namelijk op den verderen voortgang der Evangelische leer in het overige gedeelte van *Zwitserland*, dan blijkt ons het volgende: in *Bern* waren de gevoelens over HALLER en MEYER verdeeld, zoo als wij reeds vroeger hebben aangemerkt. Beiden waren bereids door den Bisschop van *Lausanne* voor ketters uitgemaakt. De regering echter, om alle ergerlijke tooneelen te vermijden, vaardigde den 15^{den} Junij des jaars 1523 eene dergelijke verordening uit als *Zurich* reeds drie jaar te voren had uitgeschreven, namelijk niets anders dan dat het Evangelie gepredikt moest worden. — Iedere partij legde dit echter ten haren voordeele uit, en men behoefde slechts eene uiterlijke aanleiding, om weér nieuwe twisten te doen plaats grijpen. Overal werd naauwlettend acht gegeven op de gezegden van MEYER en HALLER, en waar iets verdachts van hen gehoord werd, hetzelfde als grond tot aanklagt ten nutte gemaakt. Zoo werd, bij voorbeeld, een gesprek, hetwelk HALLER, in tegenwoordigheid van SEBASTIAAN MEYER en den Godgeleerde WIJTENBACH van *Biel*, bij een bezoek der nonnen op het eiland, met de non CLARA MAY over het kloosterleven gehouden had, en waarin de verdienstelijkheid van zulk een leven in twijfel getrokken werd, tot voorwendsel genomen om HALLER op dood en leven aan te klagen: dewijl hij, — zoo verdraaiden zijne vij-

anden zijne woorden, — gezegd zou hebben, » dat » alle nonnen in den staat des Duivels, en dus ook » des Duivels waren; » terwijl toch de wet der stad iedereen des doods schuldig achtte die eene non van het eiland verleidde. Zijne vijanden bereikten echter ditmaal hun oogmerk niet; zelfs de verbanning der Evangelische leeraars, op welke sommigen uit bijzondere genade aandrongen, bleef achter, en men vergenoegde zich, hun de bezoeken in het klooster te ontzeggen, en hen op hunne *leerredenen* te wijzen, als den voor hen bestemden werkkring.

Minder zachtzinnig ging men spoedig daarop jegens de vrouw van eenen befaamden geleerde te werk, die zich veroorloofd had eenigen twijfel omtrent de heiligheid der maagd MARIA te betoonen. Het was de vrouw van den beroemden stads-geneesheer en geschiedschrijver VALERIUS ANSHELM. Deze had, op eene bedevaart, tegen eenen pausgezinde, met welken zij zich op eene onschrandere wijze in een Godgeleerd gesprek had ingelaten, beweerd, dat onze Lieve Vrouw eene vrouw was niet anders dan zij, en even zoo goed de genade van haren Zoon JEZUS CHRISTUS behoefde als de overige geloovigen; van daar dat zij niemand kon zalig maken. Evenzoo verdedigde zij den echt der priesters, dewijl ook de priesters in het Oude Testament waren gehuwd geweest. Vermits nu haar man buitendien als vreemdeling, (want hij was van *Rothweil in Zwaben*,) en tevens als aanhanger der nieuwe leer gehaat was, werd deze onverstandige uitdrukking van des gencesheers vrouw overal uitgebazuind, verder verhaald, boosaardig verdraaid, en eindelijk voor den raad gebracht. Eenigen wil-

den haar verdrinken, anderen haar aan de kaak stellen, nog anderen haar verbannen. Eindelijk werd zij tot de boete van twintig florijnen veroordeeld, alsmede om den Bisschop vergiffenis te vragen. Toen haar man dit laatste niet wilde gedoogen, wisten het zijne vijanden zoo ver te brengen, dat hem de helft van zijne jaarwedde onthouden werd, en hij eindelijk uit verdrietelijkheid de stad verliet. Later (in het jaar 1529) keerde hij echter weder naar *Bern* terug, alwaar hij eervol ontvangen, en tot geschiedschrijver der regering werd aangesteld. Van hem hebben wij die breedvoerige en uitmuntende *Berner Kronijk*, die in lateren tijd op nieuw is uitgegeven.

Zoomin nu de uitdrukkingen tegen het kloosterleven bijval vonden bij de vrienden van het oude gebruik, en zoozeer zij die zich aan dergelijke uitdrukkingen schuldig maakten zich aan gevaar blootstelden, evenmin kon daardoor de ontwaakte vrijheid worden onderdrukt. Dit bewijst het gedrag der nonnen uit het klooster *Königsfelden*, die; even als in het klooster *Oetenbach* te *Zurich*, een smeekschrift aan den raad opstelden, om van hare geloften ontbonden te worden. De regering geloofde in den beginne dat het haar slechts om een gemakkelijker, beter leven te doen was, en veroorloofde haar menigvuldige vrijheden en verligtingen, die zij vroeger in haar klooster niet genoten hadden. Maar zij antwoordden, » dat zij geene » lichamelijke toegevendheid verlangden; maar dat » zij verzochten dat men haren *geest* zou te hulp » komen, haar geweten verligten, en haar als onschuldige gevangenen in barmhartigheid gedenken en » vrijlaten." En zoo moest men toegeven. Een in

November des jaars 1523 afgekondigd bevel liet het aan iedere non vrij in het klooster te blijven of hetzelfde te verlaten. Van deze vrijheid maakten de meeste gebruik, en begaven zich in het huwelijk.

Nog echter moesten eenig twisten het werk der Hervorming te *Bern* ophouden. Deszelfs vijanden was het gelukt eenen vaardigen kampvechter voor het oude stelsel in de stad te lokken, en dus een tegenwigt tegen de dagelijks toenemende nieuwe leer daar te stellen. De Dominicaner monnik JOHANNES HEIM, die zich tot nu toe te *Maintz* had opgehouden, werd te *Bern* tot prediker in het klooster van zijne orde beroepen. Indien men zich de oude ijverzucht der Dominicaner en Franciscaner monniken herinnert, kan men zich gemakkelijk voorstellen dat het in dezen oproerigen tijd des te minder aan twisten ontbreken kon, daar de Hervormer SEBASTIAAN MEYER tot de orde der Franciscaners behoorde. De twisten openbaarden zich spoedig op de kansels, en ook *hier* gebeurde het, even als te *Zurich*, dat zich toehoorders dicht bij den preëkstool zetteden, en den redenaar in de rede vielen. Toen dus HEIM op zekeren Zondag beweerde, dat CHRISTUS niet, zoo als de Evangelischen leerden, eenmaal voor allen heeft genoeg gedaan, maar men nog dagelijks door het offer der mis en goede werken den hemelschen Vader met de menschen verzoenen moest, vielen hem twee burgers in de rede, met de aanmerking, „*dat dit niet waar was.*” Hierover ontstond een groot alarm. De aanhangers van HEIM spoorden hem aan om voort te gaan; hij verklaarde echter dat hij liever het prediken er aan geven wilde, dan dat het iemand geoor-

loofd zou zijn hem in de rede te vallen. De zaak kwam voor den raad, en nadat men lang vóór en tegen gestreden had, vermits sommigen de partij des predikers, anderen die van zijne tegenstanders trokken, kwam men eindelijk overeen om de beide twistpredikers, HEIM zoowel als MEYER, uit de stad en haar gebied te verbannen, echter met de verklaring, dat hunne eer er niet bij lijden zou. Met HEIM werd dus ook de verdienstelijke SEBASTIAAN MEYER verbannen. Hij ging naar *Bazel*, verliet zijne orde, huwde, en begaf zich spoedig daarop naar *Augsburg*, waar hij langen tijd met zegen het Evangelie verkondigde, totdat hij, na het voleinden der Hervorming te *Bern*, weder derwaarts terugkeerde. HALLER bleef nu alléén, en verkeerde in eenen des te moeilijker toestand, naarmate zijne vijanden er meer op uit waren om hem uit den weg te ruimen. Aan gelijke belagingen als ZWINGLIUS te *Zurich* was ook HALLER blootgesteld, doch hij ontkwam dezelve gelukkig.

Te *Bazel* had, sedert de aanstelling van OECOLAMPADIUS als hulpprediker te *St. Martin*, het zuivere Evangelie meer en meer wortel geschoten. Spoedig verzamelde zich rondom hem een kring van Evangelische Leeraars, die hem door hunne voordragten en overige werkzaamheden krachtdadig ondersteunden.

Het jaar 1523 verliep zonder belangrijke gebeurtenissen, onder de stille werkzaamheid dezer mannen, voornamelijk daar de raad, door een streng bevelschrift, alle schimpen en smaden op de kansels van beide zijden verboden had. Alleen zien wij ook hier eenige ordesgeestelijken hunne kloosters, en de levenswijze die zij tot nu toe geleid hadden,

verlaten, onder anderen den geleerden COENRAAD PELLICAN, die zich van de bedelmonniken afscheidde, en als leeraar der Godgeleerdheid werd aangesteld. Gewigtiger is het jaar 1524, door de tegenwoordigheid van eenen in de geschiedenis uitstekenden man, en twee, bijna gelijktijdig gehoudene, gewigtige redetwisten.

WILHELM FAREL, die met regt als een voorganger van CALVIJN wordt aangemerkt, dewijl hij hoofdzakelijk in *Frankrijk* en *Fransch Zwitserland* zijne werkzaamheden aanving, kwam in dit jaar naar *Bazel*. Geboren in het jaar 1489, te *Gap* in *Dauphiné*, van eene edele afkomst en tamelijk welgesteld, was hij in de strengste grondstellingen des pausdoms opgevoed, en had echter van zijne, door de vooroordeelen van den adel vooringenomene ouders slechts met moeite verkregen, zich aan de letteroefeningen te mogen wijden. Door zijnen beroemden leeraar JACOBUS FABER STAPULENSIS, die nog in hoogen ouderdom de zuivere leer omhelsde, was de vurige jongeling even spoedig voor deze leer gewonnen, en door veelvuldig eigen onderzoek in zijne overtuiging gesterkt geworden. Te *Parijs* en *Meaux* had hij zich aan gelijkgezinden aangesloten, en was bereids begonnen de Heilige Schrift in het Fransch te vertalen. Uitgebarsten vervolgingen tegen de aanhangers der nieuwe leer noodzaakten hem echter *Frankrijk* te verlaten. Hij vlugtte naar *Zwitserland*, welks bodem hij voor het eerst in *Bazel* betrad, waar hij zijnen vriend ANEMUND en andere vlugtelingen aantrof. Het kan daarbij onzer aandacht niet ontsnappen, hoe *Bazel* reeds toen zoo menigmaal een toevlugtsoord werd voor hen die in de naburige staten wegens

II.

staatkundige of Godsdienstige gevoelens vervolgd werden. Zóó was een HUTTEN en OECOLAMPADIUS naar *Bazel* gekomen; zóó een FAREL; zóó later een CALVIJN en anderen. Dat nu en dan ook een der oproermakers, zoo als de verdreven CARLSTADT en zijn ambtgenoot BORHAUS, en zelfs ook MÜNZER, hier een beschermend dak vonden, kon niet vermeden worden, en niemand zal onze vadersen zulks te laste leggen. FAREL vond bij OECOLAMPADIUS eene toegenegene huisvesting, en op zijne voorspraak veroorloofde hem de regering eenen openbaren redetwist te houden, hetwelk hem door de hoogeschool was afgeslagen geworden. Nu echter wendden zich de leden der hoogeschool tot den bisschoppelijken vicaris HENDRIK VAN SCHÖNAU, en bewerkten door hem eene uitvaardiging van een verbod aan alle priesters, studenten, en allen die met de hoogeschool in betrekking stonden, op straffe van ban en relegatie, om bij het gesprek te verschijnen. Dit verbod zette de regering te meer aan, en terwijl zij vroeger het gesprek alleen *veroorloofd* had, werd hetzelfde thans, trots den Bisschop en de hoogeschool, volstrekt *bevolen*, en ieder geboden bij hetzelfde te verschijnen. In de hierover uitgevaardigde bevelschriften openbaart zich bereids een der Hervorming gunstige zin. »Het voornemen van »FAREL,» zoo luidt het, »zou vermoedelijk uit ingeving van den Heiligen Geest plaats hebben, en »de door hem voorgestelde stellingen had de raad »niet onbetamelijk, overeenkomstig het Evangelie, »en den menschen eerder nuttig dan schadelijk bevonden.» Wat nu het bevel betreft om bij het gesprek tegenwoordig te zijn, dat luidt als volgt: »Het »zou den raad aangenaam zijn dat ieder, en bovenal

» de zielzorgers, predikanten, priesters, studenten
 » en diegenen welke met de hoogeschool in betrek-
 » king stonden, in eenen dusdanigen redetwist het
 » woord zouden voeren. Hem die zich hiertegen ver-
 » zetten wilde, zouden voortaan alle levensbehoef-
 » ten door hem of zijn gezin te gebruiken, geweigerd
 » worden; desgelijks zouden zij die door den raad
 » bezoldigd werden van hunne inkomsten worden
 » beroofd."

FAREL sloeg *dertien* stellingen aan, die hoofd-
 zakelijk tegen de werkheiligheid, de ceremoniën,
 de vasten en de aanroeping der heiligen gerigt wa-
 ren, en integendeel regelrecht op het geloof in JE-
 ZUS CHRISTUS, als den eenigen grond onzer zaligheid,
 doelden. » CHRISTUS, [zoo luidt het in de 1^e stel-
 ling,] » heeft ons den volkomensten levensregel ge-
 » geven, aan welken wij niets mogen toe- of afdoen.
 » Het beroep van eenen Christelijken leeraar, [zoo
 beweert hij in de 5de,] » vordert, zich op Gods
 » Woord toe te leggen, en wel met zulken ijver,
 » dat hij niets op meerderen prijs stelt. Wie het
 » Evangelie in twijfel trekt, [zegt hij in de 7de,] on-
 » derdrukt hetzelfde, en wie zijnen broeder niet
 » opregt lief heeft, en God niet meer dan de
 » menschen vreest, schaamt zich des Heeren.
 » Wie door eigene kracht en verdiensten hoopt ge-
 » zaligd en geregtvaardigd te worden, [leert de
 8ste stelling,] » en niet door het geloof, verheft zich
 » zelve, en maakt zich, door het ongeloof ver-
 » blind, door den vrijen wil tot eenen God. JEZUS
 » CHRISTUS, [zoo besluit de 13^{le} stelling,] door Wiens
 » kracht alles wordt geregeerd, en geen gesternte
 » of eenig ander element, moet onze noordstar zijn.
 » Dat dit in de toekomst gebeuren moge, hopen

» wij , als alles naar den regel des Evangelies zal
 » geordend zijn , en alle twist , die ieder Christen
 » schuwen moet , zal hebben opgehouden , opdat
 » de vrede Gods , die alle gedachten te boven gaat ,
 » in onze harten wone ! Komt , » zoo sluit hij zijne
 uitnoodiging aan de strijders , » komt , zoo als de
 » Heer ons vermaant , met een Christelijk hart her-
 » waarts , en legt u toe , dringt er op aan , dat alleen
 » Gods Woord de zegen verwerve . Hiertoe vermane en
 » bidde ik u , om des Verlossers JEZUS CHRISTUS wil ,
 » die ons zoo dringend de zorg voor onzen naaste
 » heeft aanbevolen . »

Op Maandag den 15^{den} Februarij had de redetwist in het collegie der hoogeschool plaats , over welks voortgang in zijne bijzonderheden de acten niet meer voorhanden zijn . Doch een tijdgenoot meldt met de volgende woorden den uitslag : » Er kwam veel goeds uit voort . Het Woord Gods nam zeer toe . Er stonden daardoor vele Christelijke leeraars op . » FAREL vertoefde nog verscheidene maanden te *Bazel* , en knoopte met velen , die even als hij gezind waren , eenen vriendschapsband aan , die tot over het graf duren zou . Later werd hij prediker te *Aelen* (*Aigle*) in het Fransch-Bernsche gebied .

Terstond op den volgenden dag na den redetwist van FAREL volgde een andere , ofschoon van eenen eenigzins verschillenden aard . De priester van *Liestal* , STEPHANUS STÖR van *Diessenhoven* , had zich in het huwelijk begeven , en wilde nu dezen stap openlijk , en wel in eenen Duitschen redetwist , regtvaardigen . Er verschenen vele toehoorders , en geen der tegenstanders waagde het hem te wederleggen . Veeleer ondersteunden hem vele aanwezigen in zijn

gevoelen. Toen nam BONIFACIUS WOLFHARD, hulp-prediker te *St. Martin*, den post van tegenstander op zich, doch slechts om datgeen ter sprake te brengen wat men gewoonlijk tot verdediging van den ongehuwden staat der priesters aanvoerde; maar STÖR wederlegde de tegenwerpingen volkomen tot genoegen van OECOLAMPADIUS en de overigen. En echter was het dezelfde STEPHANUS STÖR, die, even als de vroeger door ons vermelde RÖUBLIN, zich in het vervolg bij de Wederdoopers voegde, en als volksleider in den Boerenkrijg de inwoners van *Liestal* tegen *Bazel* ophitste. Over het algemeen is het merkwaardig, hoe de meeste mannen van den oproerigen geest eenen te sterken, eenzijdigen nadruk legden op het huwelijk der priesters, alsof daarvan alleen het geluk afhing. Aldus CARLSTADT, RÖUBLIN, STÖR, en meer anderen. Zij hechtten zich ook aan het uiterlijke, zinnelijke, dat wel als een natuurlijk gevolg der vrijere grondstellingen goed en natuurlijk was, maar echter op zich zelf genomen, en buiten zamenhang met het leven des geloofs, gemakkelijk een baatzuchtig karakter aannemen, en den vijanden aanleiding tot bittere aanmerkingen geven kon. Het is hetzelfde, wanneer heden ten dage eene zoogenaamde *liberale* partij in de Catholijke Kerk van de afschaffing des coelibats op *zich zelve* reeds alle heil verwachten wil. Wij echter gelooven, dat, zoomin het echtelijke leven den priester Gods *ontheiligt*, hetzelfde even min in staat is *in en op zich zelve* hem te *heiligen*, indien er niet iets hoogers bijkomt, dat eerst weder het echtelijke leven heiligt, en hetzelfde Christelijke waardij bijzet. Van daar zien wij ook dat de ware Hervormers, een LUTHER, ZWING-

LIUS, OECOLAMPADIUS, eerst *dan* in den echt traden, toen zij het werk der Hervorming in deszelfs diepere grondslagen hadden bevestigd, waardoor de tegenwerping hunner vijanden, dat zij alleen om des huwelijks wille hervormd hadden, van zelve wegvalt. OECOLAMPADIUS, die tot nu toe slechts als plaatsvervanger de leeraarsplaats van *St. Martin* bekleed had, werd nu in hetzelfde jaar 1524 tot werkelijk prediker, en spoedig daarop tot professor der Godgeleerdheid, benoemd; echter onder deze voorwaarde, dat hij zonder medeweten van den raad geene veranderingen in geloofszaken zou daarstellen. De regering toonde zich intusschen geneigd om verstandige veranderingen te gedoogen. Zoo liet, onder zijne goedkeuring, OECOLAMPADIUS de kinderen in de Duitsche taal door zijnen hulpprediker doopen, met welken hij ook het Avondmaal onder beiderlei gedaanten uitdeelde; en terwijl hij door zijne leerredenen het volk van uitwendige dingen afrok en op den levenden CHRISTUS wees, kwamen ook de pronkerijen der mis en de omdragingen van het kruis van zelve buiten gebruik. Des te ijveriger werden daarentegen de week-predikatiën bijgewoond, die, zoo als de monniken zeiden, naar het *Lutherdom* riekten.

In hetzelfde jaar vaardigde ook de regering (in navolging van *Zurich* en *Bern*) een bevelschrift uit, in hetwelk aan alle monniken en nonnen werd veroorloofd hunne kloosters te verlaten en zich eene eerbare, burgerlijke levenswijze te kiezen. De eersten die van dit verlof gebruik maakten, waren de ordesgeestelijken van *St. Leonhard*, die op den 2^{den} Februarij des jaars 1525 hunne ordeskleeden plegtig aflegden, en tegen een levenslang jaar-

geld (van 62 goudguldens) hunne kloosters met al deszelfs regten aan de regering afstonden.

Tot nu toe hebben wij alleen *Zurich*, *Bern* en *Bazel* in den toestand van kerkelijke en Godsdienstige gistingen beschouwd. Wij wenden ons thans ook naar de overige cantons en gewesten, om te zien hoe ook hier eene proeve tot hervorming der Kerk genomen werd en gelukte. De naburige, en toenmaals met *Bazel* door eenen veiligheidsband verbundene, stad *Mühlhausen*, valt ons het eerst in het oog, vermits zij ons eigenlijk voorving in de Hervorming. Gij weet, dat ULRICH VAN HUTTEN, nadat hij ERASMUS te vergeefs om herberging had aangezocht, naar *Mühlhausen* gegaan was. Hier vond hij bereids eenige vrienden des nieuwen geloofs, JAKOB AUGSBURGER, OTTO BINDER en BERNARD RÖMER. Het waren ook deze drie mannen, die in het jaar 1523 eene aanvraag aan de overheid deden, dat, in plaats der dagelijksche vroegmissen, gebeden gedaan, Deutsche Psalmen gezongen, de processsiën en onnutte feestdagen afgeschaft, en daarentegen eene betere zedelijke tucht onder geestelijke en wereldlijke personen ingevoerd zou worden. Deze aanvraag vond veel bijval, te meer, daar de toenmalige stads-secretaris GAMSHARST het Evangelie was toegedaan, en spoedig volgde een aan deze aanvraag beantwoordend Godsdienst-mandaat, zoo dat reeds in den jare 1524 de Hervorming te *Mühlhausen* zoo goed als voleindigd is aan te merken, hetwelk ook daaruit bleek, dat van dat oogenblik af alle gehoorzaamheid aan den Bisschop van *Bazel* werd opgezegd. Dat intusschen de inwo-

ners van *Mühlhausen* dien stap eerder konden doen dan die van *Bazel*, die onmiddellijk onder de hoede der Bisschoppen en in een naauwer verband met de eedgenooten leefden, is duidelijk.

In eene andere, ook met het eedgenootschap in verband staande stad, te *Biel*, predikte de leermeester van ZWINGLIUS, THOMAS WIJTENBACH, tegen vele misbruiken der Kerk, en trad nog in hoogen ouderdom, ten jare 1524, in het huwelijk. Zeven andere priesters volgden zijn voorbeeld. Dit haalde hem vervolgingen van den kant der pausgezinden op den hals. Hij werd van zijne plaats afgezet, doch begaf zich in een klooster, waar hij onder eenen grooten toeloop predikte. Dit getal zijner aanhangers nam daardoor slechts te meer toe, en spoedig verkreeg de *reformatorische* geest in *Biel* zoozeer de overhand, dat die stad in de omliggende streken het *kettersteedje* heette.

Te *Solothurn* hield men den schoolmeester DÜRR (MACRINUS) voor eenen aanhanger van ZWINGLIUS; hij werd echter spoedig door de bedelmonniken vervolgd, en slechts onder belofte van over die strijdige punten stil te zwijgen, kon hij zijnen post, van welken hij was afgezet geworden, terug erlangen. Het hevigste onder de kleine steden van *westelijk Zwitserland* was *Freiburg* tegen ZWINGLIUS en zijne leer ingenomen. Over het algemeen kenteekende zich deze stad zeer weinig door eenen wetenschappelijken geest. Een geleerde der XV^{de} eeuw, AGRIPPA VAN NETTERSHEIM, die zich eenigen tijd aldaar had opgehouden, schetst *Freiburg* als eene stad, „die van alle geestelijk leven ontbloomt en ledig is,” en zoo bleef het ook over het geheel in de eeuw der Hervorming, hoewel de

schout PETER FALB, een vriend en beschermer van ZWINGLIUS, eene roemrijke uitzondering maakte. HANS KUNO, kapellaan te *St. Nicolaus*, werd uit het land gebannen, dewijl hij, toen de regering verbodene schriften door den scherprechter liet verbranden, uitgeroepen had: „Vader! vergeef het „hun, want zij weten niet wat zij doen;” en evenzoo werd de algemeen geachte decanus der domkerk, JOHANNES HOLLARD, alleen daarom verbannen, dat hij met de Bernsche Hervormers briefwisseling hield.

In het oostelijk gedeelte van *Zwitserland*, dat aan *Zurich* en zijnen ZWINGLIUS een magtig steunpunt had, had de Hervorming gunstiger voortgang. Waren toch de burgemeester VADIANUS te *St. Gallen* en HOFMEISTER te *Schafhausen* de innigste vrienden van ZWINGLIUS, zij waren het ook die bij den redetwist te *Zurich* het voorzitterschap bekleed, en aan alle toenmalige bewegingen het levendigst aandeel genomen hadden. —

SEBASTIAAN HOFMEISTER, met zijnen waren naam WAGNER (CARPENTARIUS), geboren in het jaar 1476 te *Schafhausen*, een Franciscaner, had zich, te *Parijs* gevormd, en eenen tijd lang te *Zurich* eene leeraarsplaats bekleed, totdat hij in zijne vaderstad eene uitgebreidere werkzaamheid, als prediker in verscheidene kerken, verkreeg. Terwijl hij ook de mis en andere misbruiken bestreed, verwierf hij zich den bijval van sommigen, en haalde zich de heftige tegenspraak van anderen op den hals. Zijne vijanden wisten zich niet anders te helpen, dan door eenen beroemden kampvechter voor *Rome*, ERASMUS RITTER, in de stad te roepen. Doch deze werd, ingevolge den redetwist van *Zurich*,

zóó voor de zaak gewonnen, die hij eerst bestrijden zou, dat hij der waarheid de eere gaf, en thans zelf aan het verbeteringswerk mede arbeidde. — Ook de abt van het *allerheiligste klooster*, MICHAËL VAN EGGENSTORF, een vrome, de wetenschappen beminnende man, die zich met LUTHERS schriften bekend gemaakt had, werkte in eenen hervormenden geest op de onder zijn opzigt staande monniken, en gaf ten laatste zijn klooster in de handen der regering terug. Spoedig daarop liet deze de mis en de beelden afschaffen.

Gelijktijdig werkte VADIANUS te *St. Gallen*. JOACHIM WADT, die een tijdgenoot van ZWINGLIUS was, en gelijktijdig met hem gestudeerd had, (hij werd in het jaar 1484 te *St. Gallen* geboren, en sloot te *Weenen* den vriendschapsband met ZWINGLIUS,) was geen Godgeleerde van beroep, maar arts, staatsman, dichter en geleerde. Maar zijne geleerdheid strekte zich zoo ver uit, zijn ijver voor het zuivere Woord van God was zoo groot, zijne verbindtenis met ZWINGLIUS zoo hecht, zijne bekendheid met de verlichters der Kerk van zijnen tijd zoo uitgebreid, dat hij desniettemin de plaats van eenen Hervormer met eere bekleeden kon. Als burgemeester zijner vaderstad werkte hij juist daardoor hervormend, dat hij eenen kring van Evangelischgezinde leeraars om zich heen verzamelde, en zich met hen over de Schrift onderhield; ja! de leek verklaarde den geestelijken de geschiedenis der Apostelen. Onder de geestelijken zelve waren de stadsprediker BURGAUER en WOLFGANG WETTER de eersten die in den zin en geest der Hervorming predikten. Spoedig daarop kwam ook BALTHAZAR HUBMEIER van *Waldshut* naar *St. Gallen*,

en predikte daar onder grooten toeloop op het vrije veld. Deze verwarde zich echter later in de Wederdooperij. Daarentegen ontwikkelde in het jaar 1524 de ons reeds bekende JOHANN KESSLER (AHENARIUS) eene zuiverder Evangelische werkzaamheid. Hij had eerst te *Bazel*, vervolgens te *Wittenberg*, onder LUTHER en MELANCHTON gestudeerd, en dreef daarbij het zadelmakers-handwerk, even als de geleerde COLIN en zijn leerling THOMAS PLATER dat van touwslager. Deze hield lezingen uit de Heilige Schrift, eerst in burgerhuizen en vervolgens in de gildekamers, die talrijk bezocht en met grooten bijval gehoord werden. De abt van *St. Gallen*, FRANS GEISBERG, zag slechts ongaarne de hand over hand toenemende ketterij in de omstreken van zijn alöud sticht, en van daar kwam het ook hier tot oneenigheden tusschen de geestelijken van het klooster en de vrienden der Hervorming. Desniettemin echter gingen deze blijmoedig haren gang, en schier op denzelfden tijd als te *Zurich* en *Schafhausen*, zuiverde men ook in *St. Gallen* de kerken van beelden, en vergenoegde zich er mede van in plaats der mis het Woord Gods te hooren. Ook de landelijke gemeente te *Appenzell* nam in het jaar 1524 het besluit, dat alle priesters en geestelijken des lands niets anders prediken zouden dan hetgeen zij uit het Evangelie konden bewijzen. Tevens vinden wij ook hier de gevoelens verdeeld, vermits JAKOB SCHURTANNER te *Teufen*, WALTER KLARER te *Hundwyl*, en anderen, zich vóór de Hervorming, de landprediker van *Appenzell* echter, THEOBALD HUTER, zich hevig tegen dezelve verklaarde. Dat in *Glarus* reeds door het vroegere verblijf van ZWINGLIUS de za-

den der zuivere leer waren gestrooid geworden, hebben wij reeds gezien. In den zin van hunnen vriend werkten voorts in *Glarus* zelf VALENTIN TSCHUDI, FRIDOLIN BRUNNER te *Mollis*, JOHANN SCHINDLER te *Schwanden*.

Het is moeilijk, de beginselen der Hervorming in de *Verbondene staten* op te sporen, daar zij zich in de duisternis der overlevering schier verliezen. Een vreemdeling, wiens naam en afkomst verschillend opgegeven wordt, (sommigen noemen hem BÜRKLIN, anderen weder BOLT,) zou door slechts twee vurige leerredenen de gemeenten van *Fläsch* en *Malans* voor het gezuiverd Christendom gewonnen hebben. Zekerder dan dit is het, dat JACOBUS BIRERONI in het hoogere *Engadin*, de prediker CONRAD te *Davos*, en HENDRIK SPREITER in *Antonienthal*, het Woord Gods volgens gezuiverder begrippen verklaarden; terwijl in *Chur*, onder de oogen des Bisschops, de schoolmeester JACOBUS SALZMANN (SALANDRONIUS) slechts met groote behoedzaamheid de nieuwe leer durfde verkondigen. Iets later ontwikkelde JOHANNES DORFMANN (COMANDER), als prediker in *Chur*, eene gezegende werkzaamheid. Hij is het, dien de bondgenooten als hunnen eigenlijken Hervormer vereeren.

Minder neiging ter hervorming openbaarde zich in *Walliserland*, dat op eenen lagen trap van beschaving stond, hoewel enkele talentvolle mannen van dezen tijd uit *Wallis* voortkwamen, zoo als de beroemde Kardinaal SCHINNER en de oorspronkelijke THOMAS PLATER. De laatste heeft ons eenen merkwaardigen trek van de onwetendheid zijner landslieden en der toenmalige priesters bewaard. Van *Zurich*, waar hij studeerde, deed

hij somwijlen een uitstapje naar zijne geboorteplaats, waar het hem, den vurigen, vluggen jongeling, aan geene gelegenheid ontbrak om zich met priesters in een Godgeleerd gesprek in te laten. Zoo twistte hij eens met een derzelve over het punt of PETRUS al dan niet te *Rome* geweest was. PLATER haalde zijn Grieksch Testament uit den zak; doch hiervan wilde de priester niets weten, maar hij beriep zich daarop, dat hij het van zijne grootmoeder wist. — „Dan is die grootmoeder uw Bijbel,” voerde hem PLATER te gemoet. — Dezelfde priester wilde de wettigheid van de aanroeping der heiligen bewijzen met eene plaats uit de Psalmen: „God is „wonderbaar in Zijne werken.” Toen bukte PLATER, plukte een grasje af, en zeide: „Al spande „ook de geheele wereld zamen, zoo zou zij nog niet „één enkel zoodanig kruidje kunnen daarstellen.” Hij wilde hem hiermede zeggen dat wij dan ook het gras aanbidden moesten. De priester, hierover beschaamd, liet af. — Hoeveel een zekere LUCIUS STEGER met zijne leerredenen onder de *Walliserlanders* hebbe uitgerigt, is onzeker. Hij zou de oorbiecht aangetast en de schriften van ZWINGLIUS aanbevolen hebben.

Het minst vonden de denkbeelden eener hervorming ingang in het binnenste gedeelte van *Zwitserland*. *Lucern* stond ongeveer op denzelfden trap van beschaving als *Freiburg*. De adel, aangemoedigd door de gelden die hij van buiten ontving, toonde zich ongenegen tot de pogingen ter hervorming; het volk was dom, de geestelijkheid onwetend. Te midden dezer betrekkingen bekleedde OSWALD MYCONIUS (GEISSHÄUSER), een Lucerner van geboorte, eenen moeilijken post, zijn-

de sedert den jare 1520 als schoolmeester in zijne vaderstad aangesteld. Hoezeer hij ook vermeed in zijne leeruren den naam van LUTHER te noemen, ofschoon hij deszelfs grondstellingen omhelsde, geraakte hij echter onder verdenking van een aanhanger van hem te zijn; hij werd dus meer-malen voor den raad geroepen, en eindelijk, te gelijk met zijne vrienden ZIMMERMAN (XYLOTECTUS), JOOST KILCHMEIER en COLIN, uit de stad verbannen. Hij begaf zich naar *Zurich*, totdat hij ten laatste, na den dood van OECOLAMPADIUS, prediker te *Bazel* werd.

Wat eindelijk de binnenste streken, de oude cantons van *Zwitserland*, betreft, in welke eens het verbond der vrijheid tegen de dwingelandij van *Oostenrijk* gelegd werd, — het vaderland van eenen TELL en WINKELRIED: men zou ongetwijfeld in het eerste oogenblik in verzoeking komen om te gelooven dat ook *hier* de geestelijke vrijheid een toevlugts-oord, *hier* de zaden der zuivere leer eenen vruchtbaren bodem, *hier* de zaak der kerkelijke onafhankelijkheid hare moedigste verdedigers moesten gevonden hebben. Maar de geschiedenis leert het tegendeel, en wel op eene wijze, die ons deze schijnbare strijdigheid gemakkelijk doet begrijpen.

Het is iets anders, het juk der dwingelandij op de schouders te torschen in de natuurlijke betrekkingen van het dagelijksche leven, welks grondslagen in de physieke en materiële welvaart bestaan; en iets anders, in het rijk des onderzoeks en der gedachten verdrukking van den geest te lijden. Tot het eerste behoort alleen een gezond, krachtig gevoel, tot het laatste een zekere trap van beschaving. De burgerlijke welvaart is nooit

zoo naauw als men wel gelooven zou aan de hoogere belangen van den geest verbonden, zoo als deze ook daarentegen onder den druk van de uitwendige omstandigheden zich echter nog laten gelden, en den beschaafden mensch eene vergoeding tegen staatkundig onrecht verschaffen kunnen. Het komt ten laatste ook veel aan op den aard van een volk, deszelfs toestand, behoeften, en de geschiedkundige ontwikkeling, die hetzelfde tot nog toe gehad heeft, en zoomin een staatkundig stelsel onder alle omstandigheden en betrekkingen voor allen voegt, evenmin een kerkelijk. — De Christelijke waarheid is ongetwijfeld slechts *éene*, en het Woord Gods is een en hetzelfde voor allen. Maar de oogen voor deze waarheid zijn niet voor allen dezelfde, en datgeen wat den een' een zuiver, weldadig licht is, is voor den ander' eene valsche, verblindende schemering; datgeen wat den een' onder betamelijke voorbereiding tot een heilzaam geneesmiddel worden kan, kan voor den ander', die slechts aan melkspijs gewoon is, een doodelijk vergif worden. Wij hebben reeds vroeger aangetoond, hoe het Catholicismus in en op zich zelf niet bepaald verwerpelijk zij, maar hoe men aan hetzelfde, ten minste gedeeltelijk en onder zekere voorwaarden, recht moet doen wedervaren in de geschiedenis van de ontwikkeling der menschheid. Hoe eenvoudiger een volk is, hoe minder het geleerd heeft in Godsdienstige zaken te twijfelen, hoe minder het bederf der grooten aan hetzelfde bekend is, des te eerder kan het onder den herderlijken staf der hierarchie ook *geestelijk* welvaren; des te onbevooroordeelder zal het zekere aloude gebruiken met heiligen eerbied omhelzen, en daardoor

bevredigd worden; des te angstvalliger zal het worden wanneer het van nieuwe zaken hoort, wier zin en zamenhang het niet begrijpen, wier noodwendigheid het daarom ook niet inzien kan; weshalve het niet dan met argwaan datgeen beschouwt wat er in zulke nieuwigheden in het oog loopends of stuitends is. Nu kunnen wij, wel is waar, niet beweren, dat de oude cantons in eenen volkomenen staat van onschuld, als dien van het paradijs, gebleven zijn, terwijl rondom hen het kerkelijk bederf de overhand genomen had. Neen! door dit bederf, dat te gelijk met staatkundige euvelen in het vaderland drong, was ook de kern der onschuld aangetast. Doch niet altijd was dit bederf zoo algemeen voelbaar, en wanneer zich ook al misbruiken openbaarden, wanneer, bij voorbeeld, ook hier een SAMSON bij de verstandigen ontevredenheid en afkeer verwekte, zoo schenen echter dusdanige misbruiken niet eenen geheelen omkeer van de tot nu toe gewone betrekkingen te regtvaardigen. Te regt maakt van daar Prof. HOTTINGER de aanmerking, dat men ter beoordeeling der inwoners van het hooge gebergte eenen anderen maatstaf gebruiken moet dan van die van het vlakke *Zwitserland*. Te regt maakt hij ons opmerkzaam op de groote vaderlandsche, geschiedkundige herinneringen, die op het innigst met het geloof, dat het volk tot nu toe had aangehangen, verbonden waren. „Een natuurlijk misnoegen,” zegt hij, „moest de inwoners van *Urn* en *Schwytz* vervullen, toen zij gewaar werden hoe de bedevaarten afgeschaft, de muren der kerk bepleisterd zouden worden. Zij trokken toch jaarlijks naar de gewijde plaatsen van *Morgarten* en de kapel van

» WILLEM TELL, waar eenvoudige gedenkteeken
» hen uitnoodigden, om de dankbare nagedachtenis
» van de helden des vaderlands met de vereering
» van den hemelschen Helper te vereenigen, aan
» Welken eens het vrome geloof der daders zelve de
» kracht tot het volbragte werk dank weet. Moest
» niet door de opheffing van het gebod der vasten,
» door de invoering van den echt der priesters, de
» Unterwalder worden geërgerd, die in de ont-
» houdingen en vasten van zijnen wijd en zijd ge-
» prezenen broeder CLAUS gewoon was den hoogsten
» trap van aardsche heiligheid te vereeren?" De
strijd over leerstellige Godgeleerdheid moest boven-
dien dezen eenvoudigen menschen toeschijnen als
iets, ver boven hunnen gezigteinder verheven,
daar zij de verdiensten hunner priesters niet zoo-
zeer naar hunne geleerdheid, en eene scherpzinnige
kennis van Godgeleerde zaken, maar veel meer
naar hunnen eerbaren wandel, en eene eenvoudige,
goedhartige vroomheid afmaten. Van daar ant-
woordden ook de Obwaldners op eene uitnoodi-
ging der Zurichers tot hunnen tweeden redetwist:
» Wij zijn ten allen tijde goedwillig om u te die-
» nen, doch wij hebben geene bijzonder geleer-
» de lieden, maar vrome, eerbare priesters, die ons
» de heilige Evangeliën en andere heilige Schrif-
» ten evenzoo uitleggen als onze voorvaderen, wel-
» ke ook uitgelegd zijn zoo als ons namelijk de
» heilige Pausen en het Concilie (*sic*) geboden heb-
» ben."

Hiermede hebben wij echter niet willen zeggen
dat ook niet hier de zuivere verkondiging van Gods
Woord, onder behoorlijke voorwaarden, had kun-
nen plaats grijpen, noch dat de zin voor dezelve
II. I

zou zijn gesloten geweest. Wij hebben toch reeds vroeger gezien, hoe van uit *Einsiedeln* ook de stralen van het nieuwe licht zich verbreidden, terwijl ZWINGLIUS en LEO JUDA aldaar predikten, onder de bescherming van eenen edelen abt. Evenzoo was het de, ons uit de vorige ure bekende, Johanniter Comthur COENRAAD SCHMIDT, die door zijne in *Lucern* gehoudene redevoering ook een Landamman van *Zug*, WERNHERR STEINER genaamd, voor zijne zaak won; en deze was het juist weder, die zich eenen bijzonderen beschermer der Hervorming betoonde te zijn. Voornamelijk echter openbaarde zich in het canton *Schwytz* aanvankelijk veel neiging voor het zuivere Evangelie. Toen ZWINGLIUS zijne stille werkzaamheid aldaar met eene uitgebreidere had verwisseld, was het zijn hulpprediker GEORG STÄHELIN, die eenen tijd lang als prediker te *Freienbach*, aan het meer van *Zurich*, werkzaam was. Hij meldt daaromtrent het volgende: „Alzoo nam ik het werk ter hand, „en vond een zeer goedwillig volk. Ook de voornaamsten van *Schwytz* rigtten het, als zij wilden „uitrijden, zóó in, dat zij des Zondags dáár ter „kerk kwamen, zoodat ik alle Zondagen eene „tafel vol gasten had. Ook eenigen uit *Marck* „woonden de leerredenen bij.” Maar zal het ons nu verwonderen, dat de verbasteringen in den geest der Wederdoopers, waaraan de prediker BALTHAZAR TRAXEL zich schuldig maakte, het volk, dat niet wist te onderscheiden, tegen de Hervorming zelve innam?

Wij hebben nu, tot aan het einde des jaars 1524, zoowel de *Duitsche* als de *Zwitsersehe* Hervorming, ieder in haren eigendommelijken samenhang en op haren eigenen bodem beschouwd, en zoowel

veel overeenkomst in beider grondstellingen, als veel verschil in derzelve toepassing en gebruik ontdekt. De *Duitsche* Hervorming stelt ons, gelijk wij reeds vroeger opmerkten, een meer samenhangend geheel voor, waarin de persoon van LUTHER meer of min het hoofd is; die van *Zwitserland* meer een samenwerken van verscheidene krachten. Ginds zien wij eerst éenen man, tegenover het magtig gevaarte des Duitschen rijks, die met eene uitstekende daad van moed den weg baant, en eerst nadat hij den hoofdstorm op dood en leven heeft doorgestaan, scheiden zich hier de hoofdstoffen tot eene kerkelijk-staatkundige scheuring. Hier daarentegen werken leeraars des Evangelies en regeringen hand aan hand met elkander, en het volk neemt een levendiger en beslissender aandeel in den kamp. Doch juist bij het heerschend en reeds te voren geldend democratisch grondbeginsel was het des te moeilijker, zekere dwalingen en buitensporigheden te vermijden. Dusdanige buitensporigheden kwamen juist niet altijd voort uit de bemoeijingen van *werkelijke* dweepers, of de *zoodanigen* die met de oproerige Wederdoopers zamen-spanden; maar in de eerste opwelling van reformatorischen ijver lieten zich ook anderen tot oogenblikkelijke overijlingen verleiden. Zoo was het klaarblijkelijk jeugdige moedwil, toen de zoo even genoemde THOMAS PLATER, die bij MYCONIUS te *Zurich* de dienst van huisknecht vervulde, een Johannes-beeld uit de kerk stal, om met hetzelfde den oven te stoken, en het aldus aansprak: „Buk nu, JÄCKLI, „gij moet in den oven, al heettet gij ook tienmaal „JOHANNES.”” Noch MYCONIUS, noch ZWINGLIUS wisten toen van de zaak af, en zij zouden dezelve ge-

wis niet gebillijkt hebben; doch alles voorkomen, konden zij ook niet. Wilden zij veeleer verhoeden, dat een valsche ijver zich van de tot nu toe bestaan hebbende heiligdommen meester maakte, zoo moesten zij zich juist met *die* zaken bemoeijen welke het volk de gewigtigste toeschenen; van daar de zoo ijverige redetwisten over de *beelden* en de *mis*, omdat deze voorwerpen het volk bekend en bestendig voor oogen waren. *Niet*, alsof ZWINGLIUS niet het best overtuigd ware dat het niet alleen op de verwijdering van dusdanige uiterlijkheden, maar op het *positive*, op het *ge-loof* en de grondige overtuiging aankwam, en alsof hij niet even zoo goed als LUTHER aan de *leer* en het *stelsel* hun regt had laten wedervaren; maar, gelijk wij in het vorige uur reeds gezien hebben, hier kon eene bloot theoretische beschouwing niets meer uitrigten. Het was hoog tijd dat de verstandigsten onder het volk, de regeringen, ondersteund door hunne leeraren, de zaak ter hand namen, en het aanstootelijke verwijderden, eer de *ruwe* menigte daarop aanviel. Hieruit kan men het dan ook verklaren, dat men, om ergernis te vermijden, met het afschaffen van het zinnelijke in de Godsdienst verder ging dan de Duitsch-Luthersche Kerk, en zelfs tot aan armzalige naaktheid toe de kerken van hare sieraden ontkleedde. In *Zurich* toch en elders verstomden zelfs de plegtige klanken des orgels, en werd er nevens den kansel ook geen altaar meer geduld, maar alleen eene enkele tafel in de kerk gezet, en houten bekers en schotels, in plaats der gouden vazen, bij de viering van het Avondmaal des Heeren gebruikt; en ieder eenvoudig, zinrijk teeken des kruises, dat

den Christelijken pelgrim vriendelijk aansprak, wanneer het hem op de eenzame berghoogten of in den stillen hof des vredes ontmoette, — moest van zijne plaats worden verwijderd, uit vrees voor het onkruid der afgodendienst, dat aan en om hetzelfde mogt opgroeijen.

Doch bij alle uiterlijk verschil tusschen de *Duitsche* en *Zwitserche* Hervorming zou men zich toch altijd eene overeenstemming der zielen in de gewigtigste en heiligste overtuigingen hebben moeten voorstellen; ja! het had zelfs eenen heilzamen indruk op de vijanden moeten maken, als zij gezien hadden hoe bij het verschil van den vorm echter de éénheid des geestes, en dus de ware Christelijke vrijheid, had kunnen bestaan. Doch de Hervorming mogt in der tijd, bij haar eerste optreden, deze heerlijkste en hoogste zege niet wegdragen. — De vijanden moesten de zegepraal beleven, dat de stichters van het *nieuwe* geloof (zoo als zij hen noemden) juist daarover verdeeld geraakten, waarin tot nog toe de Catholijke Kerk den mystieken band harer éénheid gevonden had: over de leer der sakramenten, bepaaldelijk van het hoogwaardig sakrament des altaars. Het Avondmaal, de maaltijd van den liefdeband, zou de steen des aanstoots worden, tegen welken de éénheid der belijdenis zich vermorselen, en ieder hooger plan van gemeenschappelijke ondernemingen verbrijzelen zou. De twist hierover zal ons in de naastvolgende ure bezig houden.

ZEVENTIENDE VOORLEZING.

DE TWIST OVER DE SAKRAMENTEN. BETEKENIS VAN HET HEILIG
AVONDMAAL. PARALLELEN TUSSEN LUTHER EN ZWINGLIUS.
WAT BRAGT LUTHER TOT ZIJNE HARDNEKRIGHEID? AANDEEL
VAN OECOLAMPADIUS IN DEN STRIJD. ERASMUS. THOMAS MÜN-
ZER EN DE BOERENKRIJG IN DUITSCHLAND. MELANCHTONS EN
LUTHERS GEVOELEN DAAROMTRENT.

» In den nacht, in welken de Heere JESUS verra-
» den werd, nam Hij het brood, dankte, brak het
» en sprak: »Neemt, eet, *dit is mijn ligchaam*,
» » dat voor u verbroken wordt; doet dit ter mijner
» » gedachtenis." Desgelijks nam Hij ook den drink-
» beker na het eten des Avondmaals en sprak: » De-
» » ze drinkbeker is het Nieuwe Testament in mijn
» » bloed; doet dit, zoo dikwijls gij dien zult drin-
» » ken, ter mijner gedachtenis." "

Wanneer wij dit eenvoudig verhaal des Apostels,
met het gelijkluidende der Evangelisten vergele-
ken, beschouwen; de daadzaak, zoo als dezelve
ons verhaald wordt, nagaan, en dezelve, zoo zui-
ver als zij is, op ons laten werken, zonder ons te
bekommeren over hetgeen latere uitleggers hebben
uitgedacht, — dan moet zich een gevoel van ons

meester maken, dat zich moeilijk in woorden laat oplossen, nog moeilijker tot een of ander stelsel van woorden en gevoelens terugbrengen.

Wij zien den Verlosser voor het laatst in den kring Zijner jongeren. Zijne groote ziel wordt door weemoed overmand, wanneer Hij op de geliefden staart, van welke Hij zich losscheuren, die Hij in de wereld achterlaten moet als schapen zonder herder te midden der grijpende wolven. Maar neen! Hij wil hen niet als weezen achterlaten; *Hij*, de Heer, wil in hen blijven, met hen één ligchaam uitmaken, waarvan Hij het *hoofd* is! *Zijn* bloed, het bloed van Zijn hart, zou ook in hunne aderen voortstroomen; Hij wil *leven* in hen, en zij in Hem. *Hij* is de ware spijs en de ware drank; *Hij* de ware wijnstok, uit welken de druif hare sappen trekt en zonder welken zij niets vermag. De tarwekorrel moet wel eerst in de aarde vallen en sterven, maar het verstorvene zal opwassen tot duizendvoudige vrucht. Voor *hen* laat Hij zijn ligchaam verbreken, voor *hen* vergiet Hij zijn bloed, en voor allen welke bekennen zullen de Zijnen te zijn. O welk een roerend afscheid! Grootelijks, zeide Hij, had Hij begeerd nog eenmaal met hen te eten. Van nu aan zou Hij niet meer drinken van de vrucht des wijnstoks, totdat Hij den vriendschaps-kelk met hen ledigen zou in het Koningrijk der hemelen.

Hoe diepzinniger en eenvoudiger eene *symbolische verrigting* is, (en waar bestaat er eene diepzinniger en eenvoudiger dan deze?) voor des te meerderlei uitlegging is zij valbaar. Dit strekt niet tot haar nadeel; die beteekenissen widerspreken elkander onderling niet alleen niet, maar zij zijn

slechts even zoovele brekingen van éénen lichtstraal, die in het binnenste der ziel zoo ver indringt, tot dáár, waar de duidelijke bewustheid ons ontvalt. Sommigen mogen in die plegtige verrigting bij voorkeur de stemming van scheiden-den weemoed, anderen die eener zich mededeelende en opofferende liefde, anderen weder eene vreugdevolle hoop des wederziens zien doorstralen; dezen mogen in het Avondmaal bij uitnemendheid een gedachtenismaal aan JEZUS' lijden, genen een bedrijf van inwendige vereeniging met den Verlosser viëren; den een' moge het *zinnebeeldige* in de verrigting duidelijker zijn dan den ander', zoodat het verstand van den een' een naauwkeuriger onderscheid maakt tusschen beeld en zaak, terwijl voor het dieper bewogen gevoel des anderen zich alles in één groot geheim verliest; — het blijft steeds een heilig maal van broederliefde, eene communie, een band, die alle belijders van JEZUS in een groot huisgezin van God vereenigt, daar zij allen één brood deelachtig worden, allen uit éénen kelk drinken. En slechts van *deze* zijde beschouwd, welk een verheven feest! Hoe wordt de zinnelijke behoefte, die de mensch met de beesten gemeen heeft, *eten* en *drinken*, door zulk een maal van Godsdienstige gemeenschap veredeld! Bij dezen maaltijd verheffen wij verre van de aarde onzen blik ten hemel, en herinneren ons onze hemelsche afkomst, dat wij kinderen Gods zijn. Ieder onderscheid, dat menschen van menschen scheidt, valt hier weg. Arm en rijk, jong en oud, alles verzamelt zich om éénen genade-disch. Brood en wijn, de dagelijksche voedingsmiddelen ter instandhouding van ons ligcha-

melijk omkleedsel, worden hier tot brood des hemels, tot eenen veel beteekenenden drank, tot een ernstig heiligdom, tot een *sakrament*, dat naar het eeuwige leven leidt. Wie zou nu gelooven dat juist datgeen, hetwelk, volgens het oogmerk van den Goddelijken Stichter, de Christenen op het innigst *vereenigen* zou, niet slechts *eenmaal*, maar *dikwerf*, de aanleiding tot scheuring, zelfs tot den hevigsten, bloedigsten strijd, tot de gruwzaamste vervolging geworden is! Reeds vroeger toch moest de onbeduidende omstandigheid, dat de Roomsche Kerk zich van ongezuurd, de Grieksche zich van gezuurd brood bediende, de scheuring van deze beide groote, kerkelijke ligchamen helpen voleinden. Het was toch de kelk-onthouding van den kant der Kerk, en de eisch van den kelk van den kant van *Boheme*, welke den bloedigen *Hussiten-krijg* over een groot gedeelte van *Europa* bragten. Het was juist de *mis*, waarin het oorspronkelijke feest was verbasterd, die tot ergernissen aanleiding gaf, welke de Hervorming uit den weg wilde ruimen. Om niet te spreken van alle andere misbruiken, die het bijgeloof daaraan hechtte, noch van alle gruwelen, bij voorbeeld van de vergiftigde hostiën, met welke de huichelende boosheid het heiligste misvormde. o Het is bij uitstek bedroevend, hoe menschelijke waanwijsheid het schoonste verdraaijen, de edelste goederen des levens in wrevelige spotternij, de heilzaamste geneesmiddelen in vergif veranderen kan. Juist dit heilige sakrament des Avondmaals (*de Eucharistie*) was het nu ook, dat de zaden der tweedragt bevatte, die tusschen de grootste

mannen hunner eeuw, LUTHER en ZWINGLIUS, uitbarstte.

Wij hebben tot nog toe beide mannen onafhankelijk van elkander aan het werk der Hervorming zien arbeiden, den een' in *Saksen*, den ander' in *Zwitserland*. Beiden hebben in hunne persoonlijkheid veel met elkander gemeen. Kracht, ernst, moed, vastheid en beradenheid, opregte, hartelijke vroomheid van karakter, moeten wij in beiden bewonderen. Beiden zijn mannen van hun volk, geliefd en geëerd door hen die onbevooroordeeld tot hen naderen, gehaat door de vijanden des lichts en de dubbelhartigen; beiden zien wij te gelijk bereid om goed en bloed voor de zaak van God, de zaak van JEZUS CHRISTUS, in welke zij erkenden dat het heil der menschen gelegen was, op te offeren. En, gelijk ik reeds vroeger heb aangemerkt, een naauwe vriendschapsband zou zich eerder laten denken tusschen ZWINGLIUS en LUTHER, dan tusschen LUTHER en ERASMUS. Desniettemin valt ook weder een zeker verschil, dat tusschen hen beiden bestaat, niet te ontkennen, hetwelk hunnen twist wel niet noodzakelijk, maar echter eenigermate begrijpelijk maakt. Zonder ons de beslissing te willen aanmatigen wie van beiden de grootste is, zullen wij hen onpartijdig naast elkander beschouwen, ieder in *zijne* grootheid, naar de mate die God hem gegeven heeft. Wordt onze belangstelling inzonderheid opgewekt door een leven, dat door den kamp van tegenstrijdende krachten heenworstelt, dat het louteringsvuur der beproeving op eene opmerkelijker wijze dan alle overige doortreedt, — een leven, dat wonderbare kampen had uit te staan, en, zelf weder wonderen

verrigtende, door de uitstekende eigendommelijkheid des geestes uitblinkt, dan zullen wij voorzeker meer belang in LUTHER dan in ZWINGLIUS stellen. Of met andere woorden: zoo wij ons eene stof ter dichtelijke behandeling moesten kiezen, een karakter, dat zich dramatisch opvoeren, dat zich zóó behandelen laat dat de strijd der menschelijke natuur bestendig in hetzelfde terugspiegelt, de gansche wereld des gemoeds zich met al hare veelvuldige, ingewikkelde omstandigheden in hetzelfde afmaalt, dan zullen wij zonder bedenken dat van LUTHER kiezen: want LUTHER is eene meer dichtelijke natuur dan ZWINGLIUS; en ik beroep mij op uwe eigene ervaring, of niet het weinige dat ik ■ uit het leven van LUTHER heb medegedeeld eenen levendigeren, bepaalderen, ik zou schier zeggen, meer gekleurden indruk op u gemaakt heeft, dan hetgeen u omtrent ZWINGLIUS verhaald is. De génius der menschheid, — om mij zoo eens uit te drukken, — openbaart zich duidelijker in LUTHER, dan in ZWINGLIUS. Het zou belagchelijke nationale trots en partijdigheid in belijdenis zijn, dit niet te willen erkennen; want zonder de terugkaatsing van LUTHERS grootheid zou ook onze *Zwitserse* Hervorming niet datgeen zijn wat zij thans is, in haren samenhang met het groote geheel.

Hoe onbevooroordeelder wij dit nu inzien, des te minder zullen wij ons aan partijdigheid schuldig maken, als wij van den anderen kant ook de voortreffelijkheden van ZWINGLIUS nagaan, die hij *boven* den Saksischen Hervormer bezat. Is het juist het *verstand* niet alleen, dat het geestelijke leven uitmaakt en bepaalt, het is echter daarvan een volstrekt vereischte, zonder hetwelk wij met alle

volheid des gemoeds in het donker tasten, en ons in nevelen verliezen zouden. Doch het is juist deze rustige kracht des verstands, die wij nog volmaakter in ZWINGLIUS dan in LUTHER aantreffen. LUTHER bezat geen *grooter* gemoed, (want verstand en gemoed stonden bij ZWINGLIUS in het schoonste evenwigt,) maar wel meerdere fantasie, dan ZWINGLIUS, meer vlugt des geestes. ZWINGLIUS echter had in sommige gevallen een vaster, zekerder oordeel. Hij was gematigder en bezonnener, en gewis vrijer van vooroordeelen. En ofschoon LUTHER niet zelden op den grens van dweeperij kwam, zoodat de overstap van geestdrift tot overspanning bij hem slechts gering was, bleef echter ZWINGLIUS altijd binnen de palen der gematigheid. Het is daarom schier belagchelijk, als LUTHER, midden onder het dweepachtig bulderen zijner drift, den opregten ZWINGLIUS eenen dweeper noemt, hem, die van alle dweeperij *zoo ver* verwijderd was. Men beschouwe ook slechts zijn beeld! Dit energieke, hechte, volle hoofd, deze in steen gehouwene, teekenende gelaatstreken, dit breede voorhoofd, dit volle, heldere oog, dezen gesloten mond met ronde lippen; — genoeg, ik laat de voleinding der beteekenis van dit beeld aan eenen LAVATER over, die in hem ernst, nadenken, mannelijke vastberadenheid, eene zamen-trekkende kracht, een beschouwend, doordringend verstand vindt uitgedrukt, en beroep mij alleen op de geschiedenis, welke ons de levendige uitlegging van dit beeld voorstelt. Voegen wij hier nu nog bij het verschild der uiterlijke levensbetrekkingen, der omstandigheden, der lotgevallen van deze beide mannen, dan zal het ons nog duidelijker worden, dat ieder in zijnen kring anders dacht en handelde

dan de andere. LUTHER was door en door *Duitscher*; ZWINGLIUS een echt *Zwitser*. Beiden kunnen als vertegenwoordigers van hun volk gelden. In den een' heeft idealiteit, in den ander' het praktisch verstandige den boventoon. LUTHER een *monnik*, in den dieperen zin des woords, in zoo-verre men daaronder een mensch met eene overhellende neiging tot het *contemplative* verstaat; — ZWINGLIUS een *wereld-geestelijke*, evenzoo in den beteren zin des woords; een man, die de ondermaansche betrekkingen des levens vroeg van hunne natuurlijke, praktische zijde had leeren opvatten, en de verkregene ondervinding toepassen. LUTHER onder het bewind van eene monarchie levende; ZWINGLIUS de zoon eener republiek. De eerste van het begin des strijds af altijd op zich zelven alleen staande, en eerst langzamerhand door zijnen Keurvorst ondersteund, tegenover het magtige rijk; — ZWINGLIUS door eene liberale regering ondersteund, hoewel ook voor zijn' persoon aan vele gevaren blootgesteld. Ook de gang van hunne letteroefeningen was verschillend geweest. LUTHER had zich in het klooster, onder duizende aanvechtingen, naar zijnen zwaarmoedigen AUGUSTINUS, zijnen diepzinnigen TAULER, en andere mystieken, — ZWINGLIUS zich meer naar de verlichtere klassieken, naar de krachtige voorbeelden der oude wereld, gevormd. (In dit opzicht staat hij in het midden tusschen LUTHER en ERASMUS, welke laatste ook meer *zijne* partij dan die van den Saksischen Hervormer scheen te trekken.) Dit toegepast op beider Godgeleerdheid en Schriftverklaring, zoo vinden wij in LUTHER meer den diepzinnigen, zich met de innerlijke wereld en hare geheimen bemoeijenden on-

derzoeker, in ZWINGLIUS den gematigden, alles met bedachtzaamheid afmetenden, alles op het praktisch-zedelijke leven in de burgerlijke en huiselijke maatschappij toepassenden, denker. Den diepen blik, welken LUTHER in den geest des Bijbels geworpen had, hebben wij reeds elders naar waarde geschat, en het kan zijn dat hij hierin eenen nog meer profetischen geest dan ZWINGLIUS bezat, indien wij onder dien profetischen geest dat gissingsvermogen willen verstaan, dat, zonder van bijzondere gronden kennis te dragen, de regte plaats treft waar de zenuwen des levens ineenloopen. Doch waar het er op aankomt, om aan enkele letters haar regt te laten wedervaren, niets meer of minder in plaatsen te zien dan werkelijk in dezelve ligt opgesloten, de Schrift grammatisch-historisch te verklaren, deszelfs beelden en uitdrukkingen uit den geest der taal en uit de natuurlijke levensbetrekkingen op te vatten, en daarvan geleerde reenschap te geven, — dan was ontegenzeggelijk ZWINGLIUS de bekwaamste uitlegger. Hij liet zich minder door het gevoel wegslepen, minder door mystieke fantasiën verleiden, hoewel hij geenszins ongevoelig bleef voor de eeuwige schoonheden des Goddelijken Woords. Verstand en gemoed schenen bij ZWINGLIUS over het algemeen meer gescheiden, bij LUTHER liepen zij in elkander. Bij ZWINGLIUS had bepeinzing (*reflexion*), bij LUTHER onmiddellijke beschouwing (*intuition*) den boventoon.

Het schijnt u misschien toe dat ik eenen grooten omweg genomen heb, om eindelijk op mijn thema te komen wegens de strijdige uitlegging van de inzettingenwoorden des Avondmaals. En echter was eenedusdanige opheldering noodig, om het oppervlak-

kig denkbeeld niet te doen ontstaan alsof beide mannen slechts uit twistzucht, of bloote eigenzinnigheid, om een woordje hadden gekrakeeld, waarop zelfs niet alles aankwam. Aan het woordje *is* of *beteekent* hangt voorwaar zichtbaar de strijd. Dit is echter slechts het uiterlijke handvat, waarmede wij de beide verschillende Godgeleerde meeningen dezer mannen kunnen aangrijpen, — de uiterste spits, waarin zij uitloopen. Hadden beide mannen, die in een te naauw verband stonden met de stormen hunner eeuw, den tijd gehad om hun Godgeleerd stelsel in werking te brengen, dan zouden er verschillende stelsels zijn voortgekomen, die wel is waar elkander in de grondbegrippen niet tegenspraken, maar echter in de wijze van beschouwing en uitdrukking onderscheiden waren. Want reeds in den strijd zelven over het Avondmaal, zal de naauwkeurige beschouwer gelegenheid hebben om vele van elkander afwijkende punten in de leerstellige Godgeleerdheid van LUTHER en ZWINGLIUS op te merken, die met de inzettingswoorden niet onmiddellijk in verband staan, maar eene andere zaak raken, welke slechts van verre met dezelve samenhangt.

Om nu op de zaak zelve te komen, durf ik het wel als onder ons uitgemaakt vaststellen, dat het beide mannen gelijkelyk ernst was met de zaak; dat zij beiden voor hunnen persoon het maal des Heeren niet slechts als eene nuttige instelling in de Kerk eerbiedigden, maar hetzelfde zonder twijfel met de innigste aandacht, en in die waardige, welbeproefde stemming gebruikten, die de Apostel zoo ernstig verlangt. Evenzoo waren beiden het ook dáárover eens, dat deze eenvoudige, door JEZUS ingestelde verrigting weder tot op haren *Bijbelschen*

grond en geschiedkundigen oorsprong moest worden teruggebracht. Beiden verwierpen de misbruiken der mis, de voorstelling van een herhaald offer, enz. Ja! zelfs de *broodverandering*, in dien zin als de Catholijke Kerk dezelve leert, verwierp LUTHER zoowel als ZWINGLIUS: slechts hierin ging ZWINGLIUS verder dan LUTHER. Hoewel LUTHER niet, met de *Papisten*, aannam dat het brood na de wijding des priesters geheel en al in het ligchaam des Heeren veranderde, stelde hij echter eene werkelijke (*reale*) tegenwoordigheid van dit ligchaam, die wij niet verder begrijpen kunnen, maar echter gelooven moeten. Hij stelde, zoo als hij zich later uitdrukte, dat het ligchaam des Heeren *in, met* en *onder* het brood begrepen is, en dat ieder, ook de ongelooovige, dit ligchaam *werkelijk* en *wezentlijk* geniet. Gelijke stelling had hij omtrent den wijn van den gezegenden kelk en het daaronder begrepen bloed van JESUS. Hij beriep zich daarbij op Gods almacht, aan wie alle wonderen mogelijk zijn, en dus ook dit wonder van het sakrament; een bewijs, waarmede voorwaar aan alle bijgeloof de deur geopend is: want waarbij kan men zich ten laatste niet op Gods almacht beroepen? Het moest echter bewezen worden, niet dat de zaak *mogelijk*, maar dat zij *werkelijk* waar was, en toen moest LUTHER, volgens zijne eigene geloofs-theorie, een *bewijs uit de Schrift* bijbrengen, zou hij zijne leerstelling den betamelijken nadruk geven. Hier lag nu echter juist de moeijelijkheid. CHRISTUS had zich nergens verder uitgelaten, dan voor zooverre wij in de inzettings-woorden lezen; Hij had bij dezelve geene uitlegging gegeven, en ieder had dus het regt, de uitlegging, naar zijne overtuiging, zelf daarbij te maken.

Dus bleef LUTHER niets overig, dan het woordje *is* in de inzettings-woorden in deszelfs geheele letterlijkheid op te vatten, hetzelfde eenen bovenmatigen nadruk te geven, en daarop zijn gansche bewijs te bouwen; terwijl ZWINGLIUS en zijne aanhangers met de grootste onbevooroordeeldheid der wereld aantoonde, dat het woordje *is* deze letterlijke beteekenis niet hebben *kon*. Dit bewijs was hun inderdaad gemakkelijk, daar de Bijbel vol is van eene zinnebeeldige wijze van spreken, vol rethorische figuren, vol gelijkenissen en leenspreuken, en men moest aldus opzettelijk de oogen sluiten, om *hier* niet duidelijk te willen zien. Zoo, wanneer CHRIS-TUS zegt: »Ik ben de wijnstok,» (ik voer hier de voorbeelden van ZWINGLIUS zelve aan,) meende hij toch wel niet dat Hij een ware en werkelijke wijnstok was; als Hij den Apostel PETRUS eene rots noemt, meent Hij niet dat de Apostel, in plaats van een' mensch, uit vleesch en been bestaande, een kale steen is; enz. Ieder kind, zou men denken, begrijpt dit. Hoe komt het nu, dat juist LUTHER dit niet begreep, niet begrijpen *wilde*, in zijnen toestand niet begrijpen *kon*? Bloote eigenzinnigheid was het gewis niet: LUTHER komt ons te groot, te eerwaardig voor, dan dat wij hem daarvan zouden durven beschuldigen. Juist, omdat de zaak ons zóó eenvoudig toeschijnt, dat ieder kind dezelve moet inzien, kunnen wij ons toch LUTHER niet voorstellen van met een zoo eng verstand bedeed te zijn geweest, dat hij het ABC der laagste rethorika niet begrepen zou hebben, en eene gelijkenis niet van eene eigenlijke rede zou hebben weten te onderscheiden. Men is zelfs dikwerf te ligtvaardig in zijn oordeel over groote mannen,

II. K

wanneer men den gewonen maatstaf van het zoo-genaamde dagelijksche menschen-verstand op hun colossaal bestaan toepast, en datgeen, waar deze niet bij voegt, onder het gebied van dwaze grillen rangschikt. Bij deze wijze van berekening is de gulden middelmaat de beste weg, op welken de minste oneffenheden zijn, wijl hij noch hoogte, noch diepte heeft.

Wij moeten alzoo klaarblijkelijk, als wij LUTHER niet onregtvaardig beoordeelen willen, eenen anderen en meer waardigen grond zoeken, uit welken wij de in het oog vallende hardnekkigheid zijner stelling moeten begrijpen, dan gebrek aan inzicht en goeden wil: en dezen grond bevat de geschiedenis zelve. Boven alles moeten wij wél in aanmerking nemen, dat de strijd noch bij LUTHER, noch bij ZWINGLIUS, maar juist bij dien zelfden CARLSTADT zijnen oorsprong had, die door zijne oproerige handelwijze te *Wittenberg*, door zijne beeldstormerij en zijne vereeniging met de Wederdoopers zich allezins als eenen gevaarlijken dweeper had kenbaar gemaakt. Deze was het, die het eerst met eene verschillende verklaring der inzettings-woorden voor den dag kwam, en wel met zulk eene gedwongene verklaring, dat het ons niet verwondert dat LUTHER in dezelve geen behagen scheppen kon. CARLSTADT meende namelijk, dat JEZUS niet van het brood gezegd had: „*Dit is mijn ligchaam* ;” maar dat Hij, terwijl Hij het brood brak, op Zijn eigen ligchaam gewezen had, van dit zeggende: „*Dit is mijn ligchaam, dat voor u verbroken wordt.*” Het breken des broods scheen hem slechts toe als eene handeling die Zijne rede vergezelde; het *symbolische* verloor zijne betee-

kenis, en daalde tot eene ledige, ijdele plegtigheid af. Men verplaatse zich nu geheel en al in den toestand van LUTHER. Hij had met ernst de misbruiken der Kerk aangegrepen, en aanleiding gegeven tot eenen strijd, voor welken hij zelf somtijds bevreesd werd. Het was zijn oogmerk niet geweest, de Kerk van CHRISTUS zelve uit hare grondvesten op te heffen, en datgeen omver te stooten hetwelk eeuwen hadden opgebouwd. Hij wilde slechts alles op den regten grond terugbrengen; hij wilde *hervormen*, niet omwentelen. Nu komt hem deze CARLSTADT in den weg, die het onderste boven keert; die alle vereeniging met de oude Kerk afbreekt, alles uit zijne voegen rukt, en een vuur aansteekt, dat moeilijk weder te blusschen is. De Doop, het ééne sakrament, was reeds door dweepers aangetast geworden; nu zou ook het andere aan hunne willekeur worden prijs gegeven! Waar zou dat toe leiden? — Het woord en de sakramenten waren, volgens LUTHER, de steunpilaren der Kerk: aan deze moest men niet schudden, indien niet het geheel met instorting zou bedreigd worden. *Zij* moesten de vereeniging der Hervorming met de oude Kerk bemiddelen; was ook nog deze band verbroken, dan stond de Kerk der Protestanten in de lucht, dan faalde haar alle geschiedkundige grond, dan was zij inderdaad eene sekte, eene afgehouwene loot des wijnstoks, een afgesneden lid van het groote ligchaam. *Dit* wilde LUTHER niet, en kon hij niet willen. Hij wilde zich niet afscheiden van de Catholijke Kerk, van de algemeene, dat is, van de Apostolische, die aan de leer, den doop en de breking des broods vasthield; maar slechts van de Roomsche Catholijke, van de papis-

tische, ontaarde, verbasterde Kerk. Nu kan men wel zeggen, dat een verschillend gevoelen over het sakrament evenwel nog geene opheffing van het sakrament zelf is, en dat, ofschoon ook de meening van CARLSTADT valsch geweest zij, LUTHER ten minste de rijper overwogene meening van ZWINGLIUS beter had moeten toetsen en niet reeds van te voren veroordeelen. Dit kan men allezins zeggen, en *moet* men zeggen, en *hierin heeft* LUTHER gedwaald, dat hij thans partijdig aan zijne meening vasthield, en zich in dezelve op leven en dood af verschanste, zonder ook zelfs de billijkste gronden te willen aanhooren. De dwaling blijft echter *verschoonlijk*, ten minste *begrijpelijk*, onder de plaats hebbende omstandigheden; het waren toch geene angstige, uit de lucht gegrepene becommernissen, die het gemoed van LUTHER beroerden: de daadzaken spraken te luid en te dringend. De vreeselijke *Boerenkrijg* was in *Duitschland* uitgebroken; een gevolg der oproerige handelingen van CARLSTADT en MÜNZER. De vlam des oproers sloeg het dak uit; wie dezelve kwam blusschen, was zijn vriend, en niet hij, die nieuwe olie in het vuur goot. *Hem* nu scheen dit toe olie in het vuur te zijn, wanneer thans, op een' tijd dat alles op het punt scheen van uit te barsten, een nieuwe twistappel wegens het sakrament in de Kerk geworpen werd. De goede ZWINGLIUS was voorwaar aan dat alles onschuldig. Hij had zelf genoeg te doen met de dolheid der Wederdoopers en de uitgebrokene onlusten in zijn eigen vaderland tegen te gaan, en het smartte hem gewis even diep als LUTHER, dat de Evangelische vrijheid als dekmantel voor zondige lusten misbruikt werd. Doch *hij* zag niet in, dat deze

dingen met de verklaring der inzettings-woorden zamenhangen, en inderdaad was deze zamenhang meer ingebeeld van den kant van LUTHER, dan wel werkelijk waar. Doch, waar is de mensch die in oproerige tijden zich niet bedriegen kan omtrent den zamenhang van oorzaken en gevolgen? Hoe velen onzer, bij voorbeeld, hebben ook niet ergens een vrij gevoelen omtrent het Godsdienstige of staatkundige met wantrouwende oogen beschouwd, dat zich te midden van onzen strijd tegen wetteloosheid wilde laten gelden, hoewel het op zich zelf onschuldig was, en in geen en natuurlijken zamenhang met die bewegingen stond? De mensch is eenmaal zóó! En zoo wij dus hier in LUTHER eene menschelijke zwakheid aantreffen, zal dezelve ons zeer begrijpelijk zijn. Hij had nu eenmaal een vooroordeel opgevat, (echter een zeer verschoonlijk,) tegen ieder gevoelen dat hem toescheen met den noodlottigen CARLSTADT zamen te spannen, en zoo viel ook ZWINGLIUS, — dit liet hij zich nu niet meer uit het hoofd praten, — bij hem in de klasse van Wederdoopers, Sakramentarissen, dweepgeesten, van muiters en heethoofden, van satansknechten, en welke namen hij hun overigens nog meer geliefde te geven.

Ik onthoude mij, u eene verdere beschrijving te geven van den strijd, die gedurende verscheidene jaren schriftelijk gevoerd werd. Voor den geleerde in het vak is het wel is waar van hoog belang; doch aan de overigen zou het weinig stichting geven, en veel er van is nuttiger verborgen dan aan het licht gebragt te worden. Later zullen wij de strijders elkander persoonlijk zien ontmoeten in het gesprek te *Marburg*. Ik merk alleenlijk nog aan,

dat ook de vredelievende OECOLAMPADIUS in den strijd werd gewikkeld, en in de hoofdzaak volkomen met ZWINGLIUS overeenstemde. Zijne verhandeling over den zin der inzettings-woorden verdient in ieder opzigt den lof van grondigheid, en hetgeen de Zwabische Godgeleerden BRENZ en SCHNEPP, zijne voormalige vrienden, hem tegenwierpen, was zwak en hartsogtelijk. Merkwaardig is het echter, hoe behoedzaam zich toenmaals nog de raad te *Bazel* in de zaak der Hervorming gedroeg. De vrienden des pausdoms waren niet in gebreke gebleven den geleerden arbeid des Hervormers verdacht te maken, en denzelven voor onchristelijk te verklaren. De raad wilde gaarne eerst deswegens het oordeel van ERASMUS vernemen, en deze gaf ook thans weder een ontwijkend antwoord. Het geschrift van OECOLAMPADIUS, zeide hij, was, naar zijn gevoelen, geleerd, welsprekend en wèl geschreven; ja hij zou er bijvoegen dat het vroom was, indien hij iets vroom durfde noemen dat tegen het algemeen gevoelen der Kerk streed, van hetwelk af te wijken, volgens zijn gevoelen, gevaarlijk is; en zoo weigerde de raad het geschrift te laten drukken, dat nu te *Straatsburg* in het licht kwam. Achter dit gevoelen van de onfeilbaarheid der Kerk trok zich ERASMUS hoe langs zoo meer terug. Zoo zeide hij bij voorbeeld: „Indien de Kerk hem beval *Ariaansche* gevoelens te koesteren, dan werd hij een *Ariaan*.” Daarmede bragt hij zijne vijanden tot zwijgen, terwijl hij schijnbaar van zijne vrijheid afstand deed, en dezelve echter voor zijn' persoon gebruikte. Uit een, in het vervolg des kamps, later uitgekomen geschrift van OECOLAMPADIUS veroorloof ik mij nog u eene plaats mede te deelen, die ons een schoon

voorbeeld van de vredelievende en opregte gezind-
 heid van den man geeft, die zoo gaarne eenen ver-
 zachtenden balsem in de zich steeds meer openende
 wonde gestort had. In zijn *Billijk antwoord op*
Doctor MARTIN LUTHERS Berigt over het sakra-
ment doet hij hem met alle regt verwijtingen over
 de hartstogtelijkheid, waarmede hij hem en ZWING-
 LIUS had aangevallen, en zegt het volgende: » dat
 » heeft uwen hoogdravenden geest zoodanig de spo-
 » ren gegeven, dat hij steigert en slaat en noch
 » ruwheid, noch zachtheid in ons prijzen kan;
 » en zoo men hem zijne dwaling ontdekt, spreekt
 » hij met klagende woorden: men stort het geloof
 » omver Doch de Christelijke lezer zal
 » wel kunnen gissen dat het woorden zijn van een
 » vertoornd mensch, die niet anders kan; nu hij
 » zich zelven is te buiten gegaan, meent hij dat er
 » geene grootere zonde en onbillijkheid op aarde
 » bestaat dan dat men hem heeft aangeroerd. 't Is
 » ook een ijselijk ding, dat hemel en aarde in
 » oproer brengt, als men tot hem zegt, dat ook *hij*
 » als mensch kan dwalen, en dat ook zij, die op
 » *hem* zich verlaten, het mis kunnen hebben. Ach!
 » niet alzoo, mijn broeder! Wij moeten ons niet in
 » 't hoofd zetten dat de Heilige Geest zou gebon-
 » den zijn aan *Jeruzalem*, *Rome*, *Wittenberg*, of
 » *Bazel*, aan uw' of aan eenig' ander' persoon:
 » alleen in CHRISTUS is de volheid der genade en waar-
 » heid, en nu de een, dan de ander, ontvangt,
 » zoo als gij zelf wel weet, deszelfs mededeeling.
 » Welaan! ik wensch echter van harte dat de
 » vorstelijke, zachtmoedige en vreugderijke Geest
 » van CHRISTUS in u wederkeere! En hebt gij iets dat
 » tot Gods eer en het nut uwer naasten dient, zoo

„leer het in alle zachtmoedigheid, volgens bevel des Apostels. God verleene u en mij in de kennis van Zijnen Zoon voort te varen! Amen.”

Wij wenden ons thans naar de keerzijde van den strijd over de sakramenten: tot den *Boerenkrijg*; want beide gaan gelijkmatig in de geschiedenis voort, en maken te zamen den bedroevenden uitslag uit in het weefsel der losgebrokene harts-togten.

Reeds vele jaren vóór de Hervorming waren er opstanden der landlieden tegen hunne opperheeren op verschillende plaatsen uitgebroken; een herhaald bewijs dat de omwenteling geen kind der hervorming is. Dusdanige oproerigheden waren echter ook bij den toenmaligen toestand der zaken, toen de landman *lijfeigen* was en op het smadelijkst door geestelijke en wereldlijken heeren verdrukt werd, begrijpelijk. Reeds tegen het einde der XV^{de} eeuw, in het jaar 1491, waren de boeren in de *Nederlanden*, in *Zwaben* en den *Elsas* oproerig. Hunne verbindtenis heette, dewijl zij zich van eenen schoen op eenen staak als veldteeken bedienden, of ook wel eenen schoen in hun vaandel voerden, *het schoenverbond*, en verbreidde zich steeds verder door *Op-per-Duitschland*. In het jaar 1503 vinden wij gelijksoortige onlusten in het bisdom *Spiers*, en 1514 in het *Wurtzburgsche*. Dat nu de door LUTHER verwekte kamp in het kerkelijke ook op het staatkundige terugwerkte, kan wel niet worden ontkend. De gemeene redeneerkunde der boeren maakte met geene theologische scherpzinnigheid onderscheid tusschen Staat en Kerk, en wij kunnen het hun, in hunne plaats, niet al te zeer ten kwade duiden. „De snelle aanval,” zegt de

Heer VON RAUMER, » op de van ouds geheiligde
» achtbaarheid der Kerk, de beroepingen op de
» gezindheid en het oordeel van eenen enkele,
» vonden spoedig hunnen tegenhanger in wereldlij-
» ke kringen. Waar men alle eischen van den
» Paus verwierp, zouden dáár de aanspraken van
» den prediker en edelman nog als heilig gel-
» den? Waar de Hervormers de gekroonde hoof-
» den zonder eenige onderscheiding behandelden,
» (en een gedeelte van dit verwijt geldt alle-
» zins LUTHER met betrekking tot zijn gedrag je-
» gens HENDRIK den VIII^{sten},) kon dáár de wreve-
» lige navolging des gepeupels achterblijven? Als
» de boer durfde beslissen wat men omtrent hemel-
» sche dingen moest vaststellen, zou hij het zich
» dan niet aanmatigen over het regt van jagt en
» weide zijne eigene meening te koesteren? enz.”

Desnietteenstaande was deze redeneerkunde valsch en voorbarig. Het geestelijke en wereldlijke mag niet worden vermengd, en de vrijheid van gedachten en geloof is nog hemelsbreed onderscheiden van de onafhankelijkheid onzer handelingen in het burgerlijke leven. Ook in het kerkelijke wilden de Hervormers niets minder dan onvoorwaardelijke onafhankelijkheid. *Gods* Woord was de regter, en niet de subjective meening van eenen enkele, waarvan zij alles afhankelijk maakten, en dit Woord leerde hen zelfs duidelijk onderworpen te zijn aan de overheid, en veroordeelde ieder op-roer. Doch, wij willen eerst den voortgang der daadzaken zelve vernemen, en dan de oordeelvelingen van LUTHER en der Hervormers, zoowel als de plaats welke zij in deze gewigtige crisis bekleedden, inzonderheid beschouwen.

THOMAS MÜNZER, die wegens zijne kuiperijen uit de *Keur-Saksische* landen was verbannen geworden, en ook een' tijd lang in *Zwitserland*, namelijk in *Klettgau*, en in de omstreken van *Bazel*, zich eenen aanhang had verworven, was eindelijk naar *Mühlhausen* in *Thuringen* teruggetrokken, waar hij bij een groot gedeelte des volks gehoor vond. En hoe zou hij niet overal dezen bijval gevonden hebben, daar hij het volk op alle mogelijke wijzen vleide, en aan den opgewekten hoogmoed des gepeupels LUTHER, als eenen hoovaardigen nar, eenen aartsboef en huichelenden schelm, prijs gaf? MÜNZER wilde, (zegt de Heer VON RAUMER) eenen staatkundigen omkeer van zaken door het volk, en met geweld. Dat scheidt hem geheel en al af van LUTHER. Spoedig voegde zich een weggelooopen monnik, met name PFEIFER, bij hem, die in woestheid MÜNZER nog overtrof, en het terrorismus zoo ver dreef, dat hij zelfs zijn' ambtgenoot dreigde hem de stad te zullen uitjagen, indien hij zich langer tegen krachtdadige maatregelen bleef verzetten. Terwijl MÜNZER en PFEIFER op deze wijze hunnen gang gingen, brak in *Oppeer-Duitschland* een formele boerenopstand los. Twaalf artikelen, die de eischen der landlieden inhielden, werden met omstuimigheid als grondstellingen eener nieuw in te voeren orde van zaken geproclameerd, wier inhoud slechts al te zeer gelijksoortige eischen van lateren tijd herinnert. Men zou de tienden afschaffen, de overige belastingen verminderen, de bosschen der gemeenten verdeelen, aan de gemeenten de keuze der predikers overlaten, het regt van jagt en visscherij vrij laten. Bij deze eischen bleef het niet; het kwam tot drei-

gingen, en toen ook deze geen gehoor vonden, gaf men dezelve met geweld nadruk. Plundering, moord en brand waren aan de orde van den dag. Kloosters en geestelijke gestichten werden inzonderheid geteisterd, en barbaarsche wreedheid aan adellijke personen, derzelver vrouwen en kinderen gepleegd. Eens overrompelden de boeren *Weinsberg*, de geboorteplaats van OECOLAMPADIUS, in vereeniging met de toenmalige burgers, bragten alle adellijken om het leven, en voegden bij hunne wreedheid den ruwsten spot. Het tergendste voorbeeld is dat van den Graaf LODEWIJK VAN HELFENSTEIN. Hij werd tegen de gevelde lansen der boeren ingejaagd, terwijl een knaap, *die eertijds zijn brood gegeten had*, met honende gebaarden voor hem uit op de fluit speelde. Te vergeefs smeekte de Gravin de onbarmhartigen op de knieën om erbarming. Haar kind, dat zij op den arm droeg, werd gewond, zij zelve mishandeld en op eenen mestwagen naar *Heilbronn* gevoerd. Vreeselijk moest echter later de fluitspeler daarvoor boeten (*). Over het algemeen schenen de heeren de boeren in wreedheid te willen overtreffen. Zoo was het wel eene meer dan Turksche wreedheid, toen de Markgraaf CASIMIR VON ANSPACH vijf en tachtig oproerige boeren, alleen daarom, dat zij gezegd hadden hem niet meer naar de oogen te willen zien, de oogen liet uitsteken en hen als een' troep blinde bedelaars in ellende wegzond. Het afhouden der vingers en dergelijke verminkingen werden nog als genade be-

(*) Hij werd met eenen ketting aan een' paal geklonken, en aan alle zijden met vlammen omringd. Het ridderlijk gepeupel verlustigde zich in de afgrijpselijke trekkingen van den ellendeling.

schouwd. En wie siddert niet terug voor de wreedheid der *geestelijken*, als men den Bisschop van *Wurtzburg* met den beul door het land trekken, en met het bloed der oproerigen ook dat der Evangelisch-gezinden bij stroomen vergieten ziet? Omtrent 50,000 menschen kwamen, volgens de minste berekening, in dezen rampzaligen krijg om het leven. Minder bloedig ging het in de *Saksische* landen toe, waar de opstand niet alleen niet algemeen was, maar ook de aanhang van MÜNZER, hoewel vele duizenden sterk, op zich zelf werkte. Hier konden zij ook doelmatiger beoorloofd worden. Hertog GEORG van *Saksen*, de Keurvorst JOHANNES de standvastige, die zijnen, juist omtrent dezen tijd overledenen, broeder FREDERIK den wijzen in de regering was opgevolgd, de Landgraaf PHILIP van *Hessen* en Hertog HENDRIK van *Brunswijk* rustten hunne legers tegen de oproerlingen uit, met welke zij bij *Frankenhausen* slaags geraakten. Met alle mogelijke verschooning werd er eerst tegen de opstandelingen te werk gegaan. Een afgezant met billijke vredes-voorslagen werd aan hen gezonden; doch, tegen alle krijgsregt aan, liet MÜNZER dezen afgezant, den zoon van eenen bejaarden edelman, ombrengen en in stukken houwen. MÜNZER, die zich in zijne dag-orden niet anders onderteekende dan MÜNZER met het zwaard GIDEONS, wendde al de welsprekendheid van eenen Godsdienstigen en staatkundigen dweeper aan, om zijnen lieden moed in te boezemen. Hij vermaande hen, op de hulp van God te wachten, die de Zijnen niet verlaat; en toen er juist een regenboog aan den hemel verscheen, verklaarde hij dit als een gunstig teeken, dewijl zij eenen regen-

hoog in hun vaandel voerden. Trotsch verzekerde hij, alle vijandelijke kogels in zijnen mantel te zullen opvangen, zonder dat een derzelve hem zoude kwetsen. Bijbelplaatsen en geestelijke liederen werden misbruikt, om de opgewekte stemming der geoederen gaande te houden. En zóó rukte dan die schijnbaar moedige schaar, onder het gezang: » *Kom heilige Geest, Heere God!* » in het veld. Toen echter het zwaar geschut onder hen begon te spelen, en hunne verschansing van wagens werd doorbroken, ontzoonk hun de moed, en namen zij de vlugt. De meesten werden gevangen genomen en gedood. Ook MÜNZER trof dit lot. Hij zou over zijne dwaling berouw gehad, en onder groote beangstheid den doodstrijd afgewacht hebben.

Zoo wij nu de gevoelens der Hervormers omtrent deze bewegingen dáár en elders beschouwen, dan zullen wij ook hier een zeker verschil tusschen MELANCHTON en LUTHER opmerken. MELANCHTON, als kamergeleerde, onbewust van de ligchamelijke behoeften des volks, betoont zich van den beginne af meer *aristocratisch* dan LUTHER te zijn. Hij was eenigzins partijdig bevooroordeeld in het gevoelen wegens de vrijheid, dat hij alleen *theologisch* koesterde, en verplaatste zich te weinig in den toestand van een toenmaals zwaar verdrukt volk; terwijl hij meende dat de Christen ook bij uiterlijken druk vrij en vrolijk kon zijn in zijnen God. Hij hield het voor wrevel en geweld, dat de boeren geene lijfeigenen wilden zijn. Ingenomen met de oude staatkundige begrippen en gebruiken van zijnen tijd, meende hij b. v. dat het doen van heeren-diensten een even zoo heilig werk was als wanneer God iemand van den hemel beval om dooden op te wek-

ken. Het jagen en visschen waren voorregten, die allezins alleen aan groote heeren en niet aan boeren betaamden. Zelfs meende hij dat de *Duitsche* boeren het nog te goed hadden: »Het was zulk »een ongeregeld, moedwillig, bloedgierig volk, »die *Duitschers*, dat men hen te regt veel harder be- »handelen moest.” Evenwel vermaande hij, aan den anderen kant, de Vorsten, met de boeren verstandig te werk te gaan, hun het Evangelie te vergunnen, en over het algemeen hunne onderdanen vriendelijk en liefderijk te behandelen.

MELANCHTON koesterde overigens, even als alle Hervormers, het gevoelen, dat de Vorsten *Goddelijke regten* bezaten. Gehoorzaamheid jegens de overheid, hoe moeilijk die ook zijn moge, is bij hem heilige plicht van iederen Christen, en iedere verzetting tegen dezelve is eene wederstreving van het bevel van God. Als waar Christen kon en moest hij in *die* vrijheid, welke Gods Zoon den menschen heeft aangebragt, die alleen echte vrijheid vinden, welke voor alle andere ruimschoots schadeloos stelt. Als geestelijk vrij, als beschaafd man, als wijze, kon en moest hij de goederen des levens volgens eenen anderen dan den aardschen maatstaf waarden, en in andere dingen zijne bevrediging zoeken dan in die, welke de menigte voor geluk houdt. — Doch welligt bedacht hij niet genoeg, welk eene hoogte des Christelijken levens, welke zuivere innigheid des geloofs, en ook welke geestelijke beschaving en kracht er toe behooren, om zich volgens *deze* beginselen ook onder eene drukkende regering wél te bevinden, en de keten der slavernij met edele fierheid te dragen. Hij had te weinig onder de boeren en het gemeene volk ver-

keerd, om mede den druk te gevoelen, onder welken velen zuchtten. Tot de hoogere standen der maatschappij behoorende, bleven hem de behoeften van den zoogenaamden derden stand onbekend. Als geleerde had hij niet dan over de zachtmoedigheid der Vorsten te roemen, namelijk over die van zijnen, juist te dier tijd overledenen, edelen en wijzen Landheer, wiens aandenken hij juist thans zoo levendig in zijn dankbaar hart omdroeg, en die ook werkelijk voor zijne onderdanen een *vader* geweest was. — Dergelijke gevoelens als MELANCHTON koesterde ook hoofdzakelijk LUTHER. Ook bij hem stond te regt die geestelijke, Evangelische vrijheid, voor welke hij kampte, bovenaan, en ook bij hem gold iedere opstand tegen de door God ingestelde overheid voor strafbare zonde. — Ja, ook hij koesterde een eenigzins sterk aristocratisch gevoelen, namelijk » dat de gemeene man » onder lasten moest gebukt gaan: want dat hij » anders te moedwillig werd.” Doch als man des volks *kende* hij ook deze lasten en voelde mede hunnen druk, waar dezelve te hevig werd. Hij wist, beter dan MELANCHTON, bij alle geestelijke wijze van denken, ook de materiële behoeften des volks naar waarde te schatten, en hoewel hij zich op het ijverigst tegen iedere vermenging van begrippen verzette, alsof de burgerlijke vrijheid *dezelfde* ware als de Christelijke, vond hij het evenwel billijk, dat er ook in de wereldsche betrekkingen met den tijd overeenkomstige hervormingen plaats hadden. Hij beschouwde van daar den opstand der boeren in den beginne met toegeeffliker oogen dan zijn geleerde ambtbroeder PHILIPPUS. Hij kon, wel is waar, de zaak niet goedkeuren,

maar dezelve echter uit begrijpelijke oorzaken afleiden, en juist daarom wilde hij dezelve ook niet tot in de diepte der hel veroordeelen. Hij meende dat de Vorsten zelve veel schuld hadden aan den opstand: zij hadden het met belastingen en verdrukkingen te ver gedreven, vooral de geestelijke heeren, en dit was de straf Gods, die hen trof. Hooren wij hem zelve hierover.

» Het zwaard is u op den nek, » zoo spreekt hij tot de Vorsten, » en nog meent gij zoo vast op » uwe troonen te zitten, dat gij van dezelve niet » kunt worden afgestooten. Deze zekerheid en trotsche vermetelheid zal u den hals breken: dat zult » gij zien. Ik heb het u te voren dikwerf gezegd, » dat gij u zoudt hoeden voor de spreuk in Psalm » CVII: 40: *Hij stort verachting uit over de Prin-* » *sen.* Gij streeft daarnaar, en *wilt* op den kop » geslagen zijn; daar helpt geen waarschuwen of » vermanen aan. Maar gij zult het onder- » vinden, lieve heeren! dat God het alzoo bewerkt, » dat men uwe dwingelandij gedurende lengte van » tijd *kan*, *wil*, noch *zal* dragen; gij moet anders » worden en voor God wijken. Doet gij het niet » op eene vriendelijke, billijke wijze, dan moet gij » het doen op eene gewelddadige en verderfelijke » wijze. Doen deze boeren het niet, dan moeten » het anderen doen. En al overwint gij hen allen, » zoo zijn zij echter nog onverwonnen: want God » zal anderen verwekken."

Als dit de taal niet is van eenen vrijen, van alle slaafschheid verwijderden man, dan weet ik niet waar dezelve te vinden is. Nu echter, na hun te hebben aangetoond hoe de oorzaak des kwaads in hen zelve ligt, bewijst hij op eene even

bondige wijze, hoe hij zelf van den beginne af zich van alle *revolutionnaire* bewegingen onthouden, en steeds tegen het oproer gestreden hebbe, maar hoe *juist* daarom, dewijl men op de stem des woords geen acht gegeven heeft, nu, op eene voorwaar schandelijke wijze, het ruwe geweld der »moordprofeten" zich gelden liet. — »Indien »ik lust had mij aan u te wreken," vaart hij voort, »dan kon ik thans in de vuist lagchen, de boeren »laten begaan, of hunne partij kiezen en de zaken »erger helpen maken. — *Doch daarvoor zal mijn »God mij behoeden, even als tot nu toe.*" En nu wendt hij zich, nadat hij nog eenmaal het geweten der Vorsten aangesproken, en hun zachtmoedigheid en eene billijke toegeeflijkheid aangeprezen heeft, tot de artikelen van de boeren zelve, van welke hij sommige juist niet geheel onbillijk vindt. Doch even scherp als hij met de Vorsten gesproken had, spreekt hij ook met de boeren, en drukt hun de groote zonde van gewelddadigen opstand op het gemoed; en nadat hij voorbeelden uit het Oude en Nieuwe Testament aangevoerd heeft, wijst hij hen op zijn eigen voorbeeld: »Paus »en Keizer hebben zich tegen mij gesteld en geraasd. »Nu, zoo ver heb ik het gebragt, dat, hoe meer »Paus en Keizer raasden, mijn Evangelie des te »meerderen voortgang maakte. Ik heb geen zwaard »getrokken, noch wraak begeerd; ik heb geene »muitelij, noch oproer aangevangen; maar der »wereldlijke overheid, ook toen zij het Evangelie en mij vervolgde, hare magt en eere helpen verdedigen, zooveel ik vermogt." Vervolgens vermaant hij hen nogmaals, *hunne zaak*, zij mogt zoo goed en regtvaardig zijn als zij wilde,

niet met die des Evangelies te vermengen, en den Christelijken naam niet te gebruiken tot eenen schandelijken dekmantel van hun ongeduldig, ontevreden, onchristelijk gedrag. — Duidelijker, krachtiger, scherper konden wel de grenslijnen tusschen *omwenteling* en *hervorming* niet getrokken worden, dan in dit waarlijk klassieke geschrift geschiedt, dat in onzen tijd nog wel eene nieuwe uitgaaf verdiende. — In hetzelfde heerscht de grootste welmeenendheid en vrijzinnigheid van eenen echten volksvriend, die ook gevoelt hetgeen de laagste des volks gevoelt, en zich over deszelfs geestelijke en ligchamelijke belangen bekommert; maar ook de wijsheid en gematigdheid van eenen aan wet en orde trouw vasthoudenden burger; en eindelijk, de hoogere, profetisch-zedelijke kracht van eenen, van de heiligste grondstellingen des Christelijken levens doordrongen, Evangelischen leeraar; met één woord, in hetzelfde heerscht de taal van eenen *Hervormer*, die het schoone, waardige midden houdt tusschen die van eenen oorlogvoerenden Absolutist en die van eenen demagogischen Radicaal. Doch daarmee waren juist de oproermakers niet gediend. Wat bekommerden zij zich over het Evangelie en de Evangelische vrijheid? Wat over beschaving en een hooger, geestelijk leven? Wat lag hun aan rust en orde, aan regtmatigheid en wettigheid gelegen? De wijsheids-leerredenen toch van MÜNZER en zijnen afgezant hadden hen reeds sedert langen tijd boven de bedenking verheven, of het regtmatig was het zwaard tegen de overheid aan te gorden? „Het is „hoog tijd,” zoo luidt het in MÜNZERs proclamatie, (en wie meent hier niet de Jacobijnen van onzen tijd te hooren?) „het is hoog tijd, *op! op!*”

»op! Het is tijd; de booswichten" (zoo noemden zij de Aristocraten,) »zija bloode en bang, als »de honden. Erbarmt u niet, al spreekt EZAÛ ook »schoone woorden. Ziet niet op den jammer der »goddeloozen. Erbarmt u niet, laat uw zwaard »niet koud worden van bloed, smeedt scherpe »zwaarden op het Nimrods aanbeeld." Wie kon het eenmaal losgelaten ondier nu nog tegenhouden? Wat kon men anders, om het geweld der dwingelandij te stuiten, dan geweld met geweld keeren? En zóó bevond zich dan LUTHER in dien toestand waarin zich allen bevinden die, nadat zij de regten des volks met warmte verdedigd hebben, zich juist door dit volk miskend, zelfs gehoond en aangevallen zien, omdat zij geene gemeene zaak willen maken met de werkers der duisternis. — De boeren en hunne aanvoerders verachtten het geschrift van LUTHER. Daarop gaf hij een ander, merkelyk heviger, geschrift uit, dat hem niet alleen toenmaals den haat van alle oproerigen op den hals haalde, maar hem ook nog heden bij zekere lieden voor eenen despotieken Aristocraat, eenen boerenhater en volksvijand doet doorgaan. De taal in het boekje *tegen de roovende en moordende boeren* is eene zeer hevige, het gevoel kwetsende taal; doch zij is te verontschuldigen, even als iedere noodweer tegen moedwillig geweld verontschuldigd kan worden. »In het vorig geschrift," zegt hij, »durfde ik de boeren niet (ver) oordeelen, omdat zij voor zich zelve »regt eischen, en aanboden zich beter te laten onder»rigten. Doch, eer ik omzie, varen zij voort en »vallen met de vuist aan; hun aanbod vergetende, »rooven en razen zij en doen als dolle honden."

Daarom raadt hij ook hen als zoodanigen te behandelen. Men moest, (het klinkt wel zeer hard in den mond des vromen mans,) hen worgen, doodsteken, in stukken houwen, waar men slechts kon, heimelijk en opentlijk, even als men eenen dollen hond moet doodslaan: »Slaat gij *hem* niet, dan bijt »hij u en het gansche land met u.» — Hij eischt, uit naam der overheid, dat men tegen dit roofge-spuis uittrekken zou, en ziet daarin een heilig, Gode welgevallig werk; want het zal zoo geschieden, »*dat wie voor de overheid wordt gedood een »waar martelaar voor God is, zoo hij met een »goed geweten strijdt; want hij gaat in het woord »en in de gehoorzaamheid Gods.*»

Na alle mogelijke zachtmoedigheid jegens de gevangenen onder de boeren, en hen die tegen hunnen wil waren verleid geworden, te hebben aanbevolen, roept hij nog eenmaal uit: »Daarom »lieve Heeren! hier, redt hier, helpt hier, erbarmt »u over de arme lieden, laat nu steken, slaan, »dooden, al wie kan! *Ondergaat gij deswegens »den dood, wel u! zaliger dood kan u nimmer »overkomen: want gij sterft in gehoorzaamheid »aan het Goddelijk woord en bevel, en in de »dienst der liefde, van uwe naasten te redden »uit de hel en de banden des Duivels.*»

Terwijl ik mij van iedere uitlegging van deze plaats onthoude, bespaar ik het tot op onze eerstvolgende bijeenkomst, om de staatkundige gevoelens der Hervormers aan eenen naauwkeuriger toets te onderwerpen, en u tevens de onlusten, die wij in *Duitschland* ontmoet hebben, in onze nabijheid aan te wijzen. Heden vergenoege het ons dáárop opmerkzaam gemaakt geworden te zijn, dat het za-

menloopen van deze treurige voorvallen met den armzaligen strijd over de sakramenten in het gemoed van LUTHER eene ontstemming moest te weeg brengen, aan welke wij menig hard woord moeten vergeven. Wie zich geheel en al in *zijn*en toestand weet te verplaatsen, waarbij ook nog lichamelijk lijden kwam, zal zich voor een onbillijk oordeel wachten, en door den gloed van eenen overkokenden ijver van toorn den zilver-reinen blik eener kalme en vaste gezindheid zien uitblinken. Hij zal zich met de opregte belijdenis van den man vergenoegen, die van zich zelve getuigt: „Moet ik eene dwaling hebben, dan is het mij aangenamer dat ik te hevig spreke, en de waarheid te hevig openbare, dan dat ik ergens eenmaal huichele en de waarheid binnen houde.” Daarom behartigen wij ten slotte de woorden van den zaligen MATTHESIUS, die in eene reeks van leerredenen het leven van LUTHER heeft voorgesteld, en bij gelegenheid van LUTHERS al te groote hevigheid zich dus uitlaat:

„Wij, die langs de landstraat of het gemeene voetpad reizen, kunnen en zullen hen niet nazetten die den rijweg of het gebaande spoor *verlaten*, en door heggen en struiken, door water, bosschen, bergen en dalen hunnen weg nemen. *Veel minder zullen wij over den ernst, de drift en ijver van groote lieden ligtvaardig oordeelen; zij hebben hunnen zangmeester in het hart; die tast hen niet zelden aan, wekt hen op, drijft hen voort, en voert hen dikwerf daar, waar zij het niet dachten, waarom God dan ook over hunne wegen geluk en zegen uitspreekt, en hen hunne reis zoo wonderlijk doet volbrengen, dat zich ieder kruisen en zegenen moet.*”

ACHTTIENDE VOORLEZING.

ALGEMEENE GEDACHTEN OVER OMWENTELING EN HERVORMING, EN DE VERHOUDING VAN DE LAATSTE TOT DE EERSTE. HET STAATKUNDIGE STELSEL DER HERVORMERS, EN DE TEGENWOORDIGE VERHOUDING VAN STAAT EN KERK. OPSTAND DER BAZELSCHER LANDLIEDEN IN HET JAAR 1526. DE WEDERDOOPERS IN ZWITSERLAND. GEDRAG DER REGERINGEN JEGENS DEZELVE. EEN WOORD OVER DE VRIJHEID VAN EEREDIENST.

Wij zijn in onze laatste bijeenkomst tot een onderwerp genaderd, dat met een bijzonder doel dezer voorlezingen in naauw verband staat. Hoezeer ik reeds dadelijk in den aanvang dat doel hebbe bekend gemaakt, namelijk om ■ het onderscheid tusschen *hervorming* en *omwenteling* duidelijk voor te stellen, mag ik echter over de in de laatste ure verhaalde geschiedenis des boerenkrijgs niet heenloopen, zonder nog iets van de verhouding der Hervorming tot deze gebeurtenis, en over de staatkundige gevoelens der Hervormers in het algemeen, te hebben aangevoerd.

Dat de opstand der boeren geen onmiddellijk gevolg is geweest der Hervorming, is u reeds overtui-

gend bewezen, en nog overtuigender, dat LUTHER in denzelfen geen genoegen nam.

Doch nu kon de vraag worden geopperd, of juist niet daarin eene strijdigheid ligt, dat de Hervormers zich voor de kerkelijke vrijheid in de bres stelden, terwijl zij omtrent de staatkundige vrijheid onverschillig schenen te zijn? of men hen niet dikwerf verwijten kon dat zij slechts aan *hunne* zaken gedacht hebben, en als zij *hunne* denkbeelden hadden in werking gebragt, het hun dan om het even was of het volk zich gelukkig bevond of niet? Hebben zij niet, zoo zou men kunnen vragen, ten laatste toch weder eene priesterheerschappij verlangd, in plaats van die welke zij verdrongen hadden, en daarom Vorsten en overheden gevleid?

Wat het laatste verwijt aangaat, zoo geloof ik, dat ook dit genoegzaam door LUTHERS eigen voorbeelden door ontelbare plaatsen uit zijne werken is wederlegd. Van persoonlijke heerschzucht was hij even vrij als van valsche nederigheid jegens de Vorsten en magtigen der aarde. Eene andere vraag echter is het, of hij inderdaad het stelsel eener staatkundige vrijheid even goed begrepen hebbe als dat eener kerkelijke? of de grondstellingen der Hervormers over de betrekking der overheid tot hare onderdanen, over burgerlijke instellingen, regeringsvormen, enz zich onvoorwaardelijk op onzen tijd laten toepassen of niet? — Hier stemmen wij zonder twijfel toe, dat de *reformatorische* denkbeelden van LUTHER en de zijnen blijkbaar nader tot den Godgeleerden, dan tot den staatkundigen gezigteinder behooren; en dit wilden en moesten zij ook. Noch LUTHER, noch MELANCTON

vond zich genoodzaakt als staatkundig Hervormer op te treden. (ZWINGLIUS had daartoe meerdere neiging en roeping.) Doch nog meer: wij stemmen toe, dat de tijd zelf, in betrekking tot *staatkundige denkbeelden*, verre ten achteren was bij de voordeelingen die hij in Godsdienst-zaken gemaakt had. Of die tijd zich deswegens voor den onzen schamen moet, nu dikwerf juist het tegendeel het geval is, laat ik aan uwe eigene beslissing over. Overigens is het in andere voorlezingen, die de meesten uwer met mij bijwonen, op eene even welsprekende als duidelijke wijze ons aangetoond, hoe juist de nieuwere tijd der XVIII^{de} (en XIX^{de}) eeuw het zich voorbehield om, met ter zijde stelling van gewigtiger zedelijke en Godsdienstige aangelegenheden, het ware *staatkundige* liberalismus voor het daglicht te dagen. Alzoo toegestemd zijnde dat staatkundige vooroordeelen eener allezins overdrevene aristocratie, als eene erfenis van het middeleeuwsche leenstelsel, de gedachten der toenmalige Godgeleerden, zoowel als der staatsmannen, beheerschten, dan verdienen echter die gronddenkbeelden van het staatkundig stelsel der Hervormers, in zooverre zij met hun *Christelijk-Godsdienstig* gevoelen zamenhangen, eenen meer naauwkeurigen toets, en wij zullen zien dat dezelve, met uitzondering van eenige gestrengheden en behoorlijke bepaling bij de hoofdzak, zich als die gezonde, *Christelijke* denkbeelden, die bij alle verandering van staatkundige vormen altijd dezelfde blijven moeten, ook op onzen tijd laten toepassen; want slechts de menschelijke vorm is aan verandering onderhevig en moet het zijn, doch het denkbeeld is eeuwig, en in hetzelfde ligt de bron der aandrift. De Gods-

dienst is de grondslag van het staats-leven. Van deze grondstelling, in zich zelve juist, doch in de toepassing aan vele wijzigingen onderhevig, gingen de Hervormers uit. Zij kwamen nu ook hierin op de zuiverste bron van Godsdienstige kennis, op den *Bijbel*, terug. Met welk regt zij het Oude Testament, en deszelfs theocratische betrekkingen, op de Christelijke staatkunde wilden toepassen, laten wij daar; doch de leer des Nieuwen Verbonds, die klaar en duidelijk inhoudt dat de overheid *uit God* is, en dat wie dezelve wederstreeft ook Gods verordening wederstreeft, — moet ook te regt ons gelden, indien wij ons van de grondstellingen van het Protestantismus, ja van die des Christendoms zelve willen afscheiden. »Daar hebben wij zeker,» zal men zeggen, »dat Goddelijke regt, dat heden ten dage niemand meer verdedigt dan eenige duistere Absolutisten. — » Waar, op de geheele wereld, moeten wij gelooven dat iedere overheid, ook de slechtste, door God is ingesteld? Wederspreekt dit niet het gezond verstand, dat ook zelfs de dwingeland, de overweldiger, zich op dit Goddelijke regt beroepen kan, en heet dat niet ten voordeele van het blind geweld spreken?» — Het komt hier alles daarop aan, hoe men de uitdrukking versta, dat eene overheid uit God is; of men de *letter* of den *geest* des Bijbels meer in aanmerking neme. Of iets middellijk of onmiddellijk uit God zij, is over het algemeen eene vraag die het menschelijk verstand moeilijk kan oplossen. De werkingen Gods schijnen ons gewoonlijk door natuurlijke oorzaken te weeg gebragt te zijn, en met deze willen wij ons hier vergenoegen. Dat nu in het algemeen de burgerlijke orde zelve, te-

genover de regeringloosheid, eene voortreffelijke zaak, en dus, even als alles goeds, ook uit God is, zal niemand ontkennen. Daar God een God van orde is, moeten wij tot Hem de middelen terugbrengen door welke aan ruwe willekeur paal en perk gesteld, en de mensch vatbaar gemaakt wordt om zijne hoogere bestemming op eene redelijke wijze te bereiken, zoo als reeds de oude Heidenen hunne wetgevers voor uit den hemel gekomene gezanten hielden. — Daarm Trent zijn het wel allen eens. Doch de bedoelde Schriftuurplaats, (Rom. XIII: 1,) volgens welke iedere overheid uit God is, gaat klaarblijkelijk nog verder. Niet slechts in het algemeen is de overheid uit God, maar ook *die* overheid onder welke ik leef, moet ik als Christen beschouwen als eene overheid die mij onder deze gegevene omstandigheden door God verordend is; ik moet dezelve als *mijne* overheid erkennen, gehoorzamen, haar allen zegen wenschen, ja, voor haar bidden. Dat is de eisch niet slechts van éénen, maar van verscheidene Apostelen, van de Hervormers, en van alle Christen-leeraars. Doch om met andere woorden dan die des Bijbels zelven te spreken, — de betrekking welke de burgers aan hunne regering verbindt, moet eene zekere *liefdes*-betrekking zijn. Dat zagen reeds de ouden in vóór de tijden des Christendoms. Het Latijnsche woord *pietas* drukt juist zoo treffend deze betrekking uit, die niet slechts den mensch aan de Godheid, maar ook het kind aan den vader, den dienaar aan zijnen heer, den burger aan het vaderland en deszelfs bestuurders verbindt. Ik weet, wel is waar, dat die vaderlijke betrekking tusschen regering en onderdanen in onze eeuw niet meer voegzaam gevon-

den wordt; dat men van eene *vaderlijke* overheid schier niet dan met *ironie* spreekt, en alleen eene *verdrags*-betrekking tusschen de regering en het volk wil laten gelden. Ik stem ook toe, dat, daar iedere gelijkenis onvolkomen is, ook de schoonste band dié een huisgezin vereenigt zich niet geheel en al op de staats-verbindtenis laat toepassen. Maar wanneer men van den anderen kant dit verdrag tusschen de regering en het volk niet anders beschouwen wil dan als een koophandel, waar aan beide zijden wantrouwen heerscht in plaats van vertrouwen, — dan betuig ik, dat eene dusdanige betrekking mij het minst met het ideaal van eenen Christelijken staat schijnt overeen te komen. Als reeds SIRACH zegt, (Hoofdst. XXVII: 2,) dat, even als de spijker tusschen de steenen van den muur, zoo ook de ongerechtigheid steekt tusschen den kooper en verkooper, dan moet dit ook bij een bloot handelsverdrag tusschen de regering en het volk gelden; want steeds zal de ongerechtigheid dáár te vinden zijn, waar iets op wantrouwen, dus ook op ongeloof, in stede van op geloof en vertrouwen, steunt. Omwentelingen zullen zich juist dáár het eerst openbaren waar slechts de kale letter van het charter de eenige waarborg des vredes zijn moet. Hoe bespiedt daar de een den ander' of niet eens hier of daar een misstap begaan wordt, en hoe spoedig is men dan bereid, om de begane dwaling met duizendvoudige wraak te doen boeten. De onruststokers verheugen zich in de schending der wetten; zij lagchen in de vuist wanneer er eene misdaad begaan wordt; zij veroorzaken op eene kunstige wijze die schendingen der wet, en zoo hebben zij gelegenheid tot oproerigheden. Ik

bidde u, mij niet verkeerd te verstaan. Ook ik geloof dat bepaalde verdragen, charters, regeringsvormen noodzakelijk zijn, en zie in dezelve eene voortreffelijkheid van onzen tijd boven den vroegeren, toen de willekeur van enkelen de hoofdrol speelde. Ook ik geloof dat het volk zoo goed eischen te doen heeft aan de regering, als de regering aan het volk, en dat deze aanspraken hetzelfde op eene duidelijke wijze moesten zijn gewaarborgd. Doch, bij dit alles, geloof ik dat die waarborg eenen anderen grond hebben moet dan schriftelijke verzekeringen. Zij moet in de *harten* geschreven zijn. De regering moet haar ambt waarnemen als haar door een hooger Wezen, dan menschen zijn, opgedragen, in den naam van God, in de vreeze des Heeren, onder opzien tot Hem, en in dit opzicht zal zij zich zelve allezins beschouwen als eene stedehoudster Gods, als *door Gods genade* en niet alleen door menschelijke gunst en willekeur aangesteld. De burgers moeten gehoorzamen om Gods wille, gewetenshalve; zij moeten met vertrouwen hunne regenten te gemoet komen, en eerder hunne gebreken bedekken dan dezelve boosaardig aan den dag brengen. Hier stem ik geheel en al overeen met den Landgraaf PHILIP VAN HESSEN, — eenen Vorst uit de eeuw der Hervorming, zoo als *Duitschland* er sedert weinigen gehad heeft, in weêrwil der gebreken die ook hij had, — wanneer hij zegt: »De overheid heeft *dan* het meest hare eer noodig wanneer zij gehoond wordt, en veelligt ook gedwaald heeft. Derhalve moeten de onderdanen dusdanigen smaad der overheid helpen dragen, en haar weder in eere brengen, opdat men in vrede en eere bij elkander blijven en leven

„moge. Indien de overheid nooit faalde, was hare eer nooit in gevaar; dewijl zij echter feilbaar is, en hare eer daardoor gevaar loopt, wil God haar beschermen, en heeft daarom een gebod gemaakt, haar te eeren.”

En gesteld, dat er door de regeringen, in monarchale zoowel als in democratische staten, gedwaald werd, is zulks, gelijk het behoorde, door omwentelingen beter geworden? Of heeft LUTHER geen gelijk, als hij zegt: „Het is eene booze gevolgtrekking en voorbeeld, dwingelanden te vermoorden of te verjagen; het komt spoedig in zwang en er ontstaat een algemeene moedwil uit, zoo dat men voor tirannen scheldt die geen tirannen zijn, en hen *ook* vermoordt, als zulks het gepeupel in den zin komt. . . . Men moet het graauw geen' voet geven. . . . Moet er onrecht geleden worden, dan is het beter dat de onderdanen lijden van de overheid, dan deze van hen: want het gemeen heeft en kent geene maat, en in ieder van hen steekt meer dan in vijf tirannen. Nu is het beter van eenen tiran, dat is, van de overheid, onrecht te lijden, dan van ontelbare tirannen, dat is, van het gepeupel.”

Ofschoon wij dus de *staatkundige* gevoelens der Hervormers niet in het bijzonder verdeelen kunnen, dewijl deze noodwendig met het verloop van iedere tien jaren tijds moesten veranderen, moeten wij echter met opzigt tot de eeuwige gronddenkbeelden eener Christelijk-staatkundige wijsheid ons aan dezelve aansluiten. Ook in de staatkunde moet het *reformatorisch* beginsel gelden, en niet het revolutionnaire. Ook hier moet de magt des woords, de magt van onderwijs, van verstandsver-

lichting, van beschaving en zedelijkheid, het betere aanbrengen op eenen *weltigen* weg, en geweld van beide zijden zooveel mogelijk vermeden worden. Ook hier moet de *geleerdheid*, ja de hoogste van allen, het Christendom met zijnen levendig makenden geest, de onderlinge betrekkingen doordringen, en de Kerk den Staat in de hand werken. Wel te verstaan echter, geene doode orthodoxie, niet hier of daar eene letter van eene confessie, evenmin als de letter van een staatkundig charter; maar de *geest* is het ook hier die levendig maakt, de ware geest der liefde, van vertrouwen, de geest der vroomheid, die de grenzen van menschelijke magt en inzicht in ootmoed erkent, en in alles den zegen van boven wacht, de ware *geest der gemeenschap*, die uit vrije overtuiging, niet uit dwang, het zijne aan het geheel onderwerpt, en in geschikte gehoorzaamheid, zoowel als in zelf te bevelen, zijne ware eer stelt.

Zonder twijfel zegt men nu, dat een dusdanige idealisch-Christelijke staat onmogelijk waarlijk bestaan kan, en juist deswegens het burgerlijke leven van het kerkelijke afgescheiden, en op andere grondslagen opgebouwd moet worden dan het laatste. Deze scheiding van Staat en Kerk mag nu in zooverre ook hare goede zijde hebben, dat het wereldlijke niet met het geestelijke kan vermengd worden, en ook *hierin* is welligt onze tijd dien der Hervorming vooruit. Maar ook deze scheiding tusschen burgerlijke en kerkelijke belangen kan ik slechts voor eenen onvolkomenen overgang tot iets volkomener houden. Totdat echter deze volkomener staat van zaken, die wij geenszins voor eene bloote herschenschim houden, plaats vindt, moet

ieders taak daarhenen strekken, om van uit zich zelveu het zuiver Christelijke leven aan het staatsligchaam mede te deelen, en zoo op eene verstandige wijze het reformatorische grondbeginsel te laten heerschen. Het zuiver en wél begrepen Christendom wil geene stremming, nog minder dwingelandij en slavernij. Het wil voortgang van beschaving in den geest der vrijheid, en ware gelijkheid der menschen door den vrijen geest der liefde. Die *staatkundige deugden*, die het Christendom in ons ontwikkelen wil, zijn, helaas! echter te weinig bekend, en tot zij bekend en in ons gemeene leven opgenomen zijn, moet men steeds nog vreezen dat het revolutionnaire beginsel het reformatorische de loef afsteke. Er heerscht zelfs onder vrome lieden nog te veel vooroordeel tegen staatkundige beslissingen van een Godsdienstig standpunt, bij voorbeeld, van den kansel; men gelooft, dat het zaken zijn die niet wel overeenkomen, en eene zekere onverschilligheid omtrent het staatkundig leven is de gevaarlijke klip, op welke de eenzijdige vroomheid van velen strandt. De wijze waarop het Christendom ontstond, heeft zonder twijfel veel waarschijnlijk *daarvoor*, dat het zich om de zaken dezer wereld, en voornamelijk om staatkunde, niet bekommert, vermits CHRISTUS gezegd heeft dat Zijn rijk niet van deze wereld was. — Maar men bedenke dat *toenmaals* een ontaard Heidendom, met verouderde, ten ondergang neigende vormen, tegenover de jonge Wereld-godsdienst stond. Sedert dien tijd echter is de zaadkorrel ontkiemd; zij is in eenen nieuwen grond verplant geworden, op welken zich nieuwe staten, de staten van den Germaanschen stam, heb-

ben gegrondvest. Het Christendom is het beschavend beginsel dezer volkeren geworden: aan het *Christendom* hebben zij het te danken, dat zij uit hunne ruwheid tot zedelijkheid, tot een geordend, beschaafd leven gekomen zijn. De naam van eenen *Christelijken* staat, van eene *Christelijke* overheid, van eene *Christelijk*-staatkundige betrekking is derhalve geen ijdele klank. Ten minste kan ik de hoop op eene *staatkundige* wedergeboorte der volken van *Europa*, boven alles echter van ons *Zwitserland*, uit de zaden van een wél begrepen Christendom, niet opgeven, en in dezelve zie ik een veel grooter heil dan in de onafhankelijkheid dier overzeesche Vrijstaten, die, slechts door wereldlijke, stoffelijke belangen verbonden, hun opentlijk leven op eene onverschillige wijze van het Christendom en deszelfs invloed hebben losgerukt. Een regt grondig inzicht in het *wezen* van het Protestantismus, in het geschiedkundig gewigt der Hervorming, schijnt mij tegen dit cosmopolitismus het beste behoedmiddel te zijn. Moge de geest van eenen ZWINGLIUS die waarlijk Christelijke, vaderlandsche gezindheden onder ons verwekken! Mogen de Protestantsche Godsdienstleeraars zich ook dáárin van de priesters eener heerschzuchtige Kerk onderscheiden, dat zij geen' leden zijn eener kaste die vreemd is aan het staatkundig leven, maar echte *volksleeraars*, *staatsdienaars* in den verhevenen zin des woords, dat is, geene bloote *staatsbeambten*, maar levendige leden van den staat, de steunpilaren zijner onderlinge eendragtigheid, de bewaarders zijner heiligste krachten, de leeraars der minderjarigen, de verdedigers van de geestelijke belangen des volks,

niet als zulken die heerschen over de kudde, maar die haar een voorbeeld geven in leven en wandel.

Na deze vrijmoedige verklaring, die ik echter voor noodzakelijk hield, als ik, wegens de uitgebreidheid der geschiedkundige stof, het hoogere, zedelijke doel dezer voorlezingen niet uit het oog wilde verliezen, keer ik thans weder tot het verhaal der daadzaken terug. Dit sluit zich onmiddellijk aan deze opheldering aan, vermits wij dezelfde voorvallen, die wij in het noorden en zuiden van *Duitschland* hebben gevonden, thans ook in onze nabijheid zien komen; slechts met dit onderscheid, dat de zaak ditmaal zonder bloedvergieten afliep, hoewel zij voor het overige menige gelijkheid van gebeurtenissen bevat, die wij ons allen nog levendig herinneren.

Wij hebben reeds gemeld, dat de uit zijn land voortvlugtige THOMAS MÜNZER zich ook eenigen tijd te *Bazel* en in de omstreken ophield. Zelfs OECOLAMPADIUS had hem aanvankelijk vriendschap bewezen, doch trok zich naderhand geheel en al van hem af. Hij vertoefde voornamelijk op het platte land, in het dorp *Laufelfingen*, in het *Homburger* gebied, waar hij woonde. — De Wederdooperij stak ook bij ons het hoofd op, en veroorzaakte OECOLAMPADIUS en zijnen vrienden vele moeilijkheden. Over de Godgeleerde twisten met deze sekte zullen wij in het vervolg spreken. In hoeverre nu echter deze staatkundige onlusten met dezelve in verband stonden, is niet geheel duidelijk, hoewel zij die het volkomen met de Wederdoopers eens waren, zoo als de vroeger vermelde STEPHANUS STÖR van *Liestal*, een beslissend aandeel in het oproer namen. Over het algemeen schijnt het, dat dezelfde zwijmelgeest

II. M

der omwenteling, die de boeren in den *Elsas* en *Zwaben* had aangetast, en zich tot in *Sundgau* en *Schwartswald* had uitgebreid, ook die van het *Bazelsche* grondgebied heeft aangestoken, vermits ook hier over het algemeen dezelfde klagten ter sprake kwamen, en ook de woede zich hoofdzakelijk tegen stichten en kloosters rigtte.

Op den dag der beide Apostelen PHILIPPUS en JACOBUS, den 1sten Mei des jaars 1525, verbreidde zich een gerucht in de stad, dat een complot burgers er op uit zou gaan om de kloosters te overvallen. Die te *Weber*, luidde het, wilden met het steenen klooster *Maria Magdalena* een begin maken, en daarna zou men het klooster *St. Albaan*, dat der Karthuisers en de overige aantasten. Dit complot stond te gelijk in betrekking met de oproerige landlieden, met welke men afspraak gemaakt had, hun, zoodra zij de stad naderden, de *St. Albaan*- en *Eschen*-poort te openen. De raad der kleine stad, tot welken de, in het gerucht betrokkene, Karthuisers zich hadden gewend, maakte terstond toebereidselen ter beveiliging. Men zette wachten uit tot aan de *Rijnbrug*, en de Karthuisers bragten den nacht in vrees door. Des anderen daags verzamelde zich de groote raad, om het gerucht naauwkeuriger te onderzoeken. Spoedig daarop bleek het, dat het gerucht van een complot in de stad geen grond had, doch wel dat van het zamenrotten der landlieden. Terstond zaten de boden van den raad op, om zich naar de verschillende districten te begeven, ten einde den grond der ontevredenheid na te sporen. Toen zij echter bij *Liestal* kwamen, vonden zij bereids de landlieden uit de voogdijen *Farnsburg*, *Wal-*

denburg en *Homburg*, te *Liestal* bijeenvergaderd, Een algemeen opontbod was namelijk van de zijde der oproerlingen door het land uitgevaardigd, dat zij zich allen op dien dag te *Liestal* zouden bevinden. Hen die geen deel hierin wilden nemen, dreigde men met het verbranden hunner woningen; ook maakte men menigeen diets dat het opontbod uit naam der regering geschiedde. Onderscheidene kloosters, zoo als *Schönthal* en *Olsburg*, waren reeds door hen aangevallen, geplunderd en de kloosterlingen verjaagd. De kelder van het sticht te *Liestal* was geledigd. Nu lieten de afgevaardigden des raads den volgenden dag gecommitteerden uit de verzamelde landlieden voor zich komen, en bragten hun onder het oog, hoe trouw de regering tot nog toe voor hen gewaakt, hoevele weldaden zij hun bij dure tijden, brandschaden, enz. bewezen, hoe zij met geld, koren en alle behoeften de armen verzorgd had, en verzochten hun uit elkander te gaan. Zij beloofden zelve naar de verschillende districten te zullen gaan, en omtrent de klagten nadere berigten in te winnen. De gecommitteerden verwijderden zich zonder eenig bepaald antwoord te geven. Nu lieten zij den trommel slaan, en waarschuwd en ieder zich bij de bovenpoort te laten vinden. Hier zwoeren de verzamelden eenen eed en beraadslaagden over het te geven antwoord. Toen zij weder in het stadje kwamen, lieten zij de afgevaardigden weten, dat zij hun des namiddags antwoord geven zouden. Het antwoord was zakelijk. Na den middag werd er andermaal alarm geslagen, en ieder bij eenen eed vermaand zich bij de benedenpoort te laten vinden, om op *Bazel* los te gaan.

Intusschen had men zich in de stad van de gezindheid der burgerij verzekerd. De gilden werden bijeengeroepen en naar rangorde ondervraagd. Men vroeg den burgers of zij met de overheid verder lief en leed dragen wilden, dan of zij in eenig opzigt klagten hadden in te brengen. Eenstemmig openbaarde zich in de stad eene goede, met orde en wet overeenkomstige stemming. Nu verbreidde zich in alle straten het alarm van het aanrukken der boeren. Deze waren in de schemering de stad genaderd. Zij hadden zich bij *Mönchenstein* en *Muttenz* bijeenverzameld en de omliggende landstreek afgestroopt. Het klooster *Engenthal* bij *Muttenz* werd in brand gestoken en de nonnen verjaagd. Evenzoo overvielen zij het klooster *Schauenburg* en het roode huis, roofden en verwoestten wat hun voorkwam, en verspreidden schrik rondom zich. De poorten werden gesloten, de stormklok luidde, en ieder bevond zich gewapend op de plaats des alarms. De boeren waren tot aan de kleine kapel voor de Eschemer-poort voortgerukt. De jongsten uit de burgerij wilden eenen uitval doen. Ten minste wilden zij van achter de stadswallen den opstandelingen eene ernstige ontvangst bereiden. De raad echter raadde elken stap van geweld af, vóór dat men nog eene minnelijke schikking met hen beproefd had. Dien ten gevolge werden de beide oversten, HEINRICH MELTINGER en ADELBERG MEIER, onder eene bedekking gewapende burgers tot hen afgevaardigd, om de gronden van hun gedrag te vernemen. Zij kregen echter (volgens de kronijk van RIJFF) » slechts » kwaad bescheid van de boeren." Spoedig daarop verschenen afgevaardigden van *Zurich*, *Bern* en *San-*

lothurn, om den vrede te treffen. De landlieden trokken, op aanzetting der bemiddelaren, terug, en alleen bleven eenige gecommitteerden achter, om de te maken concessiën te vernemen. Men verlangde eene amnestie; zij werd toegestaan; echter geene onvoorwaardelijke. De belhamels, en onder hen voornamelijk de priester van *Liestal*, STEPHANUS STÖR, moesten ter straffe worden uitgeleverd, doch de laatste redde zich door de vlugt en kwam te *Straatsburg*. Ook de overigen, die oproerige brieven geschreven hadden, vielen den straffenden regter in handen. De punten over welke men het oneens was, en die nu werden uitgezocht, betroffen het lijf-eigenschap, het regt van vogel- en vischvangst, de belastingen, en dergelijke meer. Staande de onderhandelingen, en ook nog verscheidene dagen na dezelve, hield men aanhoudend vlijtig de wacht, en werden er patrouilles gemaakt in de beide steden, en slechts drie poorten opengelaten. Alle gelui der klokken, der klok van den raad alleen uitgezonderd, werd drie weken lang verboden. Men vreesde nog steeds dat ook in de stad het vuur des oproers heimelijk voortsmeele. Verscheidene verdachte personen werden gevangen genomen, één zelfs lang in hechtenis gehouden en gepijnigd, doch zulks bragt geene de minste zekerheid ten voordeele der burgers aan. Later, (in het jaar 1532,) zouden de boeren hun onregt ingezien, en van zelf weder van het verdrag afstand gedaan hebben.

Ik heb reeds opgemerkt, dat het zich niet geheel en al naauwkeurig laat bepalen, in hoeverre deze opstand met de Wederdoopers in verband gestaan hebbe. Zooveel is echter zeker, dat beide gebeurtenissen in haar grondbeginsel overeenkomen,

vermits ook de Wederdoopers uit dweepende onkunde de overheid verachtten, de belastingen weigerden te betalen, en eenen tijd van volkomene vrijheid en gelijkheid voorspelden, als wanneer alle onderscheid van geestelijken en wereldlijken, van heeren en dienaren, van rijken en armen zoude opgehouden hebben te bestaan.

Wij moeten derhalve deze sekte, die uit *Saksen* ook tot in *Zwitserland* door THOMAS MÜNZER werd uitgebreid, een weinig naauwkeuriger beschouwen. Hare hoofdaanvoerders hier in *Zwitserland* waren LUDWIG HETZER, GOENRAAD GREBEL EN FELIX MANZ in *Zurich*; BALTHAZAR HUBMEIER, prediker te *Waldshut*, die ook eenen tijd lang te *St. Gallen* zijn verblijf hield; LORENZ HOCHREUTENER, WOLFGANG ULEMANN, JOHANNES BRÖDTLEIN, GEORG BLAUROCK, de ons reeds bekende WILHELM RÖUBLIN, en meer anderen. Sommige dezer mannen waren niet onbeschaafd, zoo als GREBEL. Deze stamde uit een aanzienlijk geslacht af, en had zich eerst de vriendschap van ZWINGLIUS EN VADIANUS weten te verwerven, ja had zelfs de zuster van den laatste tot vrouw. De oude geschiedschrijver HOTTINGER schildert hem „als „eenen geleerden, doch *melancholischen* kop.” Volgens andere berigten behoorde GREBEL tot die menschen, die bij veel begaafdheid, maar weinig zedelijkheid, zich dan het beste bevinden, wanneer zij de verwijtingen van hun geweten in het oproer hunner driften smoren, en bij datgeen, waartoe zij anderen aanzetten, zich zelve vergeten kunnen. Hij scheen, als het ware, tot volksverleider geschapen, tot eenen woelgeest en geraasmakenden toongever in eenen verwarden tijd. Toen hij vergeefs getracht had den voorzigtigen ZWINGLIUS tot zijne

mannen over te halen, sneed hij de betrekking met hem, en in het geheel met *Zurich*, af. Als een woelend mensch liep hij op zekeren dag met FELIX MANZ door de straten van *Zurich*, en riep het »wee!” over de stad uit. ZWINGLIUS werd voor den grooten draak uitgekreten; — de Evangelische leeraars werden voor dieven en moordenaren gescholden, en daarentegen beriep men zich op de stem des volks, als uit welke de stem Gods sprak.

De omloop dezer mannen nam eenen aanvang in *Zollikon* bij *Zurich*. Zij begonnen met op eigen gezag de beelden en altaren te vernielen (en ook de doopvont werd omver geworpen en verbrijzeld). Toen nu BRÖDTLEIN ten gevolge dezer wanorde werd afgezet, begeerde, bij het afscheidsmaal hetwelk hij den zijnen gaf, een groot gedeelte der aanwezige, door dweepachtige gesprekken opgewondene, gasten den doop, en nadat zij dien ontvangen hadden, doopten zij zelve weder anderen. Evenzoo gingen MANZ en GREBEL rond in de huizen, en deelden op eigen gezag het Avondmaal uit, of rigtten, zoo als zij het noemden, den disch des Heeren aan. Er werden nachtelijke bijeenkomsten gehouden, in welke voorlezingen uit den Bijbel en allerlei voorzeggingen plaats hadden. Op gelijke wijze ging het omstreeks ter zelfder tijd te *Waldshut*, waar BALTHAZAR HUBMEIER, die eenen sterken aanhang in de stad vond, op den vooravond van het Paaschfeest des jaars 1525 zijne aanhangers bijeenriep, en nadat hij zich water in eenen melkemmer had laten brengen, aan driehonderd personen den plegtigen wederdoop toedeelde.

Dusdanige voorvallen baarden natuurlijk groot opzien. Dat de Catholijke regeringen, zoo als de

Oostenrijksche, onder welke *Waldshut* stond, dezelve met alle kracht tegengingen, laat zich gemakkelijk begrijpen. Maar ook zoodanige regeringen, die de Hervorming hadden begunstigd, zoo als die van *Zurich*, konden dergelijke tooneelen niet dulden. Daardoor liep toch het wezen der Hervorming zelve gevaar, en was aan de invallende wanorde de deur geopend. Eer wij echter zien welke voorloopige middelen tegen de Wederdoopers, in verschillende oorden van *Zwitserland*, werden in het werk gesteld, moeten wij hunne drijverijen, zoo als dezelve zich overal openbaarden, nog een weinig naauwkeuriger beschouwen. —

Naar den blooten naam te oordeelen, zou de dwaling der Wederdoopers alleen dáárin hebben bestaan dat zij den kinderdoop verwierpen, en den doop herhaalden aan allen die tot hunne gemeenschap toetraden. Doch dit maakte slechts een deel hunner dwaling uit, en ware het alleen deze dwaling die zij beleden, dan zou het nog de vraag zijn, of men zich omtrent dezelve met hen niet onderling zou hebben kunnen verstaan. Zelfs, als wij opregt en onpartijdig willen zijn, dan moeten wij betuigen, dat de twijfel tegen de doelmatigheid van den kinderdoop op zich zelve nog niet zoo schrikkelijk of zoo ongehoord was; want is men eenmaal begonnen alles op den Bijbel terug te brengen, en niets te gedoogen hetwelk zich niet uit denzelven bewijzen laat, dan moet natuurlijk de vraag ontstaan, of dan de kinderdoop in den Bijbel bevolen is? Daarover ten minste liet zich wel een dergelijke theologische en exegetische twist denken, als over de inzettings-woorden van het Avondmaal, zonder dat daarom al die overdrij-

vingen, welke wij bij de Wederdoopers aantreffen noodzakelijk waren geworden. Wij zouden ons integendeel kunnen voorstellen, dat de twijfel tegen den kinderdoop ook in zeer verlichte, bezadigde menschen kon oprijzen, aan wie het voegzamer toescheen dat eerst *hij* het sakrament ontving, die verstand genoeg bezat om over de Goddelijke geheimen eenigzins te kunnen nadenken, ofschoon hij dezelve niet begrijpen kunne. Ten minste pleitte veel voor eene zoodanige handelwijze. Het liet zich bewijzen (en dit deden ook de Wederdoopers) dat JEZUS Zijnen jongeren den last had gegeven om de volkeren te *onderwijzen*, en dan eerst te doopen *nadat* zij waren onderwezen geworden. Ook zegt CHRISTUS zelf: »Wie *geloofd* en gedoopt wordt ;' en stelt dus den doop afhankelijk van het geloof. Ook uit de Bijbelsche geschiedenis zou men kunnen aanvoeren, hoe het onderwijs der Apostelen inderdaad den doop voorafging, en werkelijk voerden de Wederdoopers het voorbeeld van den kamerheer van de Koningin CANDACE aan, welken PHILIPPUS eerst doopte *nadat* hij hem onderwezen had. Hierbij kan ook de geschiedenis der eerste eeuwen aangevoerd worden, in welke werkelijk de doop der *Catechumenen* tot op het tijdstip werd verschoven dat zij een geregeld onderwijs hadden ontvangen. Men kon de getuigenis van geachte kerkvaders, zoo als van eenen TERTULLIANUS, tegen den kinderdoop aanvoeren. Doch ook van den anderen kant pleitte er veel voor het tot nu toe in zwang zijnde gebruik, en lieten ook de Hervormers zulks gelden. Alhoewel niet bewezen kon worden dat er ten tijde der Apostelen kinderen gedoopt zijn, kon

het toch eenigermate *waarschijnlijk* worden geacht dat, vermits er meermalen van geheele huisgezinnen gesproken wordt welke gedoopt werden, ook onder deze zich wel kinderen zullen bevonden hebben. Men kon aanwijzen, (en dit is klaarblijkelijk eene schranderder aanvoering van bewijs,) dat CHRISTUS van de kinderen gezegd had: »Laat de »*kleinen* tot mij komen, want hunner is het koning- »rijk der hemelen." Een streng logisch bewijs was dit wel niet: want waar staat geschreven dat deze kinderen zijn *gedoopt* geworden; men kon hen toch ook alleen om des *onderwijs'* wille tot den Heiland brengen, en hen in lateren tijd doopen. Doch hierin lag toch altijd iets, dat namelijk de kinderen reeds mede tot het Godsrijk behooren, dat zij reeds aan deszelfs beloften deelachtig zijn, hoewel hun verstand zulks niet bevatten kan. Het was ten minste eene schoone, troostrijke gedachte, dat de Kerk, even als eene zorgvuldige moeder, zich den sterveling aantrekt, hem te gemoet komt, voor hem zorgt, eer nog zijn eigen bewustzijn ontwaakt is. — In het fysieke leven moeten zich toch ook de verzorgende handen van anderen onzer aantrekken, vóór wij nog ons zelve helpen kunnen. Waarom zou en kon dan ook niet eene dergelijke geestelijke voogdij over onmondigen plaats vinden? — En blijft het dan niet later den doopeling, als hij tot de jaren van onderscheid gekomen is en onderwijs ontvangen heeft, voorbehouden, zich thans met volle kennis voor datgeen te verklaren, hetwelk vroeger anderen *voor* hem hebben beloofd? In het Oude Testament toch reeds, (en ook dit voerden de Hervormers aan,) werd het kind door de *besnijdenis* in

het verbond van God opgenomen; waarom zouden wij dan de vrijheid niet hebben den doop als teeken des verbonds in de plaats der besnijdenis te laten treden?

Gij ziet alzoo dat zich veel *voor* en *tegen* deze zaak laat aanvoeren, op eene wijze die verre van alle dweeperij verwijderd blijft. Maar reeds daarin kan toch iets dweepachtig-eigenzinnigs en eenige overspanning liggen, indien iemand om deze verscheidenheid van gevoelens de kerkelijke gemeenschap met anderen wil verbreken, en zich op geene andere wijze laten bewegen om zich aan een gebruik te onderwerpen, dat toch ten minste in den Bijbel niet wordt afgekeurd, en dat over het algemeen, indien men hetzelfde goed opvat en uitlegt, niets onchristelijks in zich bevat. Het komt toch ten laatste niet op de letter der inzetting aan, maar op den geest en de beteekenis. De betrekkingen der Kerk waren toch sedert den tijd der Apostelen aanmerkelijk veranderd. Toenmaals was het overgaan tot de Christelijke Kerk zuiver eene zaak van persoonlijke keuze, daar er nog geene openbare Kerk bestond, en zoo kon dan ook het aannemen des doops aan ieder vrijgelaten blijven. Sedert echter het Christendom de Kerk van den Staat geworden was; sedert ieder met de intrede in het uiterlijke leven ook als lid der Kerk, ten minste als uiterlijk lid, beschouwd werd, was het anders; en het was een bewijs van onverdraagzaamheid en overdreven *Puritanismus*, zich in deze veranderde orde van zaken ook dan niet te willen schikken, wanneer aan de innerlijke beteekenis der zaak daardoor geen afbreuk gedaan werd. Hadden zich overigens de Wederdoopers alleen hiertoe bepaald,

om de gronden, die zij tegen den kinderdoop geloofden te hebben, rustig en bescheiden voor te dragen, dan zou zich, ten minste in de Hervormde Kerk, gemakkelijk een uitweg hebben laten vinden, die beide partijen vergenoegde; want zelfs thans nog gaf de regering van *Zurich*, waarschijnlijk op raad van ZWINGLIUS, toestemming, om de kinderen *tot in het achtste jaar* te mogen laten doopen, en drong dus niet eigenzinnig aan op den doop van pasgeboren kinderen. (LUTHER, die over het algemeen in de leer der sakramenten het oude gebruik strenger bewaard wilde hebben, zou waarschijnlijk minder geneigd zijn geweest tot dergelijke toegeeflijkheden.) Maar de Wederdoopers vergenoegden zich niet met het voordragen hunner gronden: zij waren dadelijk werkzaam, zij doopten inderdaad diegenen ten tweeden male die reeds gedoopt waren; zij gaven daarmee te kennen dat zij den eersten doop, die op gezag der Kerk had plaats gehad, voor onecht en valsch hielden; zij omhelsden daarmee de dwaling van vroegere sekten, (der *Donatisten* en *Novatianen*,) die evenzoo den doop herhaalden aan diegenen welke tot hen toetraden, en daardoor de gemeenschap met de algemeene Kerk eigenlijk geheel en al verbraken. Hierin onderscheidt zich nu het grondbeginsel der Wederdoopers bepaaldelijk van dat der Hervormers. Ook de Hervormers zagen de Kerk, in welke zij leefden, als bedorven aan, doch niet als in den grond bedorven; zij wilden dezelve slechts zuiveren van misbruiken, doch geene andere in hare plaats stellen. Ja, in den beginne wilden zij zich niet eens van de tot nu toe bestaande Kerk afscheiden; maar eerst toen deze zich hardnekkig tegen alle eischen

van verbetering verzette, verlieten zij eindelijk het groote schip, en reddeden zich in eene boot. Maar ook toen nog erkenden zij eenen zekeren band tusschen hen en de Moederkerk. De doop, het zinnebeeld der gemeenschap, bleef voor beide kerkpartijen dezelfde, en wordt tot op den huidigen dag wederzijds geëerbiedigd. En in deze bewaring van een gemeenzaam zinnebeeld, en eenen gemeenzamen geschiedkundigen grond met de oude Kerk, ligt veel, dat wij dikwerf te weinig in acht nemen. Zoo was het niet bij de Wederdoopers. Alles moest daar nieuw worden. De Kerk, heette het bij hen, was niet hier of daar. Het zichtbare moest vergaan. Niet alleen in tempelen, maar overal, in bosschen en op bergen, kon men God aanbidden. Verder verachtten de Wederdoopers, als eigenlijke sektenmakers en separatisten, niet slechts de regeltmatige, geordende en openbare eeredienst, maar den leeraars-stand en de Godgeleerde wetenschappen; en terwijl zij aan den eenen kant de letter den oorlog verklaarden, hielden zij zich aan den anderen kant weder op de belagchelijkste wijze aan dezelve vast, zoodat zij, bij voorbeeld, Bijbels en gebedenboeken verbrandden, juist omdat er geschreven staat dat *de letter doodt*. Zij meenden dus eigenlijk de letter met de letter te verdrijven, zoo als steeds die dweepers gewoon zijn te doen welke zich aan de *duistere* zijde der letter vasthouden, terwijl zij voor derzelver duidelijke beteekenis de oogen gesloten houden. Terwijl zij zich aldus bij hunne Godsdienstige nasporingen aan een duister gevoel, of liever aan eene verhitte verbeeldingskracht, die door de beeldrijke plaatsen uit de Heilige Schrift werd gevoed, overgaven, en daarbij nog hunne eigene droomerijen voor openbaringen en ingevin-

gen van den Beiligen Geest hielden, kwamen de zeldzaamste grondstellingen en invallen bij hen op. Even als in het kerkelijke, waren ook in het Godsdienstige hunne pogingen zonder eenigen vasten regel, en strekten deze zich tot in het onbepaalde en onuitvoerbare uit. Geen Christen zou, naar hunne voorstelling, het overheidsambt mogen bekleeden. De overheid scheen hun eene Heidensche, de Christelijke vrijheid beperkende instelling; hun den eed van trouw te zweren, hielden zij voor even ongeoorloofd als het afleggen van eenen eed in het algemeen. Evenzoo verzetteden zij zich tegen de krijgsdienst en het dragen van wapenen, en gedroegen zich ook in het dagelijksche leven, in kleeding en uiterlijk voorkomen, zeer zonderling. Gemeenschap van goederen was voor velen een lievelings-denkbeeld, waardoor zij niet weinigen uit de menigte tot zich trokken, en tusschen echtelingen bragten zij dikwerf, overeenkomstig hunne vleeschelijk-geestelijke gezindheden, de onzaligste oneenigheden te weeg. In den grond bragten zij enkel zulke dingen te voorschijn als de dweepers der eerste eeuwen gedaan hadden, en zoo als dezelve, onder verschillende wijzigingen, tot op het St. Simonismus toe, ook in de tijden na de Hervorming zijn te voorschijn gebragt geworden. Laat mij u slechts enkele hunner dwaalingen door aanvoering van daadzaken duidelijk voor oogen stellen.

Een arm vrouwtje zag men eens, (volgens het verhaal van eenen tijdgenoot,) op last van den engel GABRIËL al hare naburen ter maaltijd noodigen. Toen de tafel gedekt was, en het gezelschap zich op het bepaalde uur bijeen bevond, ving het vrouwtje aan uit alle magt te bidden, en troostte

de gasten, die nog volstrekt geene toebereidselen tot eten zagen maken, daarmede, dat de Engel de spijsen brengen zou, even als de Heer eens Israël met manna gespijsigd had. Toen echter het gezelschap tot in den laten avond met hongerige magen had zitten wachten, gingen de bedrogenen ontevreden uiteen.

Even als nu deze vrouw de spreuk des Heeren: *Bidt, en u zal gegeven worden*, woordelijk verstond, evenzoo namen ook anderen de vermaning: *Weest gelijk de kinderkens*, in eenen letterlijken zin op. Men zag er velen op de straat springen en in de handen klappen, anderen dansen, of zich op den grond nederzetten om te spelen en met elkaâr in het zand wroeten. Nog anderen speelden met poppen of trokken pijnappels, aan eenen draad gebonden, over de straat. Een Wederdooper zat eens eenen langen tijd aan den oever van den *Rijn*, waar hij een klein zandhoopje maakte, vervolgens met de holle hand water uit den stroom schepte en dan dit door het zandhoopje liet henen lekken. Toen men hem vroeg wat hij deed, zeide hij, dat hij het gebod van zijnen Heiland: *Weest gelijk de kinderkens*, trachtte na te komen, want dat er klaarblijkelijk niets kinderachtiger was dan te beproeven om den *Rijn* leeg te scheppen.

Ware het intusschen slechts bij deze, in haren oorsprong altijd treurige, belagchelijkheden gebleven! Maar de Godsdienstige waan, die dikwerf tot convulsive razernij klom, (het zoogenaamde getuigen en sterven,) nam hier en daar eene nog gevaarlijker wending. Wij hebben reeds aangemerkt, dat velen de zondigste, vleeschelijke lusten onder het bovengeestelijke masker wisten te verbergen.

Doch niet alleen dit: eene Godsdienstige rigting, die aan alle verstand het afscheid gegeven, en alle edel, menschelijk gevoel voor het goede en schoone als een gewaand overblijfsel van den ouden Adam verstikt had, gaf ook aanleiding tot de gruwzaamste moordtooneelen.

In de nabijheid van *St. Gallen*, waar het getal der Wederdoopers reeds tot achthonderd was geklommen, woonde op een eenzaam landhuis de tachtig-jarige HANS SCHUCKER met zijne talrijke familie. Allen waren ijverige aanhangers der sekte, en in hunnen omtrek was reeds veel onzinnigs gepredikt, waren allerlei dolheden begaan. Op zekeren dag (den 8ten Februarij des jaars 1526) sprak de jongste broeder, LEONARD, den oudsten, THOMAS, aldus aan: »Het is de wil van den hemelschen Vader dat gij mij onthoofdt." THOMAS bad eerst met zijne broeders en zusters tot God, dat Hij den wil voor de daad nemen mogt, doch hij meende te bemerken dat hij niet verhoord werd. — Toen riepen beiden: »*Uw wil, o Vader! geschiede!*" LEONARD knielde, THOMAS greep het zwaard, en het hoofd des vermoorden broeders viel voor zijne voeten. Na het verrigten der daad greep hij zijne luit, en prees God voor het goed gelukken des werks. Vervolgens leverde hij zich zelven aan het geregt over, doch bleef hardnekkig betuigen dat niet hij, maar de Vader het door hem gedaan had. Wie herinnert zich hierbij niet de gelijksoortige geschiedenis van WILDESPUCHER, die ons allen nog levendig voor den geest staat, en wie vertoest hier niet een oogenblik en vraagt: is het dan inderdaad raadzaam, alles, ook het ongerijmdste, zoo lang te dulden, totdat het tot *zulke* uit-

barstingen komt; of is het niet wijzer dezelve te voren te verhinderen en van hooger hand te beletten, vóór nog het kwaad den hoogsten graad heeft bereikt? Dit is eene vraag die ook onzen tijd dikwerf bezig houdt: in hoeverre namelijk Godsdienstige rigtingen en pogingen ten volle geduld moeten worden, en of aan dezelve vrijheid moet worden verleend of niet; in hoeverre de staat zich geweld mag veroorloven; hoe zij zich over het algemeen met betrekking tot dusdanige gebeurtenissen te gedragen hebbe? Verwacht van mij hier geene uitvoerige toelichting van dit onderwerp; trouwens, de tijd zou ons daartoe ontbreken. Ik vergenoege mij, slechts kortelijk de geschiedenis aan te voeren van het toenmaals gebeurde, en ten slotte veroorloof ik mij slechts eenige wenken hierbij te voegen.

Even als over het algemeen de vormen der lijfstraffelijke regtspleging onbeschaafd, en de straffen hard en onmenschelijk waren, evenzoo ontmoeten wij ook hier soortgelijke vonnissen als men tegen de oproerige boeren had gevelde. Vele van de aanvoerders dezer sekte eindigden hun leven op het schavot: ZOO FELIX MANZ te *Zurich*, ZOO BALTHAZAR HUBMEIER te *Weenen*. Gewoonlijk werden de teregtgestelde ligchamen nog verbrand, en ook het verdrinken was eene bij de Wederdoopers dikwerf aangewende straf; om geen gewag te maken van afzettingen, gevangenis-straffen, geldboeten, openlijke tentoonstellingen en ligchamelijke tuchtigingen. Zoo vaardigden dan ook, om de tijdrekening eenigzins vooruit te loopen, in de maand September des jaars 1527, de stenden van *Zurich*, *Bern* en *St. Gallen* een laatst besluit tegen de Weder-

II. N

doopers uit, dat den sektenmakers met ligchaams- en levensstraffen dreigde. Doch men bedacht niet genoeg, dat de waanzinnigheid des menschen, wanneer deze zich eenmaal van het gemoed heeft meester gemaakt, zoo min als de betere overtuiging, zich met geeselhoeden laat uitdrijven, in kerker en boeijen sluiten, of te vuur en te zwaard uitdelgen; en eerst moest de ondervinding het leeren, hoe door dusdanige maatregelen de dwaling slechts versterkt wordt, en de eigenzinnigheid zich tot een martelaarsdom verheft. Doch aan den anderen kant moet men ook onder het oog houden, dat velen van hen die op eene zoo treurige wijze hun leven eindigen, zich ook inderdaad aan misdaden hadden schuldig gemaakt, die voor den burgerlijken regter strafbaar waren. Men moet zich verplaatsen in eenen tijd toen de kettergerigten nog niet geheel vergeten waren, en het betere, reformatorische gevoel nog niet tot volle duidelijkheid en beschaving gekomen was. De toenmalige regeringen, die het Protestantismus huldigden, bevonden zich inderdaad in eenen moeilijken toestand. Aan de eene zijde moesten zij het gedrag van den Paus en den Keizer jegens de Evangelisch-gezinden, en de vervolgingen tegen de nieuwe leer verfoeijen, vermits zij zelve hare opkomst begunstigten; doch aan den anderen kant konden zij ook de Wederdoopers en dweepers geen regt laten wedervaren, deels wijl zij zich daardoor te regt den haat van Catholijke heerschappijen en staten op den hals zouden halen, deels wijl zij zelve voor wanorde bevreesd waren. De zaak was hun te nieuw, dan dat zij dadelijk een bepaald vonnis zouden hebben kunnen vellen; want in verschei-

dene opzigten stemden toch de redeneringen dezer lieden met de leerstellingen der Hervormers overeen; slechts met dit onderscheid, dat zij dezelve overdreven opvatteden, haar eene grootere uitgebreidheid, eene valsche en onbezonnene wending gaven. Wilde men b. v. zich hierop beroepen, dat de leeraars der sektenmakers geene wettig ingewijde geestelijken waren, dan kan men niet ontkennen, dat ook ZWINGLIUS gezegd had dat er een tijd komen zou, waarin de glazenmaker, molenaar, pottbakker, schoen- en kleermaker het Evangelie zouden prediken; men had nog niet vergeten hoe LUTHER en de zijnen het priesterschap inderdaad niet in de uiterlijke inwijding stelden, maar in die volheid des geestes, die zich in het binnenste vanden, dikwerf ongeleerden, geloovige, openbaart. Eerst later, toen de misbruiken te voorschijn kwamen, lieten zich zekere noodwendige beperkingen en eischen weder gelden. Niet eerder dan nadat er *wanorde* had plaats gehad, kon men eene *kerke-ordering* beginnen te maken, en in dit opzicht kan men niet ontkennen, dat de Voorzienigheid zich van de Wederdoopers als van een zuiverend element heeft bediend, om den reformatischen geest weder tot zijn eigen gevoelen terug te brengen; dat zij hun het schrikbeeld van een grondeloos fanatisme voorhield, om hun met hoorbare stem toe te roepen: »Tot hiertoe en niet verder!» In dit opzicht hebben steeds zekere onregelmatige verschijningen, in het Godsdienstig zoowel als staatkundig gebied, ten minste deze waardij, dat zij de geesten waakzaam houden, en tot eenen heilzamen strijd aanleiding geven. Even als in den Staat, moet ook deze strijd in de Kerk

plaats hebben. Doch in de Kerk mag dezelve niet gevoerd worden met ligchamelijke, maar met geestelijke wapenen; niet met vuur en zwaard, maar met het *woord*, even als LUTHER in den beginne zoo heerlijk en krachtig in het licht stelde, toen de Wittenbergsche onlusten eenen aanvang namen. Dit zwaard des geestes tegen iedere soort van Godsdienstige dwaling te voeren, de dwalingen van allerlei aard te bestrijden, het ongeloof, zoowel als het bijgeloof en de dweeperij in hunne binnenste schuilhoeken te vervolgen, en hun het zuivere licht der waarheid voor te houden, is de pligt van Evangelische leeraars. En dezen pligt betrachtten ook ZWINGLIUS en OECOLAMPADIUS getrouw, in eenen moeilijken tijd. Toen kwam het er op aan, om, met ter zijde stelling van alle persoonlijk oogmerken, met gevaar van links en regts miskend te worden, op het opentlijk erkende doel los te gaan. Met liefde en ernst, met zelfverloochening en nadruk bestreden zij de hand over hand toeneemende dwaling, en lieten zich niet in de war brengen door die verkeerde uitleggingen, die men aan hunne bemoeijingen gaf, door die liefdelooze oordeelvellingen, die men over hunnen ijver streek. En ter eere der toenmalige regeringen moet dan ook gezegd worden, dat zij niet dadelijk harde middelen met hen bezigden, maar in vereeniging met verlichte mannen, aan welke zij haar vertrouwen geschonken hadden, de dwalenden weder op den rechten weg zochten terug te brengen. Niet slechts predikten en schreven de Hervormers tegen de sektenmakende dweepers, maar ook hier werd de reeds vroeger beproefde weg van redetwisten en openbare gesprekken over de Godsdienst weder in-

geslagen. Een dusdanig gesprek had te *Zurich* plaats in de maand Junij des jaars 1525, en duurde drie volle dagen, terwijl ZWINGLIUS, LEO JUDA en HEINRICH GROSSMANN, met ernst en waardigheid, op de nu eens plompe, dan weder spitsvindige vragen hunner tegenstanders antwoordden. Ook OECOLAMPADIUS gaf zich in onzen omtrek ontzagchelijke moeite om den vrede te herstellen. Hij zocht de dwalenden op, daalde tot hunne zwakke begrippen af, verdroeg de grootste beledigingen met het onoverwinnelijkst geduld, stelde zich zelfs aan levensgevaar bloot, doch meestal alles te vergeefs. Zelfs lieden die hij meende reeds verbeterd te hebben, voor welke hij de overheid om vergiffenis gesmeekt had, veranderden, nadat zij van de straf waren vrijgesproken, van gezindheid jegens hem, en lieten hem hunnen haat gevoelen.

Nog iets vroeger dan te *Zurich* werd te *Bazel* (op Pinkster-maandag des jaars 1525) een gesprek met Wederdoopers gehouden in de St. Martijnskerk, bij hetwelk wij OECOLAMPADIUS en de zijnen werkzaam vinden. Soortgelijke redetwisten hadden ook ten platten lande (in *Laufelfingen* en *Pratteln*) plaats. De uitkomst was zonder meerdere vrucht.

Om den verderen loop van ons verhaal niet te storen, wil ik hier de latere lotgevallen der Wederdoopers opgeven. Langen tijd hielden zij zich, niettegenstaande bedreigingen en straffen, in onze omstreken op. Ook in *Beijeren* hielden zij hun verblijf. Later trokken de meesten naar *Westphalen* en de omstreken van den *Neder-Rijn*. *Munster* was hunne verzamelaarsplaats. Hier steeg het fanatisme ten hoogsten top, vermits de prediker

ROTHMANN, de kleermaker JOHANN BOCKHOLD van *Leiden* en BERNHARD KNIPPERDOLLING de regering van het *nieuwe Jeruzalem* instelden. Na eene lange en ernstige belegering door den Bisschop van *Munster*, de troepen van FERDINAND en van den Landgraaf PHILIP van *Hessen* werd het oproer gedempt. — Na langen wederstand eener op het uiterst aangehitste, door *terrorismus* verhoogde dolheid, viel de stad door verraad den belegeraars in handen. Men nam gruwzame wraak. (1536.) Eerst omstreeks het midden der XVI^{de} eeuw had er eene weldadige verandering met deze sekte plaats, toen MENNO SIMONS, een Vries, als Hervormer onder hen optrad, veel dweepachtigs vernietigde, en eene zachtere Godsdienstige gezindheid onder hen daargestelde. Van dien tijd af komen zij onder den naam van Mennoniten, of Vriezen, ook wel onder dien van Doopsgezinden voor. Zoodra nu de sekte van zelf zachtere gevoelens koesterde, werd men ook van staatswege allengs verdraagzamer jegens haar. Wel is waar geschiedde het nog omstreeks het midden der XVI^{de} eeuw te *Bazel*, dat het lijk van den aldaar overledenen DAVID JORIS, eenen Wederdooper, die zich echter hier onder eenen anderen naam opgehouden, en een groot aanzien bij de burgerij verworven had, weder opgegraven en met zijne schriften onder de galg verbrand werd; zoo als dan ook de hevige plaats tegen de Wederdoopers in onze Bazelsche Geloofsbelijdenis uit de toenmalige omstandigheden moet worden verklaard. Later echter, in den jare 1783, veroorloofde men aan verscheidene huisgezinnen der Wederdoopers zich in ons gebied te mogen nederzetten, en sedert dien tijd hebben zij zich steeds als rustige,

vlijtige, grootendeels zedelijke lieden gedragen. Zoo-
zeer kan ook de geest eener sekte veranderen, als
het verstand, na bittere ondervinding, zijne plaats
herneemt. En zoo zou men dan over het algemeen
uit deze geschiedenis der Wederdoopers het besluit
kunnen trekken, dat het beter is zekere dweepe-
rijen te laten uitrazen, dan met *geweld* tegen de-
zelfde te werk te gaan. Ja, over het algemeen kan
men vragen of dit *regtvaardig*, of het *geoorloofd*
zijn zou, zoo lang de dwalenden niets ondernemen
dat met de wetten van den Staat strijdig is. Ook
hierin heeft onze tijd ontegenzeggelijke vorderin-
gen gemaakt, namelijk in verdraagzaamheid. In-
dien wij het nu van den anderen kant voor wen-
schelijk moeten houden dat, zoo als wij in het
begin dezer ure gezien hebben, Kerk en Staat in
onderlinge betrekking staan, vermits dit met de
reformatorische grondbeginselen overeenkomt, en
op de geschiedkundige ontwikkeling der Europeesche
volken gegrond is, dan kan men echter toch nog
vragen, in hoeverre eene *wijze* beperking in zaken
van eeredienst kan en mag plaats hebben, zonder
dat daardoor de regten van bijzondere personen te
zeer worden gekrenkt; want even zoo ondubbel-
zinnig leert ons de geschiedenis der Hervorming,
en nog duidelijker het lot van *Noord-Amerika*,
dat *zonder de inrigting van eenen geordenden*
leeraars-stand in de Kerk, zonder eene wettig
georganiseerde kerkelijke regering en kerke-or-
dening, aan Godsdienstige dweeperijen den weg
gebaand, en eene jammerlijke scheuring der Kerk
in sekten en partijen onvermijdelijk is. — Ik ge-
loof dat de zaak zich eenvoudiger aldus laat be-
slissen, dat, wel is waar, *geweld* mag gebruikt wor-

den tegen misdaden, maar niet tegen dwalingen; dat echter hier de *magt des woords*, zonder vrees en valsche verschooning, zich den weg moet banen tot den geest, en het hart der menschen. Het is de zaak van den Evangelischen leeraar, eene grondige Godsdienstige overtuiging voort te planten, door het onderwijs van volk en jeugd, dat zich gelijkelijk zoowel aan verstand als hart aanbeveelt; doch de regering is gehouden de gezonde en heilzame leer door hare magt te helpen bevorderen. Waar namelijk de Staat, door ondersteuning van wetenschappelijke inrigtingen en het in het werk stellen van een doelmatig, openbaar onderzoek naar dezelve, het indringen van ongeroepen weert, (en daartoe heeft zij het volle regt;) waar de, in hunne openbare bediening beveiligde, dienaars der Kerk naar niets anders streven dan naar hetgeen in CHRISTUS is; waar de gemeenten, eindelijk, met gezonde oogen het ware van het valsche, het walgelijke en smakelooze van hetgeen Gode waardig en waarachtig is, leeren onderscheiden, dáár is het denkbeeld van Protestantismus verwezentlijkt, dáár is het midden gevonden tusschen het verdoovingsbeginsel van het Catholicismus, dat alle eigendommelijk leven uitsluit, en tusschen het bewegingsbeginsel der Wederdoopers, Puriteinen en soortgelijken, dat alle vormen ontbindt. Het is al te waar, dat de laauwheid in de heerschende Kerk en de verwijdering van de Christelijke levensbron niet zelden tot die overdrijvingen aanleiding gegeven hebben. Door den goeden Geest alleen is de booze te verdrijven. Moge God ook ons dezen goeden Geest schenken, en onze vaderlandsche Kerk weder tot eere brengen!

NEGENTIENDE VOORLEZING.

BLIKKEN IN HET HUISELIJKE LEVEN DER HERVORMERS. HET HUWELIJK VAN MELANCHTON, ZWINGLIUS, LUTHER EN OECOLAMPADIUS. LUTHER ALS MENSCH. ANEKDOTEN. VERDERE LOTGEVALLEN DER DUITSCHE HERVORMING. KERKEN-VISITATIE EN CATECHISMEN. EERSTE RIJKSDAG TE SPIERS. (1526.) STAATKUNDIGE GEBEURTENISSEN. DE DUITSCHERS TE ROME. HET VERBOND VAN OTTO VAN PACK. DE OORLOG MET DE TURKEN. TWEEDE RIJKSDAG TE SPIERS. (1529.) DE PROTESTANTEN. (NAAMS-OORSPRONG.) SCHEURING TUSSEN DE LUTHERANEN EN HERVORMDEN. DE LANDGRAAF PHILIP VAN HESSEN.

Midden uit de stormen van den sakraments-strijd, van den boerenkrijg en de woelingen der Wederdoopers, waarmede wij ons in de beide vorige bijeenkomsten hebben bezig gehouden, verplaatsen wij ons thans in het *stille, huiselijke leven der Hervormers*; want ook in *dezen* kring moeten wij den reformatorischen, dat is, den Christelijken geest in zijne vrije ontwikkeling, in zijne hervormde werkzaamheid leeren kennen.

Als de Apostel zegt „Die de zijnen niet te verzorgen en zijn eigen huis niet te regeren weet, die

„heeft het geloof verloochend en is erger dan een „ongeloovige,” zegt hij dit van dezulken, die het opzigt over de Kerk uitoefenen, aan hare verbetering werkzaam zijn, en de reinheid van geloof en leven in dezelve bewaren moeten. En inderdaad moet de echt reformatorische geest zich ook in het huiselijke leven openbaren. Iemand die de wereld hervormen wil, en in zich zelven geene orde heeft, is gewis een dubbelzinnig hervormer: — zoo als ook die liberalen, die de gansche wereld vrijheid willen aanbrengen, en op zich zelve niet zelden de onverdragelijkste huistirannen zijn, den reformatorischen geest juist daardoor verloochenen en zich als *revolutionnaire*, *radicale despoten* doen kennen. Wat is nu de Staat anders, dan eene werktuigelijke verbinding van huisgezinnen tot een groot huisgezin, en waar vindt het leven in de Christelijke gemeente zijn schoonste en natuurlijkste begin, zijne liefelijkste verzorging, dan in den Christelijken huwelijken staat?

Van deze zijde beschouwd, is het allezins wenschelijk, dat ieder die geroepen is om in Kerk of Staat anderen voor te gaan eene eigene huishouding hebbe, en als hoofd eens huisgezins dat alles mede gevoele en mede ondervinde wat Kerk en Staat aangaat. Dubbel wenschelijk dus voor den geestelijke, die, zoo als ons reeds gebleken is, geen medelid eener afzonderlijk staande priester-kaste, maar een levend lid van de gezellige, menschelijke maatschappij in den Staat zijn moet. Altijd slechts alleen wenschelijk, zeg ik; want hier van eene wet te willen maken, strijdt tegen de vrijheid. Er kunnen tijden en omstandigheden bestaan, waarin voor eene zekere on-

afhankelijke werkzaamheid de ongehuwde staat het verkieslijkst is. Dáár, waar het er op aankwam om het Christendom het eerst in de wereld te grondvesten; waar het er op aankwam om zich van alle aardsche banden los te maken, en alleen het hemelsche in de harten te planten, — dáár kon PAULUS ook de Christenen toeroepen: »Huwen is goed, »maar ongehuwd te blijven is nog beter.” Waar het er echter op aankwam om te behouden, te verzorgen, op te kweeken, — dáár betoont zich de echt in den waren zin eene Goddelijke instelling te zijn; dáár bevestigen zich de woorden van den Schepper, in de eerwaardige, oudste oorkonde van ons geslacht, toen Hij sprak: »Het is niet goed dat de »mensch alleen zij; ik wil hem eene gezellin geven, die bij hem is.”

Gedurende verscheidene eeuwen had de Christelijke wereld geen voorbeeld gezien van het aartsvaderlijk huishouden eens predikers, vermits, bepaaldelijk sedert de tijden van GREGORIUS den VII^{den}, de priester-echt op het strengst verboden, doch, zoo als wij hiervóór gezien hebben, ook reeds veel vroeger in minachting geraakt was. Eerst met de eeuw der Hervorming werd de echt der priesters, als een aan de geestelijken ontnomen regt, weder terug verlangd, en als een heilige plicht voltrokken. Ook hier lieten zich intusschen verschillende gevoelens en wijzen van handelen gelden, daar ook hier het voorbarige, oproerige bestaan der Wederdoopers en hunner aanhangers tot veelvuldige ergernis aanleiding gaf, hetwelk bij meer verstand en eene zachtzinniger handelwijze had kunnen vermeden worden. Eenigen toch wilden nu weder het huwelijk der priesters tot eene wet maken, dat echter slechts

als eene zaak van vrijheid hare wezentlijke waardij hebben kon. Wij hebben reeds vroeger opgemerkt, hoe, in tegenoverstelling van deze voorbarigen, een LUTHER, ZWINGLIUS, OECOLAMPADIUS eerst later in den echt traden, nadat zij eenen vasten grond tot hun werk hadden gelegd. Ook hierin betoonden zij zich der Apostelen waardig. Het kwam er eerst op aan, te grondvesten; later, in stand te houden. In het eerste geval kon de echt hinderlijk, in het laatste moest hij bevorderlijk zijn. Bovendien eischte de voorzigtigheid, niet met eenen stap te beginnen dien men gemakkelijk uit persoonlijk eigenbelang kon afleiden; aan den anderen kant vorderde ook de eerlijkheid en opregtheid, op geene huichelende wijze met eigen voorbeeld langer datgeen te verloo-chenen, wat men anderen als onschadelijk, ja als Gode welgevallig aanpreest.

Deze drie mannen, die ons tot nog toe het meest hebben bezig gehouden, LUTHER, ZWINGLIUS en OECOLAMPADIUS, zijn spoedig na elkander gehuwd. MELANCHTON, die overigens, hoewel een Godgeleerde, nooit de geestelijke inwijding ontvangen had, en dus ook aan de regten der oude Kerk niet gebonden was, trad veel vroeger in den echt. Hij huwde bereids in 't jaar 1520, met eene Christelijk gezinde maagd, CATHARINA CRAPP, met welke hij zeven en dertig jaren in de grootste eensgezindheid leefde, en bij welke hij vier kinderen verwekte. Den goeden man verdroot zelfs het wiegen niet, terwijl hij met de eene hand het boek hield, en met de andere heen en weder schommelde. Deze dubbele houding schaamde hij zich ook *dan* niet als hij geleerde of voorname bezoekers bij zich ontving. Van de zoo even genoemde geestelijken huw-

de ZWINGLIUS het eerst, in April 1524. Hij trad in den echt met eene weduwe, ANNA REINHART, die vroeger met JOHAN MEIER VON KNOKAU gehuwd was geweest, en bij welken zij eenen zoon en twee dochters had. Zij moet zeer schoon geweest zijn. Zijne benijders verweten hem dat hij haar om haren rijkdom gehuwd had: en echter bragt zij hem, buiten hare prachtige kleederen, ringen en kostbaarheden die zij bezat, en van welke zij, als vrouw van eenen eenvoudigen prediker, geen gebruik meer wilde maken, slechts vierhonderd florijnen baar geld aan. ZWINGLIUS verklaarde intusschen, dat hij *haar* vermogen aanzag als iets dat hem niet aanging; hetgeen hem meer dan rijkdom waard was, was de schat van een vroom hart. Deze vrome, op God vertrouwende gevoelens had hij in de weduwe leeren achten, en ook voor zijnen stiefzoon, den hoopvollen GEROLD MEIER VON KNOKAU, had hij reeds vroeger vaderlijke toegenegenheid opgevat, en *hij* was het ook, die voor zijne verdere beschaving als een eigen vader zorgde. Van de kinderen uit zijn' eigen' echt bleven alleen zijn zoon ULRICH en zijne dochter REGULA in het leven; de anderen stierven zeer vroeg. Doch ZWINGLIUS mogt de genoegens des huiselijken levens niet lang genieten! Toen hij op het bloedige slagveld bij *Kappel* (1531) sneuvelde, bleef de hard beproefde weduwe, die in denzelfden slag ook den hoopvollen zoon uit haren eersten echt, haren schoonzoon, zwager en broeder verloor, met hare beide kinderen troosteloos achter, en eerst later had zij nog de vreugde hare REGULA aan den vromen Godgeleerde RUD. GUALTER, die ook later de schriften van ZWINGLIUS heeft

uitgegeven, gehuwd te zien. De wederwaardigheden der zwaar beproefde vrouw te schilderen, ware overbodig. De gevoelvolle dichter M. USTERI heeft de droevige lotgevallen der weduwe in een schoon, u allen wel bekend gedicht bezongen, onder den titel: »*Klagt van de arme vrouw van* » ZWINGLIUS."

Ongeveer een jaar na ZWINGLIUS, in Junij des jaars 1525, midden onder de stormen van den sakramentsstrijd en boerenkrijg, huwde LUTHER met CATHARINA VON BORA. CATHARINA VON BORA (BORE) was gesproten uit het oud adellijk geslacht van HUGEWITZ, en werd in hare prille jeugd in het, aan de Cistercienser-orde onderhoorige, adellijke vrouwenklooster *Nimtschen* gebragt. Niet zonder voorkennis van LUTHER geschiedde het, dat deze CATHARINA, met nog acht andere vrouwen, aan wie gezamenlijk de sluier verdroot, door eenen burger van *Torgau*, LEONHARD KOPPE, en eenige zijner gezellen, uit het klooster ontvoerd werd, den 4den April 1523, in den nacht van Goeden Vrijdag op Paasch-zaterdag. Van *Torgau* kwamen de vlugtelingen naar *Wittenberg*, waar LUTHER voor hare huisvesting zorgde. CATHARINA kwam in het huis van den burgemeester PHILIP REICHENBACH. LUTHER had in den beginne zóó weinig eenige oogmerken met haar, dat hij zich zelfs veeleer moeite gaf om eenen waardigen echtgenoot voor haar te vinden. Inderdaad meldde zich ook spoedig een *Neurenbergsch* patriciër, HEINRICH BAUMGÄRTNER, als vrijer aan. Deze veranderde echter in het vervolg van besluit, en toen LUTHER hem te vergeefs had laten aanmanen, om, indien hij BORA wilden huwen, zich te haasten, de wijl zich sedert reeds een ander aanzoeker

had opgedaan, liet LUTHER, door zijnen vriend AMSDORFF, voor eenen prediker uit *Ortamunde*, met name GLATZ, die zich intusschen had aangemeld, om CATHARINA's hand vragen. Zij verklaarde echter opentlijk, alleen te kunnen besluiten aan NICOLAAS AMSDORFF of LUTHER zelven hare hand en hart te geven. LUTHER, die reeds gedurende een jaar (1524) het monnikskleed afgelegd, en zich daardoor klaarblijkelijk van de gelofte des ongehuwden staats ontbonden verklaard had, nam de zaak in overweging en bad daarover tot God. — Toen hij het nu met zijn geweten eens was, ging hij dadelijk over tot de uitvoering van zijn ontwerp. Op Dingsdag na *Trinitatem*, den 13^{den} Junij 1525, begaf hij zich met zijne vrienden, Doctor BUGHENHAGEN, den schilder LUCAS KRANACH en eenen regtsgeleerde, APELL, naar het huis van REICHENBACH, en deed aanzoek om CATHARINA's hand. Deze nam in het begin de zaak voor scherts op, doch spoedig verried zij hoe vurig zij `zelve die wenschte. Vriend BUGHENHAGEN legde hunne handen ineen, en sloot dus terstond den trouw. Veertien dagen daarna rigtte LUTHER een feestelijk bruiloftsmaal aan, hetwelk ook zijne ouders bijwoonden. De stedelijke raad van *Wittenberg* zond hem een bruiloftsgeschenk, bestaande uit veertien maten verschillenden wijn, waaronder ook Malvasiër en Rijnwijn. CATHARINA was toenmaals zes en twintig, LUTHER twee en veertig jaren oud. Volgens haar afbeeldsel van LUCAS KRANACH, (dat zich, benevens dat van LUTHER, op onze openbare boekverzameling bevindt,) moet zij juist niet uitstekend schoone, maar vrolijke, innemende, goed-aardige gelaatstrekken bezeten hebben. — Zij tee-

kenen eene goede Duitsche huisvrouw. De vijanden van LUTHER verweten haar dat zij trotsch was, en velen wilden zelfs beweren dat zij den grooten man, dien Keizer en Paus niet bedwingen konden, hare heerschappij liet gevoelen. Doch, hoezeer ook LUTHER in zijne boertige brieven haar somwijlen, » *Heer Kaatje*, » noemt, en ook, in zijne tafelgesprekken, zich hier en daar over het huiselijke kruis eenige klagten veroorlooft, bewijst juist deze goedaardige en opentlijke bekentenis harer heerschappij, dat dezelve nog al niet gevaarlijk was. Veel eer geeft hij haar in zijnen uitersten wil nog de getuigenis, » dat zij hem als eene vrome, getrouwe gade, altijd lief gehad, in waarde en eere gehouden, en hem gediend heeft, niet alleen als » zijne vrouw, maar als eene dienstmaagd. » Eene geleerde vrouw was CATHARINA niet, want hare opvoeding in het klooster had haar niet eens de gewone dingen leeren kennen, die rondom haar in de wereld voorvielen. Zoo verhaalt LUTHER, hoe zij in het eerste jaar van zijn huwelijk dikwerf bij hem zat als hij studeerde, en dan, verlegen zijnde wat te spreken, begon met de vraag: » Eilieve, Doctor! is de Grootmeester van *Pruisen* de broeder van den Markgraaf? » — Doch LUTHER schijnt haar van zijne schriften veel medegedeeld te hebben; zoo, bij voorbeeld, van de *twistschriften* met ERASMUS, bij welke gelegenheid zij zich dus uitliet: » Deze ERASMUS moet eene regt vergiftige padde » zijn. » Dat zij echter bij hare veronachtzaamde opvoeding geene *gewone* vrouw was, bewees reeds de bepaalde uitdrukking, dat zij slechts eenen AMSDORFF of LUTHER tot gade verkoos, en zoo zij misschien er eenigzins trotsch op was, de gade van

LUTHER te zijn, was deze trotschheid vergeefflijk bij hare overige nederigheid.

Een jaar na LUTHER, in 1526, huwde ook OECOLAMPADIUS. De snelle opeenvolging van de huwelijken der groote Hervormers gaf ERASMUS aanleiding tot de bittere opmerking, dat het Luthersche treurspel hem toescheen een blijspel te worden, daar elk bedrijf zich ten laatste in eene bruiloft oploste.

BIBRANDIS ROSENBLATT was de gade van OECOLAMPADIUS. Zij was eene dochter van JOHANNES ROSENBLATT, ridder en veldoverste van Keizer MAXIMILIAAN den 1sten. Ook zij huwde als weduwe met OECOLAMPADIUS, daar zij vroeger met eenen anderen geleerde, LUDWIG CELLARIUS, was gehuwd geweest. Deze vrouw trof het eigenaardige lot, van vier geleerden na elkander tot mannen gehad te hebben, hetwelk WURSTISEN „als een buitengewoon geluk” roemt: want na den dood van OECOLAMPADIUS huwde zij met WOLFGANG CAPITO, en laatstelijk met MARTINUS BUCER. Den laatste vergezelde zij vervolgens naar *Cambridge*, doch stierf te *Bazel*, den 1sten November 1564, en is hier in de Domkerk bij haren man OECOLAMPADIUS begraven. Wegens haren persoon is weinig bekend, buiten hetgeen OECOLAMPADIUS zelf over haar schrijft in eenen brief aan FAREL: „Zij is eene goede Christin, wel is waar zonder goederen der fortuin, maar van goede afkomst, en weduwe. Ook heeft zij reeds eene veeljarige school van lijden doorgelopen. Zonder twijfel zou het mij aangener zijn indien zij een weinig meer bejaard was; intusschen heb ik tot heden toe nog niet het minste spoor van jeugdigen moedwil en lichtzinnigheid bij haar kunnen ontdekken.” Uit

hunnen echt sproten drie kinderen, een zoon en twee dochters, aan welke allen OECOLAMPADIUS bij den doop beteekenisvolle namen geven liet: de zoon heette EUSEBIUS, de dochters ALETHEIA en IRENE. *Vroomheid, waarheid en vrede* moesten dus den krans slingeren om het huiselijk altaar, zoo als hij dan ook nog stervend tot zijne achterblijvende bloedverwanten zeide: »Zorgt dat zij worden zoo als zij heeten, vroom, vrede- en waarheidlievend.”

Ofschoon wij nu gaarne bij de bijzonderheden van het huwelijk der Hervormers iets langer wilden blijven stilstaan, om tevens eenige algemeene blikken in hun huiselijk leven te werpen, vinden wij ons, bij gebrek aan berigten met betrekking tot de Zwitsersche Hervormers, hierin te leur gesteld. Wij voeren echter nog eenige trekken uit LUTHERS leven aan, die wij hier, zonder ons aan tijdrekenkunde te binden, als een geschikt rustpunt, willen te zamen voegen.

Wij hebben reeds opgemerkt, dat sedert het op-
onthoud van LUTHER op den *Wartburg* zijne gezondheid aangetast, en zijn geest overmatig met duistere beelden vervuld was. De twist over de sakramenten en de boerenkrijg kwamen hierbij, om hem het leven regt bitter te maken, en meermalen zag men tranen over zijne wangen loopen. Twee jaren na zijn huwelijk, in het jaar 1527, viel LUTHER in eene zware ziekte, uit welke hij dacht niet weder te zullen herstellen. — Toen sprak hij tot zijne vrouw: »Mijne allerliefste KAAATJE! Ik bidde u, zoo onze lieve Heere God mij tot zich nemen wil, dat gij in Zijnen genadigen wil berust. — Gij zijt mijne echte vrouw; gij zult dit gewis hiervoor houden en niet betwijfelen.

» Laat de goddelooze, blinde wereld daartegen
» zeggen wat zij wil; rigt gij u naar Gods Woord
» en houd u aan hetzelfde vast, dan hebt gij eenen
» zekeren, bestendigen troost tegen den Duivel en
» alle lastertongen." Daarop vroeg hij naar zijn zoon-
tje: » Waar is mijn allerliefste HANSJE?" Toen het
kind tot hem gebragt werd, lachte het tegen den
vader; en LUTHER zeide: » o! Gij goed, arm
» kind! Nu bevele ik mijne lieve KAAATJE en u,
» arm weesje! aan mijnen liefsten, heiligen, trou-
» wen God. Gij hebt niets; doch God, die een
» Vader der weezen en een Regter der weduwen
» is, zal u ook wel voeden en verzorgen." Verder
bad LUTHER voor de zijnen en sprak: » Lieve
» God! Ik dank u van harte, dat Gij het dus ge-
» wild hebt dat ik op aarde arm en een bedelaar
» zijn zou. Ik kan derhalve mijne vrouw en mij-
» nen zoon noch huis, noch akker, noch vaste
» goederen, geld of goed achterlaten. Zoo als
» Gij mij hen gegeven hebt, geef ik ze U weder
» terug. O, rijke God! voed hen, onderwijs
» hen, onderhoud hen, gelijk Gij mij tot nog toe
» onderhouden hebt, o Vader der weezen en Regter
» der weduwen!" Vervolgens sprak hij nog met zijne
vrouw over eenige zilveren bekers, waarin zijn
gansche rijkdom bestond. Op dat oogenblik werd
zijne vrouw eenigzins ter neêrgeslagen, doch liet
niets merken, overspande zich veeleer, en sprak
toen met eene rustige houding: » Lieve heer
» Doctor! Is het Gods wil, dan heb ik u liever bij
» onzen lieven Heere God dan bij mij. Doch het
» is niet alleen om mij en mijn kind te doen, maar
» om vele vrome, Christelijke lieden die u nog noo-
» dig hebben. Wil u, allerliefste man! om mij

„niet bekommeren; ik beveel u aan Zijnen Godde-
 „lijken wil; ik hoop en vertrouw op God; Die zal
 „u genadiglijk behouden.” CATHARINA's hoop werd
 ook niet te leur gesteld. God behield den dierba-
 ren man nog in het leven. Na een weldadig zweeten
 herstelde hij weder, ofschoon hij meermalen nog be-
 naauwende toevallen had; zoo viel hij tegen het einde
 deszelfden jaars plotselijk in onmagt. Toen hij
 weder bij zich zelve gekomen was, zag hij zijne
 vrouw met eenen teederen en tevens beteekenisvollen
 lach aan, en zeide: „KAATJE! Hoe, indien mij eens
 „het weérlicht getroffen had? De wil des Heeren ge-
 „schiedt! o Heere God! De dood is voor den Chris-
 „ten niet bitter, want deze heeft CHRISTUS tot eenen
 „genade-stoel, en in Hem het leven!” — Doch ook
 dit onweder dreef voorbij, en LUTHER had van
 toen af nog een derde gedeelte van zijne loopbaan
 af te leggen.

Vragen wij nu, wat het was, dat den man ver-
 vulde, bezig hield, en in al die tijdsgewrichten
 vervrolijkte, toen hij niet in den opentlijken werk-
 kring, niet in het strijdperk stond? dan zullen wij
 bevinden dat hij ook toen nog een *rijk* leven ge-
 leid heeft, een leven vol geloof, vol liefde, vol
 hartelijke deelneming aan alles wat groot, goed
 en schoon was.

Onder de dagelijksche bezigheden bekleedde het
 gebed bij hem eene eerste plaats. Hoewel een vij-
 and van alle werktuigelijke gebedsverrigtingen,
 zoo als dezelve in de Roomsche Kerk in gebruik
 waren, hield hij echter eene zekere orde en regel-
 matigheid in de uitoefening van dezen Christelijken
 pligt, en het is treffend, den grooten man, met
 kinderlijke eenvoudigheid, eenen zoo heiligen pligt

te zien vervullen. »Elken morgen en avond, (zoo wordt ons verhaald,) »deed hij zijn gebed, zoo »als hij zulks van zijne jeugd af in het klooster »was gewoon geweest; daarenboven zeide hij zijnen »kleinen Catechismus op als een leerling, en hield »steeds aan met lezen. Zijn Psalmboek was zijn ge- »bedenboek, en de Catechismus was zijn handboek; »daaruit troostte, leerde en vermaande hij zich »zelven. Bij alle gewigtige bezigheden was het ge- »bed zijn begin, midden en einde.” »Ik houde,” zegt hij ergens, »mijn gebed voor magtiger dan »den Duivel zelve; want als dit zoo niet ware, »zou het er geheel anders met LUTHER uitzien. Als »ik het gebed éenen dag verzuim, verlies ik een »groot deel van het vuur mijns geloofs.” Het zou onmogelijk zijn, hier al de menigvuldige, heerlijke plaatsen over de kracht des gebeds aan te voeren, die wij overal in zijne schriften verspreid vinden, als ook alle uitdrukkingen over de regte wijze van bidden. Merkwaardig is onder anderen het schriftelijk onderwijs dat hij eenen barbier, met name Meester PETER, gaf, in het jaar 1534, waarin de geheele uitlegging van het *Onze Vader* vervat is, over welks gedachtenloos »klappen en rammelen” hij niet toornig genoeg worden kon. Dat de gedachten altijd bij het gebed moeten tegenwoordig zijn, maakte hij onder anderen den barbier zeer duidelijk. »Even als een naarstig, goed barbier,” zegt hij, »zijne gedachten, zinnen en oogen zeer »naauwkeurig op het scheermes en den baard zétten »moet, en niet vergeten waar hij is met strijken »en snijden; want als hij te gelijk veel wil snappen, »of ergens anders over denken of kijken, zou hij »iemand mond, neus, ja zelfs de keel wel afsnij-

»den. Dus wil iedere zaak den geheelen mensch
 »bezig houden met al zijne zinnen en leden.
 »Hoe veel meer wil nu het gebed het hart alleen,
 »geheel en alleen hebben, als het een goed gebed
 »zijn zal.” — Van zich zelven getuigt LUTHER,
 dat hij nog steeds aan het *Onze Vader* zoog als
 een kind, dronk en at als een oud mensch, en het-
 zelve niet kon zat worden.

Doch LUTHER hield zich niet alleen aan het ge-
 wone dagelijksche gebed. Meermalen, als zijn hart
 hem dreef, zag men hem opstaan, onder het ven-
 ster gaan, oogen en handen ten hemel heffen en
 bijna een half uur bidden. Voornamelijk in ge-
 vaarvolle oogenblikken des levens zien wij hem zijn
 vertrouwen op het gebed op eene verhevene wijze
 aan den dag leggen. Slechts twee voorbeelden wil
 ik aanvoeren, bij den dood van zijnen vader en bij
 de ziekte van zijnen vriend MELANCHTON. In het
 eene treffen wij het roerende der onderwerping, en
 in het andere de magt des geloofs aan.

Toen LUTHER juist te *Coburg* was, gedurende
 den rijksdag te *Augsburg* (1530), ontving hij de
 treurige tijding van den dood zijns vaders. Ook
 hierbij legde zijne vrouw eenen teederen smaak aan
 den dag, zoodat zij hem de smart verzachtte door
 het overzenden van de beeldtenis zijner geliefde
 dochter MAGDALENA, welke zij in eenen brief, dien
 een vriend schrijven zou, insloot. Toen LUTHER
 den brief gelezen had, zeide hij slechts tot zijnen
 vriend DIETRICH: »Het zij zoo! Mijn vader is ook
 »dood.” Dadelijk nam hij zijn Psalmboek, ging in
 zijne kamer, weende uit, bad zoo lang tot zijn
 hart weder moed had geschept, en liet verder niets
 merken. Hoezeer steekt dit mannelijk schoon ge-

drag af bij eene gekunstelde, overdrevene gevoeligheid! Dat dierbare kind MAGDALENA, welker beelden hem moest troosten, stierf intusschen eenigen tijd daarna ook, en toen was het LUTHER, die zijne jammerende vrouw troosten moest, terwijl hij haar bij de hand nam en zeide: »Lieve KAATJE! »Bedenk toch waar zij henen gaat; o, zij komt »daar wèl aan.» — Het andere voorbeeld, van MELANCHTONS ziekte, is bekend. In het jaar 1540 werd MELANCHTON op reis ziek, en lag te *Weimar* krank. De Keurvorst liet LUTHER met zijnen wagen herwaarts halen. Toen hij aankwam, vond hij zijnen vriend zieltogende; de oogen waren gebroken, zijne bewustheid was verdwenen, spraak en gehoor verloren, het aangezicht misvormd, de slapen van het hoofd ingevallen. De kranke at en dronk niets en lag bewusteloos neder. LUTHER verschrikte hevig en zeide tot zijne vrienden: »God »behoede ons! Wat heeft de Duivel dat ligchaam »misvormd!» Vervolgens keerde hij zich naar het venster, terwijl hij het gezelschap den rug toedraaide, en bad inwendig tot God. »Hier,» dus betuigt LUTHER van zich zelve, »moest onze Heere »God naar mij luisteren; want ik zeide Hem mijn »ne vriendschap op, en waschte Hem de ooren »met alle beloften van verhooring des gebeds, »die ik uit de heilige Schrift wist bijeen te »brengen, dat Hij mij moest verhooren, wilde »ik vervolgens op Zijne beloften vertrouwen.» Daarop nam hij MELANCHTON voorzigtig bij de hand en sprak: »Wees getroost, PHILIP! gij zult niet »sterven;» en zeide hem nog het een en ander uit de volheid zijns harten, en zie! MELANCHTON begon weêr adem te scheppen, zijn bewustzijn

keerde allengs weder, en binnen weinige dagen was hij aan de betere hand. Ik voer dit voorbeeld niet aan om het geloof aan wonderen te bevorderen, noch om den al te vertrouwelijken en in het oog loopenden, aan het aanstootelijke grenzenden toon van bidden te regtvaardigen. Gelijk wij reeds vroeger hebben opgemerkt, is er veel van groote mannen, in zamenhang met hunnen tijd en overig leven, wel te verdragen en te begrijpen, hetwelk, als het door anderen zal worden nagevolgd, met regt alle berisping verdient en in het wanvoegelijke valt. Zekere dingen zijn slechts eenmaal schoon, op *hunne* plaats, en juist deswegens onnavolgbaar. Evenmin zou ik LUTHERS uitwendige wijze van bidden, indien ik het zoo noemen mag, zijne *manier* van bidden, tot eenen algemeen regel stellen. Hij zelf zou dit wel het minst goedgekeurd hebben. Ieder gebruike hier zijne Christelijke vrijheid als Protestant, wien de Kerk noch bepaalde tijden of vormen des gebeds, noch gebaren voorschrijft. Dit is echter zeker, dat die ware *geest des gebeds*, die eenen LUTHER bezielde, alleen *die* is, uit welken ware en heilzame, reformatorische vruchten kunnen voortspruiten; en buiten twijfel moet men het dikwerf aan gebrek aan de regte stemming tot het gebed toeschrijven, dat het met verbeteringen in Kerk en Staat niet altijd voorspoedig gaat, en zoo vele, zelfs algemeen nuttige, ondernemingen hunnen regten zegen verliezen. Naast het gebed was de arbeid, en voornamelijk het onderzoek in de Schrift, LUTHERS dagelijksche spijs. Hij wist zeer goed, dat de mensch niet al te ingespannen arbeiden kan, en dat hij ook uitspanning noodig heeft, zoodat hij eens zijnen vriend

MELANCHTON, die te ijverig aan een wederleggingsgeschrift tegen zijne vijanden arbeidde, en zelfs daaronder vergat te eten, de pen uit de hand nam en zeide: » Men kan niet altijd met arbeid, maar ook » met uitspanning en rust, God dienen; daarom heeft Hij » het derde gebod gegeven en den Sabbath bevolen. » En werkelijk droeg LUTHER zorg voor eene doeltreffende uitspanning en instandhouding des ligchaams: hij had eene draaibank, en in ledige uren vervaardigde hij allerlei dingen daarop; ook hield hij zich bezig met arbeid in den tuin. (Verscheidene zijner brieven hebben onder anderen op eene dusdanige werkzaamheid betrekking, in welke hij nu eens om werktuigen, dan weder om allerlei zaden vraagt.) Somwijlen echter vergat hij zelf den gulden regel der matigheid, dien hij anderen voorschreef. — Toen hij eens met de uitlegging van den XXII^{sten} Psalm bezig was, die hem wegens de daarin voorkomende beloften omtrent den Messias van zeer veel belang was, sloot hij zich met wat brood en zout in zijne studeerkamer op en bleef drie dagen en drie nachten onafgebroken aan zijne schrijftafel. Te vergeefs zochten de zijnen hem in het geheele huis en in de aangrenzende tuinen; eindelijk waagde men het om de deur van zijn studeervertrek, die gesloten was, met geweld open te breken, en eerst toen ontwaakte LUTHER, die zich in eenen toestand van volslagene afgetrokkenheid bevonden had, weder uit zijnen droom. Eerst wilde hij de binnekomenden met verwijtingen overladen, doch spoedig was hij tevreden, en keerde in den schoot van zijne familie terug. Dit leven in den kring van zijn huisgezin, dat vertoeven onder zijne kinderen, dat vrolijk zamenzijn met zijne vrienden was het, dat

LUTHER menig uur verzoette. Hooren wij hem zelfven over de schoonheden en genoegelijkheden des huiselijken levens: „Zoo gij eene vrouw ziet,” zegt hij, „trouw en vlijtig bezig zijnde met haar kind, en zoo „gij een goed, wakker man zijt, dan zal uw hart „tot haar bewogen worden; doch gij gevoelt wel „dat dit geene aardsche gedachten, geneugten of „lusten zijn. Zie! zoo erkent gij het innerlijke „werk Gods in haar, en het is de kracht van Zijnen Geest zelfven die u dit doet erkennen en u „voert, en gij kunt niet anders dan vriendelijk „jegens haar zijn, en geen dank daarvoor be- „geeren.”

Kinderen hield LUTHER voor den grootsten zegen van den echt. „Zij binden en onderhouden,” zeide hij, „den band der liefde.” Hij wierp diepe, heerlijke blikken in de kinderwereld en kindernatuur. Hoe kon hij, de reine, eenvoudige man, anders? Het geloof en gebed der kinderen werd dikwerf door hem bewonderd. „Zij zijn veel geleerder in het geloof,” zeide hij van de kinderen, „dan wij, oude narren.” Dikwerf zag hij met eenen stillen, bewogenen vaderblik naar zijne kinderen, als zij speelden, aan tafel zaten, leerden of ook wel — krakeelden. Uit alles trok hij een wijs, Christelijk onderwijs en voedsel voor zijn hart. Eens schommelde hij zijn dochttertje op zijnen schoot en vroeg haar: „LEERTJE! Wat zal de heilige CHRISTUS „u geven?” En toen het kind hem hare kinderlijke vooruitzigten had verhaald, zeide hij: „De kinderen hebben zulke zuivere gedachten van God, „dat Hij in den hemel, hun God en lieve Vader is.” Spoedig daarop merkte hij aan, dat hij wel wenschte in kinderlijken leeftijd gestorven te zijn, en gaarne

daarvoor alle eer zou willen overgeven, die hij in de wereld gehad had of nog hebben zou. Toen zijne kinderen eens onder elkander krakeelden en spoedig daarna zich weder verzoenden, zeide hij: »Lieve Heere God! Hoe aangenaam zijn U toch »zulk een kinderlijk leven en zulke spelen! Ja, »al hunne zonden zijn niets dan vergeving der »zonden.” Op eenen anderen keer, toen de wachtende blikken zijner kinderen met genoeg op een met schoon ooft gevuld tafelbord waren gerigt, zeide hij: »Wie het beeld begeert te zien van »iemand die zich in de hoop verblijdt, treft hier eene »ware schilderij daarvan aan. Ach! dat wij ook »den jongsten dag in eene zoo vrolijke hoop mog- »ten te gemoet zien.”

Zoozeer LUTHER zijne kinderen lief had, even zoozeer was hij ook gezet op scherpe tucht, en zoozeer hij eene al te groote strengheid afkeurde, gelijk hij in zijnen tijd ondervonden had, even zoozeer misprees hij eene zwakheid, waardoor men aan de eigenzinnigheid en het kwaad der kinderen den vrijen teugel liet. Zijn eenvoudige stelregel was, dat men zóó straffen moest dat er altijd honig aan deroede was. Eens had een zijner zonen eenen mislag begaan, en durfde binnen drie dagen niet weder tot hem komen, vóór hij hem om vergiffenis gevraagd had. Toen zijne vrouw en verscheidene zijner vrienden bij hem voor zijnen zoon spraken, zeide hij: »Ik wil liever eenen dooden, dan eenen »slecht opgevoeden zoon hebben. De heilige PAULUS heeft niet te vergeefs gezegd, dat een Opziener »een man zijn moet die zijn huis weet te regeren, »die gehoorzame kinderen heeft, opdat andere lie-

» den, door hem voorgedaan, een goed voorbeeld aan
» hem kunnen nemen en niet geërgerd worden; wij,
» predikers, zijn op dien verhevenen stand geplaatst,
» opdat wij anderen met een goed voorbeeld zou-
» den voorgaan. Maar onze ontaarde kinderen ergeren
» anderen: zoo zouden de boeven op onze privilegiën
» misdaden begaan. Zelfs, hoezeer zij dikwerf mis-
» drijven en allerlei guitenstukken plegen, worde ik
» zulks echter niet gewaar, men openbaart mij zulks
» niet, maar houdt het voor mij geheim, en het
» gaat ons naar het gemeene spreekwoord: het
» kwaad dat in ons eigen huis geschiedt, ontwaren wij
» het laatste; als alle menschen het door alle straten
» hebben rondgevent, worden wij het eerst gewaar.
» Daarom moet men hen straffen, en niet door de
» vingers zien, noch ongestraft laten loopen.”

Even als alle reine gemoederen, had ook LUTHER gevoel voor de schoonheden der natuur, in wier tempel hij gaarne vertoefde, en ook hier zich door zijne Godgeleerde gedachten liet leiden. Nu eens zag men hem voor eenen schoonen vruchtboom in diepe bewondering verzonken staan; dan weder met eene roos in de hand spelen, en over haar wonderbaar maaksel den Schepper loven; hier op het vogeltje staren dat zijn nestje bouwt, en zich in het geloof sterken aan den Vader, die de vogelen des hemels voedt; daar weder het vrome oog tot den sterrenhemel opheffen, en zich in de gedachten over der sterren wonderbaren loop verliezen. En hoewel hij overal met dezen weemoed den val der menschen betreurde, die thans uit het paradijs waren verstooten, schiep zich echter zijn geloof een nieuw paradijs uit de gebrokene stukken der voor hem liggende schepping. » Ach! (zoo zuchtte

hij eens midden onder den wasemenden bloesem der boomen op eenen schoonen lentedag,) » ach! hoe » zou de mensch, als ADAM niet gezondigd had, » God in alle deelen der schepping erkend, geloofd, » bemind en geprezen hebben, zoodat hij ook in het » kleinste bloempje Gods almagt, wijsheid en goed- » heid zou hebben bedacht en opgemerkt! Want in- » derdaad, hoe kan het zich iemand voorstellen, » hoe God uit het dorre aardrijk zoo menige bloem » met zulke schoone kleuren en liefelijken reuk, die » geen schilder of apothekar zoo maken kan, heeft » kunnen voortbrengen. Nog kan God groene, gele, » roode, blaauwe, bruine en allerlei kleuren uit het » aardrijk doen te voorschijn komē. Dat alles zou » ADAM ter eere Gods aangewend, Hem geloofd en ge- » prezen, en al het geschapene met dankzegging ge- » bruikt hebben, dat wij thans met wansmaak en » tegenzin gebruiken, zelfs misbruiken, zonder eeni- » ge dankerkentenis, even als eene koe of redeloos » beest de allerschoonste en beste bloemen en le- » liën met voeten treedt."

Ook de gaven der natuur wist LUTHER blijkbaar met dankbaarheid en wijze gematigdheid te genieten, en zich in den vrolijken, gezelligen kring over dezelve te verblijden. Rijp, smakelijk ooft stelde hij boven alle lekkernijen, en meende dat ADAM, bij zijnen nog onbedorvenen smaak, dit liever gegeten had dan patrijzen; dat het ooft toenmaals ook veel beter moest geweest zijn, en onze schoonste perziken daarbij slechts ellendige wilde appels zijn. Doctor LUTHER versmaadde ook, gelijk men weet, de gaven des wijnstoks niet, hoewel zijn gezag hierin door velen zeer moge zijn misbruikt geworden. Wat hij met het bekende spreukje: » Wie

„bemint geen wijn, vrouwen en gezang?" bedoeld hebbe; weet ik niet, ik heb hetzelfde in geen echt stuk bevestigd gevonden. Echter was hij wel gewoon te zeggen, „dat men aan zijne gasten „eenen goeden dronk geven moest; want dat de „Schrift zegt: „Het brood versterkt des menschen „hart, maar de wijn maakt het vrolijk." En even als zijn geleerde ambtgenoot PHILIP hield hij ook van verschillende soorten van fijne wijnen, die hem bij gelegenheid van huwelijksfeesten en andere plegtigheden waren vereerd geworden. Als hij dan zoo op eenen plegtigen dag als vriendelijk gastheer en ernstig huisvader aan den met zijne kinderen bezetten disch zat, en ter eere van eenige zijner vrienden, van eenen JONAS, BUGENHAGEN, AMSDORF, of van eenigen vreemden gast, bij de in zijnen eigenen tuin gekweekte gewassen eenen Martinsgans of zelfs eenig wildbraad, dat de Keurvorst hem uit zijne vorstelijke keuken had toegezonden, of eenige karpers en forellen, in zijnen eigenen vijver gevangen, kon opdisschen, dan was hij, volgens zijne eigene getuigenis, gelukkiger dan menig Vorst en edelman; dan vloot ernst en scherts in vrolijke afwisseling van zijne lippen, en vlijtig verzamelden dan de gasten de geestige broodkrumels die van de tafel vielen, opdat niets verloren zou gaan. Zoo ontstond het grootste gedeelte van die, door AURIFABER in gereedheid gebragte, verzameling van gedenkwaardige spreuken en handelingen (*mémoires*), die wij onder den naam van tafelgesprekken bezitten, voor welker waarheid men echter niet overal gerust borg kan blijven.

Boven alles, naast hetgeen hem het hoogste en heiligste was, beminde LUTHER de *muzijk*. Zij

was het, die hem het vrolijke maal kruidde, en menig somber uur verdreef. Onder en na den disch zong hij meermalen of bespeelde hij de luit, en als hij zich moede gewerkt had, en zijne gedachten eenige verpoozing geven wilde, dan maakte hij een klein huiselijk concert, waarbij zijne vrienden hem ondersteunden. — De Beijersche componist **SENSEL**, die toenmaals verscheidene Psalmen op muziek bragt, deelde bijzonder in zijne achting. **LUTHER** zelf bespeelde verscheidene instrumenten, en maakte niet weinig gebruik van de vorderingen welke de muziek te zijner tijd gemaakt had. Hij meende dat Koning **DAVID** zich verwonderen zou als hij deze vorderingen zag. Daarom drong hij er op aan dat alle jonge lieden muziek zouden leeren; voornamelijk wilde hij dat schoolmeesters en predikers in deze heilige kunst bedreven zouden zijn. »Met »hem,» zegt hij, »die de muziek veracht, even »als alle dweepers doen, ben ik niet tevreden: »want de muziek is eene gave en een geschenk »Gods, en niet een geschenk van menschen. Zoo »verdrijft zij ook den Duivel, en maakt de men- »schen vrolijk. Men vergeet bij haar allen toorn »en onkuischheid, hoogmoed, en andere ondeug- »den. Ik kenne, naast de Godgeleerdheid, aan de »muzijk de eerste plaats en de hoogste eer toe.»

Hierin stemde hij, zoo als wij reeds vroeger hebben opgemerkt, geheel en al met **ZWINGLIUS** overeen. Ook de wereldlijke muziek wist hij op haren prijs te schatten, en evenzoo dacht hij zeer toegevend omtrent den dans. »Het is de vraag, of »het dansen, uit hetwelk de meeste misdrijven »plegen te ontstaan, onder de zonden moet gerekend worden? Of bij de Joden de dans gebrui-

» kelijk is geweest of niet, weet ik waarlijk niet.
» Dewijl het echter bij ons in zwang is gasten te
» verzoeken, zich op te schikken, te eten en vro-
» lijk te zijn, en dus ook te dansen, zoo zie
» ik niet, hoe deze gewoonte moet verworpen
» worden. Alleen het misbruik moet vermeden wor-
» den. Dat er zonde en kwaad bedreven wordt,
» is niet aan het dansen toe te schrijven; in-
» dien alles betamelijk toegaat, zult gij met de
» overige gasten wel mogen dansen. Geloof en lief-
» de worden door het dansen niet verdreven, an-
» derzins zou men aan de kinderen het gebruik van
» den dans niet kunnen veroorloven."

Een zoo rijk gemoed als dat van onzen LUTHER was, konde de aardsche geluksgoederen gemakkelijk ontberen; ook heeft hij nooit naar dezelve getracht. » Als een prediker," schrijft hij aan den Keurvorst, die hem laken voor een kleed geschonken had, » voegt het mij niet overvloed te hebben, » en ik begeer zulks ook niet." Hij schaamde zich, wel is waar, het aannemen van zulke liefdegaven en geschenken niet, wanneer zij hem uit een goed hart schenen voort te komen: doch hij bleef liever onafhankelijk, en hij nam slechts dan iets aan wanneer hij het noodig had. Zoo had hem de Keurvorst een klein aandeel in een mijnwerk (*einen kux*) voor zijnen zoon aangeboden, hetwelk hij echter afsloeg. Zijn vriend BUGENHAGEN bragt hem eens 100 florijnen van zekeren heer ten geschenke; LUTHER wilde dit volstrekt niet aannemen, maar gaf de eene helft aan MELANCHTON, de andere aan BUGENHAGEN zelve, waardoor een edele wedstrijd van grootmoedigheid tusschen de vrienden ontstond. Intusschen geraakte LUTHER toch tot eene zekere gègoedheid:

niet slechts bezat hij in en om *Wittenberg* tuinen en vaste goederen, maar kocht zich ook in het vervolg twee kleine landhoeven, *Wachsdorf* en *Zeilsdorf*, het laatste voor 610 florijnen. CATHARINA bezorgde ook daar eene huishouding, waarom zij zich, schertsender wijze, *Frau Doctor Zeilsdorferin* noemde.

Bij zijn gering inkomen was LUTHER zeer gastvrij en weldadig. Aan arme studenten gaf hij vrijen disch. Zijn huis stond voor alle bedrukten, even als voor iederen vreemdeling, voor iederen vriend, open. Niet slechts beval hij de armen aan den Keurvorst en andere weldadige lieden ten sterkste aan, maar ging hen met zijn eigen voorbeeld voor. Zoo kwam eens een arm man bij hem, en klaagde hem zijnen nood. LUTHER had geen baar geld meer: zijne vrouw lag in de kraam; en nu nam LUTHER de petekindsgelden van hare kinderen, en gaf ze aan den man. Toen hem zijne vrouw hierover beknorren wilde, zeide hij: „Lieve KAATJE! „God is rijk, Hij zal ons wat anders in de plaats geven.” Waar hij over het algemeen tranen droogen, vreugde stichten en vrolijke gezigten om zich heen scheppen kon, bleef hij zulks nooit in gebreke, en deed het zonder eenig inzicht op loon of dank, en meest in het geheim. Toen hij eens met Doctor JONAS en eenige vrienden een toertje maakte, gaf LUTHER eene aalmoes, en JONAS deed desgelijks. „Wie weet,” zeide deze, „wat God mij „hiervoor beschikt.” LUTHER lachte hem vrijmoedig in het gezigt uit en zeide: „Even alsof God „het u niet te voren gegeven had! Vrij, eenvoudig „moet men geven, uit enkele liefde, gewillig.” — Dezelfde onbaatzuchtigheid, ja, wel eens te

II. P

ver gedrevene milddadigheid, bezat ook PHILIP MELANCHTON, die dikwerf gouden en zilveren vaten verkocht, ten einde armen wel te doen. Iets dergelijks wordt ook van onze Zwitsersche Hervormers verhaald. De vriend van ZWINGLIUS, LEO JUDA, was een vader der armen, terwijl zijne vrouw aan het weefstouw zat, om het dagelijksche brood te verdienen.

Zoo hebben wij dan de Hervormers ook in hunnen huiselijken kring beschouwd, en onder hen voornamelijk den man Gods, LUTHER, in zijn huiselijk bestuur, in zijn gebed, in zijnen arbeid, in zijne uitspanning, in den kring der zijnen, op het ziekbed, en aan den vrolijken disch, midden in de vrije natuur, onder zang en muziek, onder wee en ach, onder treurige en vrolijke menschen; en overal hebben wij eene groote, edele natuur aangetroffen, een trouw Duitsch hart, een Christelijk gemoed, een moedig, braaf, mannelijk gevoel, gepaard met kinderlijke eenvoudigheid en nederigheid. — Wij hebben ook hier gelegenheid gehad te zien hoe een *deugzaam* leven overal hetzelfde is, terwijl ernst en scherts elkander in hetzelfde ontmoeten, als vriendelijke zusters, zoodat uit het geringste ook het grootste uitblinkt, als uit den zuiveren diamant de straal der schitterende zon. Wij treden nu uit het vreedzame huis weder terug tot de opentlijke kampplaats. Wij wenden ons thans vanden *persoon* tot de *zaak*, en nemen de draden van het algemeen geschiedverhaal weder op, waar wij dezelve hebben laten glippen.

De jaren onmiddellijk na den boerenkrijg in *Duitschland* waren der Hervorming gunstig. Verscheidene goede inrigtingen konden in den schoot

der Kerk worden daargesteld. — Te dezer tijd valt eene, door LUTHER, op last van den Keurvorst JOHANNES den standvastigen, ondernomene kerkenvissatie en de samenstelling van zijne Catechismen in, door welke hij het Christelijk onderwijs der jeugd, dat toenmaals geheel verwaarloosd werd, weder trachtte te herstellen. — Aan deze rustige ontwikkeling der Hervorming in *Duitschland* waren de staatkundige omstandigheden gunstig. De rijksdag te *Spiers*, in het jaar 1526, op welken andermaal de klagten tegen den pauselijken stoel werden ter sprake gebracht, had alleenlijk het besluit genomen, dat ter zake van het edict van *Worms* zich ieder zoo gedragen zou, *als hij voor God en den Keizer verantwoorden kon*. De Keizer echter had omstreeks dezen tijd iets anders te doen dan de leer der Evangelischen te onderdrukken. Hij zelf was thans met den Paus, wel is waar, niet in eenen kerkelijken, maar evenwel in eenen staatkundigen twist. Nadat namelijk langen tijd het geluk tusschen de beide mogendheden, *Frankrijk* en *Duitschland*, gewankeld had, had KAREL de V^{de} in den slag bij *Pavia*, den 23sten Februarij 1525, de zege over zijnen mededinger behaald en den Koning zelven in zijne magt gekregen, waaruit hij hem niet ontsloeg dan nadat FRANS den vrede van *Madrid* (den 14^{den} Januarij 1526) onderteekend had, in welken hij van *Milaan* moest afstand doen, en zich andere harde voorwaarden laten wegvallen. Nu echter trok zich Paus CLEMENS de V^{de} den Koning van *Frankrijk* aan, en ontsloeg hem van zijne belofte. Te gelijk trad *Engeland* met *Frankrijk* en den Paus in een verbond tegen KAREL, de *heilige ligue* genaamd, en KAREL zag zich genood-

zaakt, in verbond met het den Pausen vijandelijke huis van *Colonna*, zoowel als met den uit het Fransche hof gevlugten *Connetable* van *Frankrijk*, KAREL VAN BOURBON, den Kerkelijken staat te beoorlogten. Werkelijk kwam het in het jaar 1527 zoo ver, dat *Rome* door de Duitsche Heeren ingenomen en geplunderd, en de Paus zelf in *Engelsburg* gevangen gezet werd. Erger dan het ooit de Protestantsche beeldstormers gedreven hadden, maakten het hier de keizerlijke soldaten met de plundering van de heerlijke kunstschaten van het vaticaan. Catholijken en Lutheranen onderscheidden zich door ruwe buitensporigheden; de Italianen waren daarbij de ergsten: Midden onder de zwelgende gelagen werden de kerkelijke gebruiken bespot en, in eenen aanval van woedende dolheid, werd LUTHER, digt onder de vensters van *Engelsburg*, tot Paus uitgeroepen.

Intusschen verbreidden zich verontrustende geruchten in *Duitschland*, over een te *Breslau* tot stand gekomen verbond der Catholijke staten tegen de aanhangers der nieuwe leer; en hoewel het naderhand bleek, dat het gerucht in de verdrinking van eenen hebzuchtigen raadsheer van Hertog GEORG van *Saksen*, eenen zekeren OTTO VAN PACK, zijnen grond had, was echter het wantrouwen van beide zijden zeer hoog gestegen, en reeds sprak men aan den kant der Lutherschen er zeer veel over, in hoeverre men zich, in geval van nood, met het zwaard zou kunnen verdedigen, indien de Godsdienst-oorlog eens kwam uit te barsten. LUTHER en MELANCHTON maanden van iederen gewelddadigen stap af. — De oorlog met de *Turken* was intusschen van ernstiger aard geworden dan ooit. So-

LIMAN had groote vorderingen gemaakt, en ten schrik van *Europa* zag men hem spoedig daarop, in den herfst des jaars 1529, voor de poorten van *Weenen*. Onder zulke gevaarvolle voortteekenen vergaderde, in de lente des jaars 1529, de rijksdag te *Spiers*, welken KAREL in de maand Augustus des jaars 1528, van uit *Valladolid*, had uitgeschreven. De Catholijke staten, vereenigd met den pauselijken legaat, den Graaf PICUS VAN MIRANDOLA, stelden alles in het werk om het vroeger te *Spiers* genomen besluit krachteloos te maken, en op een strenger bevel ten opzichte van het Wormser edict aan te dringen. Zij sloegen daarop voor, dat in al die landen, tot welke de nieuwe leer nog niet was doorgedrongen, de bevelen des Keizers naauwkeurig moesten worden opgevolgd; waar echter de nieuwe leer reeds ingevoerd, en niet dan met gevaar van oproer uit te roeijen was, zou men tot op den tijd der kerkvergadering zich van alle verdere verandering en nieuwe orde van zaken onthouden, de leeraars die onregtzinnig waren in de leere des Avondmaals en de Wederdoopers niet dulden, de mis niet verder afschaffen, en dezelve voor hen, die haar voortdurend bestaan wenschten, ongestoord blijven houden. Ook zou niemand wegens de Godsdienst een' ander' vermogen vervolgen, of onderdanen van een vreemd rijk onder zijne hoede en bescherming, of in zijn huis opnemen.

Die staten welke het Evangelie waren toegedaan, en die bij deze afhandeling van zaken zelve niet aan het woord hadden kunnen komen, leverden tegen dit besluit eene *schriftelijke verklaring* in, welker hoofdinhoud bevatte, dat zij zich in ge-

wetenszaken aan geene meerderheid van stemmen onderwerpen konden. Van dit *Protest*, — hetwelk in de geschiedenis van belang is, — bekwaamen zij het eerst den naam van *Protestanten*.

Wij hebben dezen naam, wel is waar, reeds vroeger hier en daar gebruikt, dewijl zij de zaak, met ter zijde stelling van haren geschiedkundigen oorsprong, juist uitdrukt; niet omdat wij het wezen van het Protestantismus alleen in het protesteren en ontkennen stellen, maar wel, wijl het *protesteren* tegen alle menschelijke gezag en geweld in geloofszaken, de onafhankelijkheid der overtuiging en de vrijheid van geweten voorzeker een wezentlijk kenmerk eener echt *Protestantsche* gezindheid is, tegen over de Catholijk-pauselijke. Als wij slechts niet vergeten dat het *Protestantismus* der Hervorming een *Evangelisch* Protestantismus heet, dat hetzelfde alleen dáárom de misbruiken verwierp, om des te krachtiger de eeuwige, Goddelijke waarheid des Christendoms te bevestigen en te erkennen, dan zal ons de naam nimmer op den dwaalweg brengen.

In *dezen* waren zin des woords, met ter zijde stelling van hare geschiedkundige oorzaak, mogen ook wij, Hervormde Zwitsers, ons *Protestanten* noemen, hoewel wij geschiedkundig en oorspronkelijk onder deze benaming niet begrepen waren; en in het algemeen mag ieder zich zoo noemen, die, op grond van een met de heilige Schriften overeenkomend Christendom, van zijn verhevener leven op eene edele, vrije wijze kennis verkregen heeft, door het ongeschikt stellen zoowel van zijne eigene willekeur als van vreemd gezag aan den *duidelijk* geopenbaarden wil van God.

Het zou nu allezins, daar de zaken eenmaal deze

ernstige wending namen, voordeelig geweest zijn, zoo de *Protestanten* overal als zoodanigen waren opgetreden, en tegen de gewelddadige maatregelen hunner tegenpartij hadden zamengespannen, en ook dit was de wensch van eenige onbevooroordeelden, als namelijk van den Landgraaf PHILIP van *Hessen*. Doch nu stond juist de scheuring in den weg, die door den twist van LUTHER en ZWINGLIUS over de sakramenten was veroorzaakt geworden. Deze scheuring was middelerwijl steeds wijder, de strijd, niet zonder LUTHERS toedoen, steeds hartstogtelijker geworden. — Zich in een verbond met de Zwitsers in te laten, streed tegen LUTHERS geweten, en ook hiervan hield hij zijnen Keurvorst af. Juist daarom, wijl het geen staatkundig verbond gold of gelden zou, waar het er slechts op aan was gekomen om de strijdmagt te vergrooten, maar wijl het het *geloof* gold, konden men zich met diegenen niet vereenigen die men als van het geloof afgevallen beschouwde, en wij moeten hierin zelfs LUTHERS overtuiging eerbiedigen, dat hij eene zaak, die hem eene heilige zaak was, die niet door het zwaard beslist worden, maar door hare inwendige kracht zegevieren zou, tot geene wereldlijke zaak van vernuft maakte.

Evenmin echter kunnen wij de opregte gezindheid van den Landgraaf PHILIP verdenken, toen hij van zijnen kant in de afwijkende meening omtrent het Avondmaal geen volkomen geloofsverschil zag, waarvan de zaligheid des menschen afhing, en toen hij derhalve, ingevolge van zijn praktisch vernuft, in een *dergelijk* oogenblik meer dan ooit er op aandrong om eene vereenigde kracht tegen den magtigen vijand over te stellen.

Landgraaf PHILIP gaf zich dien ten gevolge alle moeite om onder de verdeelden eene toenadering te beproeven, en zoo zou dan op zijne nieuwelings gestichte hoogeschool te *Marburg* eene poging daartoe, in een gesprek over de Godsdienst, worden in het werk gesteld. Hier zouden LUTHER en ZWINGLIUS, MELANCHTON en OECOLAMPADIUS persoonlijk den strijd beslissen, en zich, zoo mogelijk, over de afwijkende punten onderling verstaan, elkander vervolgens de hand des vredes geven, en het verbond der Protestanten voltooijen. In hoeverre dit welgemeend oogmerk bereikt zij geworden, zal eene volgende bijeenkomst ons aantoonen, nadat wij eerst de verdere vorderingen der Zwitsersehe Hervorming tot op dit tijdpunt zullen hebben beschouwd.

TWINTIGSTE VOORLEZING.

VERDERE UITBREIDING DER HERVORMING IN HET OVERIG EUROPA ,
EN HINDERPALEN DIE HAAR IN DEN WEG STAAN. ZWITSER-
LAND. DE REDETWIST TE BADEN. OECOLAMPADIUS EN ZIJNE
WERKZAAMHEDEN TE BAZEL. ONRUSTIGE GEBEURTENISSEN TE
DIER PLAATSE. DE REDETWIST TE BERN EN VOLTOOIJING
DER HERVORMING ALDAAR. POGINGEN TER REACTIE. DE HAS-
LITHALERS. EINDELIJKE ZEGEpraAL DER HERVORMING TE BAZEL.
GRENZEN TUSSCHEN HERVORMING EN OMWENTELING.

Na een kort oponthoud in den huiselijken kring der Hervormers, hebben wij in het laatste uur de geschiedenis der Hervorming tot op dat tijdstip voortgezet, waarop, op den rijksdag te *Spiers*, in 1529, de Protestanten als eene aanvankelijk reeds aanzienlijke en magtig geworden partij in het Duit-
sche rijk optreden, en op eene regtmatige aanneming hunner reformatorische pogingen aandringen konden. Doch niet alleen in *Duitschland* hadden de door de Hervorming daargestelde grondstellingen wortel geschoten; ook in het noorden van *Europa* hadden zij ingang gevonden. GUSTAAF WASA, die te *Wittenberg* had gestudeerd en LUTHERS leerstellingen

leeren kennen, hield, door den Godgeleerde OLOF PETRI ondersteund, in het jaar 1527 zijnen rijksdag te *Westeras* in *Zweden*, op welken hij, de Koning, tot opperhoofd der Landskerk uitgeroepen, en besloten werd eene van misbruiken gezuiverde Godsdienst in te voeren. Ook in *Denemarken* werd op den rijksdag te *Odensee*, in hetzelfde jaar, het Lutherdom, in plaats van slechts geduld te worden, tot eene wet gemaakt. In *Holstein* en *Oost-Vriesland* maakte de Hervorming gelukkige voortgangen. In *Engeland* vierde HENDRIK de VIII^{ste} nog voortdurend zijnen haat tegen LUTHER bot: evenwel vertaalde TINDAL toen reeds het Nieuwe Testament in de Engelsche taal. In *Schotland* verbreidde PATRICIUS HAMILTON de leer der Wittenberger Godgeleerden, die hij zelf uit hunnen mond had gehoord; doch hij werd, als jongeling van 24 jaren, deswegens verbrand, en stierf als martelaar voor de Evangelische waarheid. Ook in *Frankrijk* hadden zich, onder bescherming der Koningin van *Navarra*, op sommige plaatsen, voornamelijk te *Meaux*, eenige Protestanten vertoond; doch reeds in het jaar 1529 braken vervolgingen tegen hen uit, voornamelijk sedert de Sorbonne de schriften van LUTHER had veroordeeld. Deze bragt het ook zover, dat LODEWIJK BERQUIN, een vriend van ERASMUS, doch moediger dan deze, ter oorzake van begunstiging der Hervorming, met den koorde gestraft werd. Ook naar *Polen*, *Hongarije* en *Zevenbergen* waren door de leerlingen van LUTHER en MELANCHTON de zaden der Evangelische leer overgebracht, hoewel ook hier, vooral in *Hongarije*, de vervolgingen niet achterwege bleven. Zelfs in *Italië* treffen wij de beginselen der nieuwe leer aan.

Hertog KAREL van *Savoye* betoonde zich bereid het Evangelie te begunstigen, en evenzoo de Hertogin RENATA VAN FERRARA, schoonzuster van FRANS den 1sten. Onder hunne bescherming leefden eenige der vrijzinnige mannen, welke de schriften van LUTHER lazen en eene verbindtenis met dien Hervormer trachtten aan te knoopen, die echter juist door den droevigen strijd over de sakramenten werd verhinderd, daar de Protestantsche Italianen zich aan de leer van ZWINGLIUS hielden. Dat *Spanje* en de *Nederlanden* het best voor het indringen eener Protestantsche vrijheid bewaard bleven, was aan staatkundige omstandigheden toe te schrijven. Het eerste land bleef reeds door zijne aardrijkskundige ligging uitgesloten, hoewel de mare van LUTHERS leer ook gedeeltelijk over de *Pyreneën* drong. In het laatste echter, waar zich vele vatbaarheid en menige poging tot verbetering openbaarde, waakte eene strenge *inquisitie*, onder de leiding der landvoogdes MARGARETHA, tegen het doorbreken der nieuwe leer, en reeds vielen verscheidene offers, die later nog in grooter getale bloedden onder eenen ALBA en zijne beulen.

Aldus was de kerkelijke toestand van *Europa*, tien of twaalf jaren nadat LUTHER zijne stellingen tegen den aflat had aangeslagen. Laat ons thans onze blikken weder op *Zwitserland* vestigen. — Het wantrouwen tusschen de cantons was hoe langz zoo meer toegenomen. Daar de aan het oude geloof trouw geblevene gewesten te vergeefs het ontstaan der nieuwe leer hadden trachten te verhinderen, kwamen zij eindelijk, op raad van JOHANNES FABER en ECK, overeen om eenen redetwist te *Baden* in *Aargau* uit te schrijven. — ECK namelijk, die zich niet

vergenoegde LUTHER in *Duitschland* te hebben bestreden, wilde ook door de *Zwitsersche* Hervormers tot ridder geslagen worden. Met goedkeuring van zijnen landheer, Hertog WILHELM VAN BEIJEREN, bood hij alzoo den eedgenooten zijne diensten aan, en verscheen persoonlijk bij den redetwist, op welken zich, buiten FABER, THOMAS MURNER bevond, Doctor der Godgeleerdheid en toenmaals prediker bij de bedelmonnikken te *Lucern*. Van de zijde der Hervormden verschenen uit *Bazel* OECOLAMPADIUS, vergezeld door JACOBUS IMMELI, prediker te *St. Ulrich*, en WEISSENBURGER, prediker in het ziekenhuis; uit *Bern* BERTHOLD HALLER; uit *Schafhausen* LODEWIJK OECHSLI. Overigens verschenen er nog andere geestelijken uit verschillende cantons, en verscheidene vreemdelingen. ZWINGLIUS, tegen wien de verbittering der eedgenooten ten hoogsten top gestegen was, bleef opzettelijk te huis, terwijl ook zijne regering hem niet wilde laten vertrekken. Hij bleef intusschen niet zonder berigten van den gang der zaken te *Baden*. De oorspronkelijke THOMAS PLATER nam het ambt van ijverigen brievenpost waar tusschen hem en OECOLAMPADIUS, vermits hij, als hoenderkooper, die van *Zurich* het gevogelte naar *Baden* bragt, onbekend bleef, en dus met zijne goed verborgene brieven vrij in- en uitgelaten werd.

Het gesprek begon den 21sten Mei des jaars 1526, en duurde achttien dagen. In feestelijken optogt begaven zich de geestelijken, onder welke velen van wier schouders kostelijke zijden kleederen afgolfdén, naar de kerk. Het voorzitterschap werd waargenomen door den Abt BARNABAS VAN ENGELBERG, Ridder JACOB STAPFER, den Schout HANS HONEGGER van *Bremgarten*, en Doctor LODEWIJK

BEER van *Bazel*, een aanhanger der Catholijke leer, doch een zeer gematigd man en een vriend van ERASMUS. Hij zou ook, volgens de getuigenis zijner tijdgenooten, de eenige geweest zijn, die, van de zijde der Catholijken, zijne waardigheid en gezag had bewaard, en zich door geene drift had laten wegslepen.

OECOLAMPADIUS, die, zoo als ook reeds uit de geschiedenis gebleken is, geen vriend van redetwisten was, ontwikkelde hier echter eene zeldzame bekwaamheid. Hij was het, die hoofdzakelijk met den in het redetwisten zoo slimmen en geslepenen ECK, over de leer des Avondmaals, de aanroeping der heiligen, de beelden en het vagevuur, te strijden had. ECK stond op eenen prachtig versierden kansel, terwijl zijn tegenstander zich met een slecht spreekgestoelte vergenoegde. En toch boezemde deze door zijnen geest aan allen eerbied in, zoodat een van de pausgezinde toehoorders niet kon nalaten uit te roepen: „Was toch die lange, gele man op onze zijde!” Ook buiten de kampplaats der disputatie, die in de kerk was, wist zich OECOLAMPADIUS de achting van hen te verwerven die hem gadesloegen. Terwijl de kampvechters die aan de zijde des Pausen streden, bij drinkgelagen, waartoe de abt van *Wettingen* den wijn schaffen moest, zich te goede deden, (zoodat van ECK gezegd werd, dat hij zich te *Baden*, in plaats van in water, in wijn baadde,) hield zich OECOLAMPADIUS rustig op zijne kamer afgezonderd, waar hij den tijd met oefeningen en gebeden doorbragt, zoodat de waard in *den Snoek*, bij welken hij gehuisvest was, en die hem voor eenen ketter hield, zeide: „Hij moet toch wel een vroom man zijn.” Uit het

gesprek zelf voer ik slechts één karakteristieken trek aan. Onder anderen bediende zich OECOLAMPADIUS van een zeldzaam voorbeeld, om te bewijzen dat de vereering der heiligen niet kon worden geduld. »Indien iemand,» zeide hij, »den weg van »*Baden* naar *Bazel* vraagt, wijst men hem toch »niet over *Bern* en *Solothurn*, maar den regten »weg: en zoo moet men ook niet den omweg bij »alle heiligen maken.» Eck legde echter dit voorbeeld handig tot zijn eigen voordeel uit. »Geenszins,» zeide hij, »zou ik iemand, die van hier naar *Ba- »zel* wilde, den weg wijzen over *Bernen Solothurn*; »maar ik moet hem dan toch *Brugg* en *Rhein- »felden* noemen, en *die* kan hij niet laten liggen, »als hij den kortsten weg nemen wil.» Inderdaad beschouwt ook de Catholijke Kerk de heiligen als bemiddelaars, en niet als ter zijde af liggende bijpersonen, en OECOLAMPADIUS moest zelf getuigen dat hij een slecht voorbeeld gekozen had. Men ziet echter ook in dit voorbeeld, in hoeverre men slaagt als men metaphysische en bovenzinnelijke zaken onder al te populaire beelden wil voorstellen. Het vernuft drijft hier een eindeloos spel, en in deze soort van vernuft waren de sluwe en geslepen Catholijken, tot welke Eck behoorde, de onbedrevene Protestantenvooruit, juist dewijl zij de zaken niet grondig namen, maar alles slechts *ad hominem* opvatteden. Waar echter daarentegen de Hervormers op het grondgebied der *Schrift* stonden, en zich niet van hetzelfde lieten verdrijven, dáár waren zij van hunne zege zeker, hoewel dezelfde ook niet erkend wierd. Juist deswegens had OECOLAMPADIUS regt dat hij den glibberigen grond van vernuftige vergelijkingen verliet, en met de eenvoudige uitspraak aftrad: »*Ik beveel de zaak*

„aan de Schrift.” En hiermede moesten hij en zijne vrienden zich dan ook over den afloop van het gesprek tevreden stellen. Nadat namelijk nog tot besluit THOMAS MURNER zijne verbittering tegen ZWINGLIUS in eene hevige rede had lucht gegeven, werd het gesprek verklaard geëindigd te zijn, en allen aanwezenden bevolen zich schriftelijk te verklaren met welke partij zij het in het vervolg dachten te houden. De meesten, (want vele der Evangelisch-gezinden, en onder deze BERTHOLD HALLER, hadden zich vroeger verwijderd,) verklaarden zich ten voordeele van het oude geloof. Over ZWINGLIUS en OECOLAMPADIUS werd de ban uitgesproken, en van *Bazel* geëischt dat men den laatste van zijne plaats als prediker afzetten en uit het land bannen zou, hetwelk echter niet werd volvoerd. Veeleer werd OECOLAMPADIUS met grootere vreugde weder ontvangen toen hij naar *Bazel* terugkeerde. Doch ook hier stond hem nog menige harde strijd voor de deur.

Laat ons thans eenige oogenblikken bij de verdere ontwikkeling der *Bazelsche Hervorming* stilstaan. Wij hebben dezelve bij het uitbarsten van den boerenkrijg en onder de onlusten van de Wederdoopers verlaten. Nog in het jaar 1525 had zich de raad, die door verschillende gebeurtenissen in ongelegenheid was gebragt, tot ERASMUS gewend, en zijne meening over de nog onbesliste Hervorming gevraagd. Even als hij zich reeds omtrent het geschrift van OECOLAMPADIUS over het Avondmaal dubbelzinnig had uitgelaten, was ook thans weder zijn raad zwak en krachteloos. Men moest eene algemeene kerkvergadering afwachten, maar intusschen er voor zorgen dat er van geen van beide zijden spot-

schriften verschenen, de oude gebruiken laten blijven bestaan, en over het algemeen alle onaangenaamheden met de eedgenooten trachten te vermijden. Alleen meende hij, (en dit hing weder met zijnen persoonlijken afkeer van den monnikenstand zamen,) dat men die geestelijken in de kloosters, die in hunne jeugd tegen wil en dank tot dezen stand waren gedwongen, zou toestaan hunne kloosters te verlaten.

Eene niet geheel en al onbeduidende gebeurtenis in de geschiedenis der Bazelsche Hervorming was de invoering van Duitsche Psalmen en Duitsch kerkgezag, op Paschen des jaars 1526. WURSTISEN zegt hierover in zijne *Kronijk*, dat velen lieden daarbij van vreugde de oogen overliepen, even als weleer bij de herbouwing der stad *Jeruzalem*. Deze nieuwe invoering had zonder uitdrukkelijke toestemming der regering plaats, en eerst na eenigen twist bekwam zij de bekrachtiging der overheid.

Het was eene gewone taktiek der tegenstanders, mannen van hunne gevoelens als predikers te beroepen, om daardoor een tegenwigt tegen de gevaarlijke invoerders der nieuwe leer over te stellen. Zoo hadden de inwoners van *Schafhausen* eenen ERASMUS RITTER, die van *Bern* eenen HEIM beroepen. Zoo beriep nu ook het Bazelsche domkapittel, in plaats van den Hervormings-gezinden TELAMONIUS LIMPERGER, een' ander', met name AUGUSTIJN MARIUS, van *Freisingen*, die met alle kracht de Hervorming zocht tegen te werken. Te vergeefs trachtte zich eerst OECOLAMPADIUS met dezen man te verstaan, waarbij hij hem met meer dan eenen stap toenaderden; doch het kwam veeleer tot ergerlijke tooneelen. Alhoewel de raad de smaadreuen op den kansel op nieuw had verbo-

den, nam echter de tweedragt dagelijks de overhand. Beide partijen hadden hunne gronden schriftelijk aan den raad ingezonden, doch deze betrouwde zich zelve nog steeds de beslissing niet. — Dan, de hemel zou door Gods oordeel beslissen. Algemeene rampen, pest, hagel en de door den bliksem veroorzaakte uitbarsting van het buskruid-magazijn, bij de Maltzstraat, waarbij veertig menschen om het leven kwamen, gaven tot liefdelooze oordeelvellingen aan beide zijden aanleiding. De eene partij zag daarin eene straf voor vermetele nieuwigheden; de andere eene ernstige vermaning voor hen die het oude geloof aankleefden, om zich tot het zuivere Evangelie te bekeeren. Ook bij vrolijke gelegenheden, bij gastmalen der burgerij, openbaarden zich oneenigheden. Eenige gilden, die de nieuwe leer waren toegedaan, noodigden alleen OECOLAMPADIUS en de predikers die het met hem eens waren tot hunne maaltijden uit. Daarentegen hielden de anderen zamenkomsten op de vleeschhouwerskamer, waarbij alleen *hunne* lieden werden uitgenoodigd. De raad verbood ten laatste de maaltijden van beiden. Hier en daar kwam men tot dadelijkheden. Toen OECOLAMPADIUS in 1527 eenige stellingen aansloeg, over welke hij wilde redetwisten, scheurde een Catholijk priester dezelve af en beschimpte ze. THOMAS GEIERFALK, een Augustijner, en een vriend van OECOLAMPADIUS, die hem dit beletten wilde, werd door den priester aangevallen en met eenen dolk gewond. Deze en dergelijke tooneelen bragten, daar men het in den raad over niets kon eens worden, eene meer dan gewone beweging onder de burgerij te weeg. Op Dingsdag den 22sten October des jaars 1527 ver-

II.

zamelden zich omstreeks vierhonderd burgers in het door de monniken ontruimde Augustijner-klooster, en beraadslaagden hoe men aan het geschil een einde maken zou. Zij besloten, door dertig eerbare mannen, die zij uit hun midden afvaardigden, den raad om beslissing te laten vragen. Doch de overheid kwam hen voor: terwijl zij nog te zamen waren, verschenen, met den grootgildemeester JAKOB MEIER, nog twee afgevaardigden uit den raad, die naar de oorzaak dezer zamenkomst kwamen vernemen. De burgers verklaarden dat zij hunne zaak zelve voor den raad brengen wilden, doch lieten zich eindelijk overhalen om hun verlangen aan de afgevaardigde heeren te openbaren, die verklaarden, dat de raad geneigd was de billijke eischen der burgerij in te willigen. Dien ten gevolge werden, op Zondag den 27sten October, alle burgers door den raad op hunne gilden ontboden, en hun aangezegd dat de ongeroepene zamenholingen zeer mishagden aan de regering, en dat zij dezelve voor het vervolg met allen ernst verbood. Wegens de Godsdienst wilde intusschen de raad zijn geweten niet bezwaren, maar gaf iedereen vrijheid te gelooven hetgeen zijn geweten voor waar en billijk hield; doch wederzijds zou men elkander ongemoeid laten, en niemand den ander' wegens zijn geloof beschimpen.

Zoo liet dus de raad de zaak nog in het twijfelachtige. De burgerij was verdeeld, even als de stemmen in den raad zelven. Het grootste deel der eerste was, wel is waar, voor de Hervorming, doch de Klein-Bazelaars en Spahlemers hielden te zamen vast aan het oude. In den raad hield het, zoo als wij reeds vroeger hebben opgemerkt, de

burgemeester ADELBERG MEIER met OECOLAMPADIUS, de burgemeester MELTINGER met de pausgezinden. Uitbarstingen waren ter naauwernood te verhoe-den. Eindelijk moest er een beslissende stap plaats hebben, en deze geschiedde door het *volk*. Bij het gevaarlijk standpunt, waarop de zaak stond, ontbrak er weinig aan, of de hervorming ware tot omwenteling overgeslagen; doch, God lof! een betere geest waakte over de Bazelsche Kerk, en alles schikte zich eindelijk op eene wettige wijze, zonder gewelddadigheden of schending van personen.

Doch eer wij den afloop der Bazelsche Hervorming, derzelver belangrijkste gedeelte, verhalen, moeten wij ons naar *Bern* verplaatsen, waar de Hervorming een jaar vroeger dan te *Bazel* krachtadig werd tot stand gebracht. Ook hier openbaarde zich de wil des volks zeer verschillend, vooral ook ten platten lande, waar op eenige plaatsen de mis en plegtigheden op eigen gezag werden afgeschaft. Om dit te voorkomen, zou ook hier, even als zes jaar te voren te *Zurich*, eenen redetwist worden verordend, volgens welks uitspraak men dan in het vervolg zou te werk gaan. In het begin des jaars 1528 bevonden zich de afgevaardigden uit geestelijken en wereldlijken stand, uit de verschillende cantons van *Zwitserland*, als ook uit het aangrenzende *Zwaben* en *Beijeren*, bijeen. De geestelijken waren alleen driehonderd en vijftig in getal. Ook ZWINGLIUS verscheen ditmaal, en redetwistte niet slechts met zijne vijanden, maar predikte ook voor het volk van *Bern*. Zijne rede was zóó krachtvol, dat een mispriester, die juist aan het altaar stond, en aandachtig had geluisterd, zich op de heilige plaats zelve, van zijne

versierselen ontdeed, met de woorden: »Indien het »zóó met de mis staat, kan ik dezelve langer niet »meer lezen, noch heden, noch in het vervolg.” Wat nu den redetwist zelve, die van den 7^{den} tot den 27sten Januarij duurde, aangaat, hieromtrent kunnen wij thans in geene bijzonderheden treden. Zelfs de berigtgevers van de pauselijke partij getuigen, dat het hun aan geleerde strijders ontbroken, en men de scherpzinnigheid van eenen ERASMUS zeer gemist had. Het meest muntte nog de schoolmeester BUCHSTAB van *Zofingen* uit, doch hij kon tegen de gronden van eenen ZWINGLIUS, BERTHOLD HALLER, FRANS KOLB, OECOLAMPADIUS, CAPITO en BUCER niet veel inbrengen. De voorzitters der vergadering, VADIANUS van *St. Gallen*, NICOLAAS BRIEFER, decanus bij de St. Pieterskerk te *Bazel*, COENRAAD SCHILLING, abt te *Gottstadt*, en COENRAAD SCHMIDT, comthur van *Küssnacht*, beslisten over den uitslag. De decanus BRIEFER van *Bazel*, een Catholijk-gezinde, meende dat men de verandering van zaken slechts langzamerhand en voorzigtig moest in het werk stellen. Maar de drie overigen antwoordden, dat de stad *Bern* uit het afgeloopen gesprek genoeg gezien had hoe het met de Godsdienst stond, welke in dezelve Goddelijke, en welke menschelijke instellingen waren. Daarom zou zij thans de zaak krachtdadig en onverschrokken aangrijpen.

Dit geschiedde dan ook. Nadat de afgevaardigden waren afgereisd, liet de raad de inwoners en burgers der stad zamenroepen, om hun den wil der regering bekend te maken: namelijk dat zij geneigd was de misbruiken af te schaffen, en de gezuiverde leer in te voeren. Met vreugde werd dit voorstel aangenomen, en spoedig daarop, in een

bevelschrift van den 3^{den} Februarij, tot stand gebragt. Aan alle predikers werd bevolen, als een bij hun ambt behoorende pligt, Evangelisch, op grond der heilige Schrift, te prediken; missen en beelden werden afgeschaft, de priester-echt veroorloofd, en met opzigt tot kloosters en gestichten eene overeenkomst met de nog levende stichters en ordenslieden getroffen. Tevens werd de betrekking, waarin men tot nog toe met de Zwitsersche Bisschoppen gestaan had, verbroken, en de landsregering tot bevoegd regter verklaard, in wiens handen voortaan de predikers en dekens hunnen eed van trouw hadden af te leggen.

Aan enkele oproerige tooneelen ontbrak het, wel is waar, niet, en evenmin aan pogingen ter *reactie*. Met onstuimigheid vielen eenigen op de beelden aan, en het orgel in de Vincents-domkerk werd door hunne ruwe handen verbrijzeld. De bespeler had van zijn instrument een weemoedig afscheid genomen, toen hij kort te voren nog vol uitdrukking het lied speelde: *Arme JUDAS! wat hebt gij gedaan?* en zich daarop voor altijd van zijn geliefkoosd orgel losrukte. Daarentegen hadden de aanhangers van het oude geloof nog eenigen steun aan de familie DIESBACH, die bij hare huiselijke Godsdienstoefeningen de mis liet voortzetten. Ook bragt de *secularisering* van het klooster *Interlaken* onlusten in het bovenland te weeg, die eene bedenkelijke wending dreigden te nemen. De Haslithalers herstelden, in den zomer des jaars 1528, de mis weder, met 151 tegen 111 stemmen, en in vereeniging met de Unterwalders, die zij daartoe hadden overgehaald, en die over den *Brünig* hulp zonden, ondernamen zij eenen togt naar *Bern*. De Grin-

delwalders, als ook de inwoners van het *Frutigeren Simmen-dal*, sloten zich bij hen aan. Groene dennen-twijgen op de hoeden maakten het kentee-ken der *anti-reformatoren* uit. En zoo zag zich dan *Bern* genoodzaakt insgelijks midden in het tijdvak zijner hervorming eenen boerenkrijg te verduren, die zig magtig had beginnen te organi-seren, slechts met dit onderscheid, dat hier deze boerenkrijg niet door wederdoopende ultra-protes-tanten, maar door eene niet minder dweepachtige tegenpartij van *reactie-mannen* veroorzaakt werd. Van den kant van *Bern* ging men met nadruk te werk; het oproer werd zonder bloedvergieten ge-dempt, doch door de wegneming der banieren en landszegels gevoelig aan de Boven-Haslithalers ge-straft.

Dit voorval was echter in zijne gevolgen niet zoo weinig beteekenend. De pogingen der tegenpartij om de ingevoerde Hervorming in *Zwitserland* weder te doen achteruitgaan, werden steeds zichtbaarder. Doch ook van den kant der Protestanten trachtte men hare algemeene invoering dáár door te zetten, waar men halverwege was blijven staan, en zich bij de ontwikkeling van den algemeenen strijd in het naauw gebragt zag.

Aldus was het in *Bazel* gesteld, en eindelijk zou men ook dáár tot beslissing komen. Van de lente 1528 tot omstreeks dien zelfden tijd in 1529 was een jaar van burgerlijke, zoowel als van ker-kelijke gisting. Op Goeden Vrijdag, den 10^{den} April, vernietigden, hoewel zonder voorkennis van oeco-LAMPADIUS, vijf burgers van het gild te *Spinn-wettern* de beelden en altaren in de St. Martins-kerk, en evenzoo ruimden den daarop volgende

Paasch-maandag vier en twintig burgers de beelden in de Augustijner-kerk uit den weg. De overheid liet de beeldstormers gevangen nemen, hetwelk onder de gilde-broeders groote verbittering te weeg bragt. Deze besloten bij den raad eene voorbede voor hunne gevangene broeders te doen. Toen zij met dit voornemen gemeenschappelijk naar het gildenhuis wilden trekken, voegden zich op de korenmarkt nog tweehonderd andere burgers bij hen, om *met* hen de zaak der gevangenen te ondersteunen. De raad, die juist vergaderd was, zond den opper-gildemeester met eenige leden des raads tot hen op de markt, om te vernemen wat zij voor hadden. Eene commissie van vier en dertig burgers openbaarde aan de afgevaardigden van den raad het volgende: » Eene wijze overheid mogt toch eenmaal, door » een krachtig bevelschrift, aan de steeds voortdu- » rende oneenigheden onder de predikers een einde » maken; uit dezelve toch kwamen zoo vele onaangenaamheden voort. Zij moest ook de afgoden, » (zoo noemde men de beelden,) niet op zoo » hoogen prijs stellen, dat daarom brave burgers » gevangen gezet of gestraft wierden. Zij waren » uit het Woord Gods allengs onderrigt geworden » dat de beeldendienst Gode een gruwel is. Daar- » om smeekten zij om bevrijding der gevangenen, » en baden dat de raad paal en perk zou stellen » aan het smaden en schimpen van den kant der » pauselijken."

Nadat dit verlangen aan den raad was te kennen gegeven, zond deze wederom een gezantschap aan de verzamelde burgers, en liet hen vermanen uit elkander te gaan. Slechts eene commissie van zes personen zou daar blijven, om het besluit af

te wachten. Na eenige tegenspraak gaven de burgers toe; doch zij baden om een in allen opzichte voldoende antwoord, en trokken slechts ten halve bevredigd en al morrende naar hun gildehuis terug. Lang beraadslaagde men in den raad eer het antwoord volgde, en ook dit was juist niet zoo bevredigend als het de burgers wenschten. » De gevangenen, » zoo luidde het, » zouden losgelaten, en allen die wegens deze zaak in ongenade gevallen waren, verschoond worden. » Wel is waar stelden zich thans de burgers tevreden, hoewel zij den wensch niet onderdrukten dat men eindelijk omtrent de beelden tot eene beslissing komen zou. Ook hierin gaven men eenige dagen later aan den wensch der burgers toe, doch slechts ten halve, dewijl nog steeds een ander, hoewel geringer, deel der burgers, en voornamelijk verscheidene leden des raads, van eene tegenovergestelde meening waren. » Ten gevalle der » Hervormden, » (zoo luidde het besluit van den 18^{den} April,) » zouden in de St. Martins- en St. Leonhardskerken, bij de Augustijnen, bedelmonniken en in het gasthuis, de beelden, door vanwege de regering aangestelde werklieden, worden weggenomen; opdat echter ook zij die het oude geloof bleven aankleven *hunne* Godsdienst op *hunne* wijze zouden kunnen uitoefenen, zou het koor en de nevensstaande kapellen in de St. Leonhardskerk en bij de bedelmonniken, even als tot nu toe, versierd, doch onder de Hervormde prediking, opdat zich niemand zou ergeren, gesloten zijn. In de overige kerken der stad daarentegen zouden alle sieraden en beelden onveranderd en ongeschonden blijven. » Zij die zich hiertegen verzetteden, zoowel als allen die zamenschoolden

of oproer verwekten, werden met straffen, (zelfs met de doodstraf,) bedreigd.

Bij dezen halven maatregel bleef het nu eenigen tijd. Gedurende den zomer en herfst kwam het tot geene verdere oploopen. Integendeel maakte zich OECOLAMPADIUS dezen tijd ten nutte tot de eerste kerkenvisitatie, die hij door zijnen diaken HIERONYMUS BOTHANUS verrigten liet, en bij welke hij zijne zachtmoedige, vrome gezindheid in eenen herderlijken brief aan zijne gezamentlijke ambtgenooten ten platten lande aan den dag legde. Tegen het einde des jaars echter brak het vuur, dat onder de asch had blijven voortglimmen, weder in volle vlam uit. Nu en dan hadden erenkele botsingen der partijen plaats gehad, en ook in den raad was het tot hevige wederzijdsche verklaringen gekomen, zoodat een der raadsheeren betuigde geene zitting meer te zullen bijwonen, bijaldien men niet ernstiglijk regt deed en vrede maakte.

Op Woensdag den 23sten December verzamelden zich driehonderd burgers uit onderscheidene gilden, ook het gild uit *Gartnern*, en ontwierpen in bepaalde uitdrukkingen een smeekschrift aan den raad, hetwelk ten doel had denzelven tot eene eindelijke beslissing der zaak uit te noodigen. De opstellers van dit geschrift verontschuldigten zich in de inleiding, dat zij geene de minste kwade, oproerige oogmerken hadden. „Indien wij,” zoo luidt het, „iemand onder ons kenden, die met een eenig woord toonde onregtvaardig te willen handelen, zoo zouden wij hem als eenen ongehoorzame en trouwelooze bij u aanklagen. Het is slechts de eer van God, van CHRISTUS en van het geloof, zoo- wel als de vrede en eendragt van de geheele stad

» *Bazel*, die ons tot dezen stap bewegen." Verder toonden zij aan hoe slecht de verordening der overheid omtrent de tweespalt in het prediken gehoorzaamd werd, en hoeveel haat en nijd er deswege onder de burgerij ontstond. » Genadige, lieve Heeren!" zoo luidt het, » wat is toch zulk eene tweespalt in het prediken anders dan een boom van vele ondeugden, een dekmantel voor veinzerij, een warmnet van verstrikte gewetens, een steun der boozen, » eene onderdrukking der waarheid, eene opwekking van Gods toorn, eene schande voor de gansche stad *Bazel*?" Derhalve moest de overheid deze wanorde doen eindigen, en alle predikers afzetten die niet volgens het Evangelie predikten. Evenzoo moest men ook de mis afschaffen, totdat alle mispriesters zich genoegzaam hadden verantwoord. In dit laatste geval wilden zij dezelve weder aannemen. » Is zij echter niet wettig en een gruwel voor God, zullen wij dan om der priesteren wille Gods toorn over ons brengen, en de waarheid en den Heiligen Geest bestrijden?" Dat men zeide dat de conciliën daarover hadden beslist, kon hen niet van gevoelen doen veranderen; want het was bekend dat ook de conciliën gedwaald en zich zelve tegengesproken hadden. Even weinig nut hadden de redetwisten van *Bazel* en *Bern* aangebragt, die de stad *Bazel* veel gelds gekost hadden. » Indien men zeggen wilde dat men niemand tot het geloof dwingen kon, zoo wilden zij ook niets onmogelijks begeeren: want God alleen geeft het geloof. Desniettemin behoorden valsche leeraars en andere ergernissen door geene Christelijke overheid geduld worden, evenmin als » eene moeder, die hare dochter in gezelschap van

„slechte vrouwen laat gaan, zich verontschuldigen
„kan met te zeggen: God moet haar trekken.”

Daarenboven was het wantrouwen, dat zich bij verschillende gelegenheden, op de wacht en in de velddienst, openbaarde, reeds grooter geworden dan tusschen Joden en Christenen, daar men de Evangelisch-gezinden als afvallige Christenen beschouwde, en erger haatte dan de Joden. Wilde men de aanmerking maken, dat het moeilijk is over dergelijke dingen te beslissen, daar de geleerden zelve het nog oneens waren, dan was dit aan eene godslastering gelijk: even alsof CHRISTUS eene wet gegeven had die men op verbeuring zijner zaligheid houden moest, en Hij dezelve niet zóó duidelijk verklaard had dat ieder leek die begripen kon. Wie zal toch iemand dwingen eenen weg te gaan, en tevens willen dat die weg voor hem verborgen zij? Hoe kunnen wij het helpen dat eenige hooggeleerden, met groote inhaligheid, nijd en hoogmoed bezielde, de waarheid niet willen aannemen? Zij is daarom niet verborgen. Vervolgens maakten zij den raad opmerkzaam, hoe de tegenpartij zich reeds tot benden had gevormd, en zij alzoo genoodzaakt waren geweld met geweld te keer te gaan, indien men de onwettige stappen der tegenpartijders niet belette.

„Daar wij,” zoo eindigt dit opstel der burgers,
„de eer van God en den vrede der geheele stad
„*Bazel* zoeken, zoo zullen en kunnen wij van onze
„smeekingen niet aflaten, dag en nacht, tot dat Uw
„Edel-achtb. onsgenadiglijk verhooren; want wij heb-
„ben thans geene hoogere aangelegenheden op aarde:
„het zou moeten zijn dat wij overtuigd wierden
„dat onze bede voor God onregtvaardig en der

» stad *Bazel* nadeelig was, — hetwelk echter niet zal
» geschieden. Uw Edel-achtb. gelieve dus hierin eene
» gehoorzame burgerij zonder uitstel genadiglijk en
» vaderlijk te hooren.”

Indien wij den toon en inhoud van dit smeek-schrift onbevooroordeeld beschouwen, dan erkennen wij in hetzelfde eene krachtige, beslissend uitgesprokene, doch waardige wil van eene zich *voelende* meerderheid van burgers, tegenover eene allezins in het naauw gebragte en daardoor in hare handelingen belemmerde regering. Dusdanige krachtige roepstemmen kunnen wij echter niet misprijzen, wij moeten ons zelfs in zekere tijden over dezelve verheugen. Wij vinden in dezen stap niet alleen niets *revolutionnaires*, maar ook het *reformatorische*, dat zich in denzelven openbaart, bestaat niet in den geleerden vorm der leer zelve, maar in den vorm van eenen te zamen gedrongenen volkswil. Deze volkswil echter, indien hij zich op de voorschrevene, wettige wijze openbaart, moet allezins door de regering worden geëerbiedigd. Wij vinden geene dreigingen, geene trotschheid, die zich verheft op de fysieke kracht der volksmenigte, geene opeischingen, geene overtreding van welvoegelijkheid en betamelijkheid; slechts eene vaste, mannelijke taal, die op de treurige gevolgen doelde, welke ontstaan konden uit de gewelddadige pogingen, die *het eerst* door de tegenpartij werden aangewend.

Ook voor den opmerkzamen beschouwer is het aangenaam te zien, hoe hetgeen de Hervormers in schriften en leerredenen hadden geleerd nu reeds zoodanig den weg tot het hart en den zin des volks gevonden had, dat dit van zijne zaak zeker was,

met betrekking tot zijne eeuwige zaligheid, en op eene waarlijk naïve wijze in *zijne* taal wist over te brengen wat het van zijne leeraren had gehoord. Hoe juist is, bij voorbeeld, het oordeel over het gezag der kerkvergaderingen; hoe zuiver, dat men bij de *praktische* waarheden der Godsdienst geenszins de fijnere verscheidenheden van de gevoelens der geleerden behoeft in aanmerking te nemen! Hoe goed gekozen, hoe doeltreffend zijn de aangehaalde voorbeelden! Het moge zoo zijn, dat men de daarin heerschende theorie niet overal kunne billijken; hare toepassing op het leven getuigt van eenen goeden, praktischen zin.

Had men tot aan het einde toe deze waardige houding bewaard, dan zou de Bazelsche Hervorming als een der schoonste gedenkteeken en eener echt republikeinsche wijze van hervorming daar staan, in welke de betere zin van het dikwerf misbruikte woord *volks-souverainiteit* zou uitblinken, tegenover die onstuimige, onwettige bewegingen eener ruwe volksmenigte, zoo als wij in den boerenkrijg en in de geschiedenis der Wederdoopers gezien hebben. *Deze* lieden wisten wat zij wilden; want zij wilden het regte en goede; doch zij wilden het niet ten halve, maar met besliste zekerheid.

Men bewaarde deze houding echter niet volkomen, en de grenzen tusschen reformatorische en revolutionnaire handelingen werden in enkele oogeblikken van drift op eene gevaarlijke wijze overschreden. Indien, namelijk, *het helpen van zich zelven door geweld*, het zich verheven achten boven de bestaande orde van zaken, inzonderheid echter het opnemen der wapenen op eigen gezag,

reeds het zuivere gebied van het reformatorische overschrijden, dan helt, (wij mogen het niet verbergen,) het einde der Bazelsche Hervormings-geschiedenis zeer tot het revolutionnaire over.

Maar — ook hier, eer wij ons een gestreng oordeel over onze vaderen veroorloven, moeten wij nog van veel gewagen dat dit oordeel merkkelijk verzacht. Klaarblijkelijk hadden de eerste stappen van geweld, vooral het onwettig opnemen der wapenen, zoo als wij straks zien zullen, hunnen oorsprong bij de tegenpartij, en toen eenmaal de grenzen van de eene zijde overschreden waren, werd het moeilijk, van den anderen kant de grenzen gestreng te houden; voornamelijk dáár, waar de regering tot niets beslissen wilde. Ook *deze* mogen wij geene te harde verwijtingen doen. Zij verkeerde door hare zamenstelling, door hare betrekking tot den Bisschop en het domkapittel aan den eenen, en tot het eedgenootschap en de naburige staten aan den anderen kant, in eenen moeilijken toestand; zij was krachteloos geworden, niet door hare schuld alleen als vergadering, maar vooral ook door den drang der omstandigheden en door de arglistige kuiperijen van bijzondere personen. In buitengewone tijden toch is het bezwaarlijk, ja is en blijft het ondoenlijk, elke afzonderlijke daad met den juisten maatstaf af te meten. Eenige weinige verblinde, haatzuchtige menschen kunnen dikwerf den gang van het goede zoodanig belemmeren, dat ook zij die het goed meenen tegen hunnen wil tot een valsch stelsel gelokt worden, en *eene* afwijking van den regten weg brengt eene andere als van zelve te weeg. Wel hem, die te midden van zulke stormen het bewustzijn bewaart van zijne zuivere,

van alle lage oogmerken verwijderde pogingen! — God bestuurt dikwijls het roer wonderbaar, als des menschen wil schipbreuk lijdt, en waar de kracht, de eigene en beperkte kracht te kort schiet, daar zegeviert nog alleen het goede vertrouwen.

Zoodra nu de tegenpartij, die uit de bewoners der kleine stad en der Spahlen-voorstad bestond, van den krachtigen, doch wettelijken stap der burgers te *Gartnern* kennis bekomen had, vatte zij de wapenen op, om de vrienden der Hervorming met geweld aan te vallen. Deze was de eerste stap tot wanorde. De regering trachtte dezelve door afgevaardigden te voorkomen. Doch in plaats van het wettig aangeboden smeekschrift van de meerderheid der burgers aan te nemen, werd zulks door den burgemeester MELTINGER, een' ijverigen aanhanger van het oude geloof, geweigerd, en den burgers onder eede bevolen zich dadelijk huiswaarts te begeven. Deze volhardden echter in hunne begeerte, en gehoorzaamden eerst aan den eisch toen de andere burgemeester, ADELBERG MEIER, en de oppergildemeester, JAKOB MEIER van *Hirschen* (*), hun het geschrift afnamen, en verzekerden dat zij binnen den tijd van twee dagen antwoord hebben zouden.

Doch de vrede duurde niet lang. In den nacht na St. Stephanus-dag, tusschen den 25sten en 26sten December, kwamen de burgers der kleine stad en van *Spahlen* andermaal onder de wapenen. Toen liepen ook de anderen te zamen, eerst slechts 800 in getal, die zich weder te *Gartnern* verzamelden, doch spoedig, door dat zij ook hun-

(*) Deze JAKOB MEIER van *Hirschen* moet wel onderscheiden worden van JAKOB MEIER van *Hasen*. De laatste was een tegenstander der Hervorming, de eerste een bevorderaar derzelve.

ne knechts wapenden, tot op 3000 vermeerderden. Zoo stonden dan de burgers, om des geloofs wille, gewapend tegen elkander over; en te midden dezer wapening vergaderde in denzelfden nacht de bevreesde en besluitelooze raad. Ook hoorde men dadelijk van representanten van het eedgenootschap, die ter bemiddeling des vredes verwacht werden. Hier en daar zond men nu afgezanten aan de burgers, om hen zoo goed men konde te vermanen, te bevredigen, en omtrent de toekomst te troosten. Intusschen vonden ADELBERG en JAKOB MEIER (van *Hirschen*) steeds bereidwilliger gehoor bij de Gereformeerden, daar zij den pausgezinden MELTINGER niet vertrouwden. Na veel over- en weér spreken, kwam men eindelijk overeen om van beide kanten eene commissie te benoemen. De Gereformeerden kozen vijftig mannen, die op het gild te *Gartnern* bleven; de Catholijken benoemden er ook eenigen, die zich op het gild der visschers ophielden. De laatsten leverden nu insgelijks bij den raad een smeekschrift in, om het bij het oude te laten. Dagelijks pleegde men raad, en goede raad was duur. Slechts twee stadspoorten werden in dezen tijd opengelaten, en met sterke wachten bezet. Alles was gespannen en verdeeld. Eindelijk verschenen de afgevaardigden van *Zurich* en *Bern*. (Onder de laatsten was NICOLAUS MANUEL.) Tevens kwamen ook die van *Lucern*, *Uri*, *Schwytz*, *Zug*, *Solothurn* en *Schafhausen* aan, en ook van *Straatsburg* en *Mühlhausen* verschenen gezanten. Eene commissie, uit vier medeleden des raads en vier der burgerij bestaande, zette zich neder, om voorstellen te doen. Er zou, (zóó luidde de voorslag,) veertien dagen na Pinksteren, in de

kerk der barrevoeters, in bijzijn van al de burgers, eenen opentlijken redetwist over de mis gehouden worden, bij welken geene andere gronden, dan die op Gods Woord steunden, zouden gelden. Na den afloop van dezen redetwist zouden dan op de gilden de stemmen opgenomen, en naar de meerderheid beslist worden. Intusschen echter zouden de predikers zich goed tot dezen redetwist voorbereiden en te dien einde ten minste tweemaal 's weeks zamenkomen, ten einde elkander onderling over de strijdige punten vreedzaam te verstaan. Die iets tegen de heilige Schrift leerde, zou ter verantwoording worden geroepen, en eindelijk zou niemand wegens de mis en de beelden eene misdadige inbreuk mogen maken op het gezag der regering. Niemand zou een' ander' tot de mis dwingen, of met geweld van dezelve terughouden; maar het zou ieder vrijstaan volgens zijn geweten te handelen. Deze voorslag nu werd aan de vergaderde burgerij bekend gemaakt. Te dien einde liet de raad alle gilden en genootschappen bijeenkomen; de Evangelisch-gezinden zouden zich bij de barrevoeters, de Roomsche-Catholijken zich bij de predikers laten vinden. Op de eerste plaats verschenen er 2500, op de laatste 600. — Dus bleek het, dat meer dan het $\frac{4}{5}$ de gedeelte der burgerij de zijde der Hervorming koos. — Doch ook toen gebeurde het, dat vele besluiteloozen te huis bleven, *zonder* hunne stem uit te brengen. Desniettemin bleef de minderheid standvastig bij hare gevoelens en wenschen. Zij bragt een plegtig protest tegen de uitgevaardigde besluiten in, en liet aan den raad de volgende voorstellen doen: zij wenschten zeer, dat de Heeren toch de moeilijke en uiterst gewigtige daad wel over-

II.

leggen en bedenken mogten, dat *hun* staat, (de staat *Bazel*,) niet in denzelfden toestand verkeerde als *Zurich* en *Bern*, die hare renten, opbrengsten en overige inkomsten in haar eigen gebied hadden, daar *Bazel* daarentegen het aanzienlijkste gedeelte zijner inkomsten uit het naburige hertogdom *Oostenrijk* en het markgraafschap *Baden* trok, welke landen der Hervorming niet waren toegedaan. Men mogt dus wel toezien wat daatvan het gevolg wezen zou, en niets ondernemen dat der stad nadeelig was. — Ook over het buitengewoon opvatten der wapenen trachtten zij zich te verontschuldigen en hetzelfde een wettig aanzien te geven. Zij hadden gezien dat de raad geen heer en meester meer was, en daarom hadden zij zich gewapend verzameld, om zelve te zien wie zich tegen de overheid durfde verzetten, en waren dan in geval van nood bereid geweest lijf en leven als getrouwe onderdanen gewillig voor hunne overheid te laten. Wat echter de voorgeslagene punten aanging, met deze konden zij zich niet vereenigen. Zij hoopten dat hunne priesters hen goed onderwezen hadden; — en liever wilden zij hun leven verliezen, dan toegeven dat hunne vrouwen en kinderen niet meer volgens de leer hunner voorouderen zouden onderwezen worden. Men mogt hun dus toestaan bij het vorige bevelschrift te blijven, hetwelk inhield dat men hun vijf kerken zou inruimen, met welke zij zich dan ook wilden vergenoegen; hopende dat men hen dan met hun oud geloof en hunne gebruiken met rust laten zoude.

Door deze even vastberadene, hoewel van de minderheid uitgaande, taal ten voordeele des ouden geloofs, gevoelde zich de raad op nieuw

in verlegenheid gebragt, en bevond zich nu als tuschen twee vuren. Het pas afgekondigde bevelschrift kon men niet vernietigen, zonder den toorn der meerderheid op te wekken, en aan den anderen kant wilde men ook de minderheid niet geheel en al onbevredigd laten, want ook *hare* bedreigingen baarden zorg en kommer. Men herhaalde dus het bevel, dat men niemand in de verrigting zijner Godsdienstoefeningen storen, of om zijns geloofs wille smaadheid aandoen zou, op boete van vijf pond. Bovendien werd ook het Duitsche kerkgezag, waar hetzelfde nog niet ingevoerd was, verboden; een maatregel ten gunste der oud-geloovigen, welke klaarblijkelijk tegen het reeds zoo moedig ontworpen plan van hervorming streed. Doch al deze halve maatregelen hielpen niets. Naauwelijks waren de gezanten van het eedgenootschap vertrokken, of het kwam tot nieuwe botsingen. De Catholijke priesters waren tot de wekelijksche zamenkomsten niet over te halen. Wegens deze weigering werden zij in hun ambt geschorst, zoodat er gedurende veertien dagen in de domkerk, en in de St. Ulrichs-, St. Pieters- en St. Theodorus-kerken, noch leerrede, noch misgehouden werd. Aanzienlijke steunpilaren des ouden geloofs, zoo als de Wijbisschop MARIUS en de Dominicaner PELARGUS, verlieten de stad; ook LUDWIG BAER, professor in de Godgeleerdheid en proost bij de St. Pieterskerk, had zich verwijderd. — De vlugt der herders, dáár waar de kudde zich in gevaar bevond, maakte geen goeden indruk op dezelve, en de aanhang van de vrienden des ouden geloofs nam meer en meer af. Desniettegenstaande trachtte deze aanhang zich nog te laten gelden. Met toestemming van den burgemeester MELTINGER, beklom se-

BASTIAAN MULLER, prediker der St. Pieterskerk, den kansel, hoewel dezelve hem door de regering was verboden, en trachtte het volk tegen de aanhangers van het nieuwe geloof op te hitsen. Vele der laatsten waren opzettelijk, omdat zij eenen uitval vermoedden, naar de kerk gegaan, waarop zij door hunne Catholijk-gezinde medeburgers op eene felle wijze werden aangerand. Het kwam tot eene levendige woordenwisseling, en schier tot vechtpartijen in de kerk.

De Hervormings-gezinde burgers beklagden zich thans bitter over deze voorvallen, vooral daarover, dat MULLER, tegen het bevel der overheid, het gewaagd had den kansel te beklimmen. Zij drongen op eene krachtige handhaving van het afgekondigde bevelschrift aan. — MELTINGER zag zich genoodzaakt zelf in den raad, wegens het door hem op eigen gezag verleende verlof aan den twistprediker, vergiffenis te vragen, en deze openlijke vernedering van den burgemeester scheen de burgers weder eenigzins gerust te stellen. Doch het vermoeden, dat een aantal van de leden des raads, die aan priesters verwant waren, en aan hun hoofd voornamelijk de burgemeester MELTINGER, door opzettelijke kunstgrepen de Hervorming tegenwerkten, had nu eenmaal te diepe wortelen geschoten. Deze hinderpaal moest dus worden uit den weg geruimd.

De vastenavond-dagen des jaars 1529 waren stormachtig. Ten dage na vastenavond verzamelden zich achthonderd burgers in de kerk der barrevoeters, en na het verrigten van het morgengebed besloten zij van den raad te eischen, dat allen die het zuivere Woord van God niet waren toegedaan, of

bloedverwanten onder de priesters hadden, tot na den afloop der zaak, *salvo honore*, zouden aftreden. Die eisch was sterk. De raad zocht het moeilijke van denzelfven der burgerij onder het oog te brengen; hij vroeg ten minste tijd van be- raad, en beloofde het antwoord tegen den volgen- den dag. Doch de wantrouwende burgers zagen hierin slechts nieuwe uitvlugten. Wel is waar trok- ken zij allen af op het antwoord des raads, doch des avonds ten zes ure dreef argwaan en ongeduld hen weder bijeen. Nog *dezen* dag, heette het, begeerde men antwoord. De stad kreeg een be- denkelijk, oorlogzuchtig aanzien. Soldaten trok- ken door de straten en legerden zich op de opene pleinen. Op *Weinleuten*, *Saffran* en *Spinnwet- tern* waren de wachten verdeeld. Voor de straten werden kettingen gespannen, er werd geschut aan- gevoerd, en de stadspoorten, het tuighuis en de ci- tadel werden bezet. Den geheelen nacht door brand- de men pannen met hars. Onder veelvuldige bekom- mernissen werd de dag van morgen afgewacht. Bur- gemeester MELTINGER had bereids met zijnen schoon- zoon, EGLOF VAN OFFENBURG, de vlugt genomen: in een bootje voer hij, bij nacht en nevel, den *Rijn* af. Ook andere leden des raads maakten zich in stilte weg. Dit versterkte het vermoeden en voerde den moed der Gereformeerden ten top; want deze gebeurtenis scheen hun tot het doen van hunnen eisch nog meerder regt te geven.

Met het aanbreken van den dag groeide de schaar der gewapenden tot 2000 aan. Reeds toonde de raad zich geneigd den burgeren hunnen eisch omtrent het aftreden van de Catholijk-gezinden in te willigen; doch deze verzetteden zich, en verlangden eene

regterlijke uitspraak der eedgenooten. In allerijl gaf men dus hiervan aan de cantons *Zurich* en *Bern* berigt, en werd er gedurende dien tijd alles aangewend om de onrustige menigte te bevredigen. In den eisch der burgers kwamen ook staatkundige punten voor, die den regeringsvorm betroffen, en juist dit maakte de zaak des te ingewikkelder. Slechts met moeite gelukte het HANS IRMI, den redenaar des volks, welken ons OECOLAMPADIUS als eenen man van bewonderenswaardige standvastigheid en trouw afschildert, de oproerige gemoederen te bedaren.

Eene toevallige omstandigheid echter gaf aan de zaak eene spoediger en minder gevaarlijke wending dan men geloofde of gevreesd had. Eene uit veertig burgers bestaande patrouille kwam in de domkerk, en een der mannen stiet met zijnen hellebaard aan eene altaarskas, zoodat het zich daarin bevindende beeld omviel en brak. Daardoor aangemoedigd volgden de anderen. Eenige priesters en priestersgezinden schoten toe, en het kwam tot eene woordenwisseling; doch de veertig man trokken rustig terug. Bij het gasthuis echter ontmoetten zij eene schaar van driehonderd mannen, die, daar zij het voorgevallene reeds vernomen hadden, ter hulpe wilden ijlen. Hoe, zou men nog langer toezien? Een gevoel van meerderheid overmeesterde de gewapende magt, en, zonder bevel van hooger hand af te wachten, ging men tot dadelijkheden over. Men keerde terug naar de domkerk. Zonder verschooning werden de deuren opengeloopen, welke de priesters intusschen hadden doen sluiten, en nu ging het aan een vandalisch breken en vernietigen der beelden, zoowel in de domkerk als in de naburige St. Ulrichs-

en St. Albaans-kerken. Men rigtte van de gebrokene beelden houtmijten op, aan welker knappend vuur zich de wachten verwarmden. Desgelijks geschiedde ook met de overige kerken in de groote stad. De Klein-Bazelaars echter, toen zij deze voorvallen vernamen, reddeden, met toestemming der overheid, hunne beelden in allerijl op de zolders der kerken; en evenzoo bleven de steenen beelden aan de Spahler-poort voor den algemeenen aanval beveiligd. Wie zou nu den storm doen bedaren? De afgevaardigden der regering toch, die gematigdheid aanbevalen, moesten zich de harde uitdrukking laten welgevalen: „Hetgeen gij in drie jaren met al uwe beraadslagingen niet tot stand hebt kunnen brengen, hebben wij in een uur gedaan.” De stemmen der oproermakers lieten zich hooren, dat men het raadhuis gewapenderhand bestormen, en de heeren daarboven tot eenen stap dwingen moest! Doch de betere gezindheid der meerderheid hield de kwade begeerten der schreeuw-ers in teugel. Wat bleef nu eindelijk den raad overig, dan op het gebeurde *ja* te zeggen, en op hetzelfde den stempel der wettigheid te drukken? Slechts op deze wijze kon de aangevangene omwenteling op den weg van hervorming worden teruggebragt. En dit geschiedde. Er volgde een bevel wegens de afschaffing der mis en het verwijderen der beelden; reeds den volgenden dag, juist op aschdag, besloot men het gezamentlijke houtwerk van de gebrokene beelden, tafels en altaren onder de armen als brandhout uit te deelen. Toen deze echter zoodanig om hetzelfde twistten dat het tot vechtpartijen en verwondingen kwam, liet men het grootste gedeelte van hetzelfde op de plaats der dom-

kerk brengen, in verscheidene hoopen verdeelen en verbranden, zoodat, gelijk de scherpzinnigheid der zegevierende partij zich uitdrukte, de heiligen dezen dag wel ten volle hunnen aschdag vierden. Desgelijks geschiedde ook op de andere kerkhoven, en zelfs de Klein-Bazelaars moesten hunne schatten, die zij zoo zorgvuldig gered hadden, aan de vlammen prijs geven. Menig hart, dat, door gebrek aan betere verlichting, nog aan het oude geloof hing, werd daardoor gekwetst en tot in zijn binnenste bedroefd; en indien wij met dezen beeldstorm alleen de Bazelsche Hervorming als geëindigd beschouwen wilden, zou dezelve ons bezwaarlijk tot die denkbeelden stemmen, welke wij ons tot nog toe over het wezen der Hervorming hebben gevormd; doch dit was slechts de scherpe overgang tot het betere. De zuiver Evangelische overtuiging, die niet slechts *neemt*, maar ook *geeft*, die niet alleen *verwoest*, maar ook *opbouwt* en *grondvest*, moest nu eerst in hare schoolere en duurzame werkingen te voorschijn treden. De werkzaamheid van eenen OECOLAMPADIUS en zijne ambtgenooten moest haren ondergang niet vinden in de hartstogtelijke bewegingen eener oproerige volksmenigte. De geest van rust en orde, de geest van gematigdheid en tucht moest wederkeeren, en eerst met denzelven de zegenrijke gevolgen der Hervorming zich over stad en land verbreiden.

EEN EN TWINTIGSTE VOORLEZING.

VOORTZETTING VAN DE GESCHIEDENIS DER BAZELSCHER HERVORMING.

DE HOOGESCHOOL. ERASMUS. ANDERE GELEERDEN. THOMAS PLATER. KERKELIJKE INRICHTINGEN. REGELING DER HERVORMING. DE BAN EN DESZELF'S BETEKENIS. ST. GALLEN EN SCHAFHAUSEN. HET OVERIGE ZWITSERLAND. VIJANDELIJKE STELLINGEN DER PARTIJEN. SEPARAAT-VEREENDE. DE EERSTE KAPPELER OORLOG. DE GEVOELENS VAN ZWINGLIUS, ONDERSCHEIDEN VAN DIE VAN LUTHER, OVER HET GEBRUIKEN VAN GEWELD. HET MAREURGER GESPREK. DE RIJKSDAG VAN AUGSBURG. DE CONFESSIËN.

Onze vorige bijeenkomst heeft ons de ernstige gebeurtenissen der Bazelsche Hervorming in de jaren 1528 en 1529 leeren kennen. Wij hebben opzettelijk bij hetgeen ons het naast aanging iets langer vertoefd, en den strijd, dien ons vroeger meer in het algemeen bezig hield, thans meer van nabij beschouwd. Wij moesten dit des te meer doen, naarmate onze Bazelsche Hervorming inderdaad een eigendommelijk karakter aannam, dat juist bij de moeilijkheid om hetzelfde regt te vatten veel leerzaams, of ten minste veel stof tot

nadenken , aanbiedt. Wij zijn eigenlijk getreden op de grenslijn tusschen hervorming en omwenteling. Wij hebben beelden ontmoet die ons onwillekeurig gelijke beelden uit onzen tijd voor oogen stelden. Wij hebben onze stad , onze regering , onze burgerij gade geslagen in eenen door partijgeest onrustigen tijd. Wij hebben stemmen gehoord en maatregelen zien nemen , die ons juist niet vreemd schenen te zijn ; het was ons veeleer alsof wij in de oude dragt des overgrootvaders de onveranderde familietrekken konden wedervinden , die met geringe wijzigingen tot op de naneven zijn overgeërfd. Doch indien wij al in het beeld vlekken en rimpels vinden , die wij , in den spiegel ziende , welligt weder in ons zelve terug ontdekken , mag ons dit niet ontmoedigen. Een eerlijk oog lacht ons uit dit beeld tegen , en eene opregte tong spreekt ons uit hetzelfde aan , ofschoon *hier* een trek van ruwheid , *daar* een van zwakheid ons moge mishagen ; en hoe langer wij het beeld beschouwen , des te meer *ziel* vinden wij in hetzelfde , en in deze ziel van het beeld , in de kern des levens in te dringen , zij ons tegenwoordig oogmerk.

Nadat de eerste storm voorbij was , verschenen de gezanten van het eedgenootschap uit *Zurich* , *Bern* , *Solothurn* en *Schafhausen* , als ook die uit de steden *Constanze* en *Mühlhausen* . De maatregel der regering omtrent de beelden en de mis was door hunne bemiddeling bekrachtigd en in het werk gesteld , eene geheele amnestie afgekondigd , en iedereen aangemaand om niemand wegens het voorgevallene eenige verwijtingen te doen.

Eene amnestie was hier juist te harer plaatse ; er waren geene staatkundige misdaden begaan ; nie-

mand was van het leven of van zijne eigendommen beroofd geworden; het was meer een oogenblikkelijk *overschrijden* van wet en orde, (waartoe ook de besten in den drang der noodzakelijkheid zouden kunnen verleid worden,) dan wel eene boosaardig berekende omverwerping van dezelve.

Thans zou echter weder alles in het regte spoor teruggebragt, en op den wettigen weg van hervorming worden gesteld.

Op Zaterdag den 15^{den} Februarij werden eenige leden des raads benoemd, aan wie het opgedragen werd om met de afgevaardigden der eedgenooten van het eene gild naar het andere te gaan, de burgerij het vredesverdrag aan te kondigen, en haar den eed van trouw en gehoorzaamheid af te vorderen. Alles geschiedde in de grootste rust. In de kleine stad alleen viel wegens de beelden nog een tooneel voor, dat echter spoedig werd uit den weg geruimd. Van meer gewigt is de verandering in het wezen van kerk en school, die de Hervorming ten gevolge had. In stede van den Wijbischof MARIUS trad thans weder de vorige, Evangelisch-gezinde TELAMONIUS LIMPERGER op, en predikte, op bevel des raads, eenen tijd lang in de domkerk, totdat spoedig daarop OECOLAMPADIUS de plaats van dom-prediker verkreeg. Het ambt van eenen *antist* (voorstand der Gereformeerde Kerk) had hij reeds vroeger *facto* bekleed; eerst later ontstond er uit hetzelfde eenen post, ook voor zijne opvolgers. De Catholijke Bisschop had zijne magt verloren. De vrome, maar door ouderdom zwakke CHRISTOPHEL VAN UTENHEIM was reeds in 1527 te *Delsberg* overleden. Zijn opvolger, PHILIPPUS VAN GUNDELSHEIM, begaf zich naar *Pruntrut* terug, en het domkapittel werd naar *Freiburg* in *Breisgau* ver-

plaatst, van waar het in lateren tijd weêr in onzen nabijheid, naar *Arlesheim*, verlegd is. Desgelijks geraakte een groot deel der kloostergeestelijken verstrooid.

Hadden alleen onnutte lediggangers, verschillende vrienden der duisternis en twistzieke ijveraars de stad verlaten, dan ware gewis de schade niet groot geweest. Doch men zag ook dezulken vertrekken, die tot nog toe de wetenschappen met eere hadden voorgestaan, en door de gematigdheid hunner gevoelens hadden uitgemunt, zoo als Doctor BAER, GLAREANUS (LOROTI) en ERASMUS. De laatste scheidde niet dan ongaarne van eene stad die hem zijn tweede vaderland geworden was, als ook van zijnen vriend BONIFACIUS AMERBACH, die hem tot aan den *Rijn* uitgeleidde, waarop hij zich naar *Freiburg* inscheepte. Het gemoed van den scheidenden ERASMUS ontlastte zich onwillekeurig in de volgende elegische verzen:

„Vaar dan wel, o *Bazel!* dat mij verre weg boven andere steden jaren lang een gastvrij en vriendschappelijk dak hebt aangeboden.

„Heil ■ en alles goeds, en dat uwen muren nimmer een boozer gast moge naderen dan ERASMUS, u was (*).”

En waarlijk, ERASMUS heeft vreedzaam onder ons geleefd. Dat hij geen levendiger aandeel aan de Hervorming nam, lag nu eenmaal in zijne denkwijze, die wij reeds kennen. Doch evenmin liet hij zich met onwaardige pogingen tot terugwerking in, en wist over het algemeen zijne stelling

(*) Jam Basilea vale, qua non urbs altera multis Annis exhibuit gratius hospitium.

Hinc precor omnia laeta tibi, simul illud, ERASMO Hospes uti ne unquam tristior adveniat.

als gast onder ons, bij verscheidenheid van gevoelens, met eene fijnheid te behouden, die hem eer aandoet. Te *Freiburg* beviel het hem verre weg zoo goed niet, en werkelijk keerde hij in 1535 tot ons terug, waar hij het eerstvolgende jaar stierf. Zijne gehechtheid aan *Bazel* heeft hij door vrome instellingen bewezen, wier heilige instandhouding thans meer dan ooit pligt geworden is; en ofschoon ook de persoonlijke neiging tot onze weldoeners ons geschiedkundig oordeel niet partijdig maken moge, zal toch ieder inwoner van *Bazel*, bij het erkennen van 's mans gebreken, een gevoel van heiligen eerbied in zijne borst bewaren, en zijne verdiensten den dank niet ontzeggen, die hem, niettegenstaande de zwakheden van zijn karakter, menschelijker wijze toekomt.

Met het vertrek van zulke uitmuntende mannen verloor de Bazelsche universiteit voorzeker iets van haren luister; doch men kan echter niet zeggen dat de Hervorming schadelijk op dezelve heeft gewerkt, zoo ras men de hoogere doeleinden, waartoe eene hoogeschool bestaat, begrepen heeft. Komt het toch niet alleen op de menigte van beroemde namen en het getal der studerenden, maar op den geest aan die zulk eene inrigting bezielt; dan kan men niet ontkennen, dat het indringen van den Protestantschen geest in het ligchaam der pauselijke instelling slechts weldadig werken kon, en indien er in het vervolg weder eenige stremming plaats had, stond zulks gedeeltelijk daarmede in verband, dat de geest van het Protestantismus over het algemeen later weder door een onzalig *formalismus* verdrongen en verdrukt werd. *Bazel* bleef als Hervormde universiteit eene hoofd-kweekschool

van Hervormde Godgeleerden, niet slechts voor *Zwitserland*, maar ook voor de verst afgelegene streken. Zonder twijfel was in het eerste oogenblik het tijdstip eener kerkelijk staatkundige omwenteling van onzen vrijstaat aan de rustige zorg voor het wetenschappelijk leven niet gunstig, en werden er ook toenmaals becommernissen gaande gemaakt met opzigt tot het voortdurend blijven bestaan van hoogere leerscholen. Doch des te meer moet men, gelijk ochs te regt aanmerkt, die mannen bewonderen, „die, hoe ongunstig de toenmalige tijden ook waren, aan een gelukkig gevolg niet twijfelden.”

Echter werd den 15^{den} September 1532 de universiteit op nieuw in haar bestaan verzekerd en in hare voorregten bevestigd. Spoedig daarop werd de plaats der vertrokkenen door andere beroemde leeraars vervuld. SIMON GRYNAEUS en SEBASTIAAN MÜNSTER werden van *Heidelberg* beroepen; de eerste was een bekwaam Godgeleerde en letterkundige; de laatste een grondig kenner der Hebreeuwsche taal, der meetkunde en geschiedenis. Verder onderwezen in de Godgeleerdheid PAUL PHRYGIO van *Schlettstadt*, eenen tijd lang nog OECOLAMPADIUS zelf, en na hem MYCONIUS; in de regtsgeleerdheid schitterde hij voortdurend de naam van AMERBACH, en in de geneeskunde onderscheidde zich ALBANUS TORINUS en OSWALD BAER.

Bij deze gelegenheid kan ik niet nalaten, om van den in zijnen aard eigendommelijken THOMAS PLATER, reeds meermalen door ons in deze geschiedenis aangevoerd, gewag te maken. Uit *Gränchen* in *Wallizerland* geboortig, een arme herdersknaap, had hij in zijne jeugd de zonderlingste

avonturen ondervonden. Na veelvuldige dwaaltogten, die eene merkwaardige bijdrage tot de geschiedenis der zeden van dien tijd leveren, kwam hij, de opgeruimde jongeling, als bediende in het huis van MYCONIUS te *Zurich*, leerde vervolgens bij den taalkundigen COLLIN het touwslagers-beroep, en trad te *Bazel* bij zekeren G. STÄHELI, die voor den lompsten meester aan den *Rijn* gehouden werd, in dienst. Niet slechts las hij onder zijnen arbeid heimelijk zijne Latijnsche schrijvers, die hij kunstig in zijnen hennipbos wist te verbergen, maar zelfs hield hij in zijn voorschoot voorlezingen over de Hebreeuwsche taal. Hij werd in zijne geleerde oefeningen bijzonder ondersteund door OPORINUS (HERBST), die, nadat hij eerst boekdrukker geweest was, spoedig na de Hervorming eerste rector van het gymnasium werd. In dit ambt volgde hem THOMAS PLATER op, die ook eenen tijd lang, afwisselend, nu boekdrukker, dan schoolmeester was. Hij aanvaardde den post als rector in het jaar 1541, en kocht zich vervolgens het landgoed *Gundeldingen* voor 660 guldens, op hetwelk hij, benevens zijn ambt als schoolmeester, ook nog den landbouw uitoefende.

Bij deze al te groote veelzijdigheid had THOMAS PLATER het, wel is waar, nooit tot eene aanhoudende en deugdelijke werkzaamheid gebragt, hoewel een mensch, die in den kamp met duizend moeilijkheden steeds naar nieuwe en originele werkzaamheid streeft, voor den beschouwer veel aanlokkends heeft. Des te grondiger was in het vervolg zijn zoon FELIX PLATER voor de wetenschap werkzaam; deze werd in 1536 geboren, en maakte zich als stads-geneesheer en professor in de genees-

kunde jegens zijne vaderstad en bijzonder jegens de hoogeschool zeer verdienstelijk. Doch wij keeren tot het jaar 1529, het jaar der Bazelsche Hervorming, terug. Het was, zoo als wij reeds vroeger opmerkten, niet slechts het jaar van kerkelijke, maar ook van staatkundige verandering van zaken.

Wel is waar had reeds vroeger, in 1516, de Bazelsche regering eene vrijere houding aangenomen: doch nu nam men verschillende veranderingen ten voordeele der burgers voor, die wij hier niet in bijzonderheden kunnen nagaan. De hoofdzaak was, dat men aan de gilden meerder aandeel aan de verkiezingen gaf, de magt van den grooten raad verder uitgebreid, en aan het kwaad, dat door de bloedverwantschappen werd veroorzaakt, paal en perk werd gesteld. Verscheidene burgers hadden midden onder de bewegingen de stad verlaten. Deze keerden nu grootendeels weder terug, onder voorwaarde van den burgerlijken eed af te leggen. Deze wederzijdsche beëdiging van burgerij en regering had plaats den 14^{den} Februarij des jaars 1529.

Van meer gewigt zijn voor ons de verdere stappen, die er ter uitvoering en bevestiging der kerkelijke Hervorming gedaan werden.

Den 1sten April 1529 verscheen het eerste Hervormings-bevelschrift, dat voor den grondslag van alle latere Hervormings-mandaten, zedelijke bevelschriften, regelingen van het huwelijks-gerigt, enz. moet gehouden worden. In weinige hoofdtrekken werden in hetzelfde de geloofspunten uiteen gezet, die eenige jaren later (in 1534) in de Bazelsche confessie aan de leden der Kerk, als ook aan de bedienaars van Gods Woord, ter goedkeuring werden voorgelegd. Aan deze geloofsstellingen sloten zich ver-

volgens heilzame zedekundige voorschriften aan, die genoegzaam bewijzen dat de Hervorming niet alleen eene afschaffing van kerkelijke plegtigheden, maar ook van zedelijke misbruiken, niet alleen eene verandering van leerstellingen, maar eene hartgrondige verbetering des levens bedoelde. — Om dit bevelschrift kracht bij te zetten, werd reeds in 1530, onder medewerking van OECOLAMPADIUS en de bemiddeling der geestelijken van de overige Evangelische Staten, die daartoe te *Aarau* bijeenkwamen, de zoogenaamde *ban* ingevoerd. Dien ten gevolge zouden dus in ieders parochie-kerk drie vrome, gehuwde, moedige mannen, van welke er twee door den raad en een door de gemeente moesten gekozen worden, worden aangesteld, die, in verband met de predikers en diakenen, een getrouw, ernstig opzien over de leden van hunne parochie zouden houden. Vier zulke bannen werden bij ons ingesteld, daar, na de afschaffing van de overvloedige kerken, de geheele stad in die vier kerspelen verdeeld werd, die thans nog bij ons als zoodanig bestaan.

Het moge waar zijn, dat de kracht van dezen ban eene uitbreiding verkregen hebbe, die met de nieuwere staatkundige en kerkelijk-regterlijke stelsels niet kan worden overeengebragt, vermits de kerkelijke uitsluiting ook burgerlijke straffen ten gevolge had, en dat dus ook hier de betrekking tusschen Kerk en Staat nog kwalijk gegrond schijnt te wezen; zoo is echter het denkbeeld van *ban* van dien aard, dat het zich op zuiver Christelijke grondstellingen laat terugbrengen en, onder betamelijke verzachtingen, ook op nieuwere Protestantsche vormen van kerkelijk bestuur toepassen. Men moet ook

II. S

hier, om de instelling regt te begrijpen, op den geschiedkundigen grond terugkomen. Tot nu toe was de magt des bans alleen in de handen van Pausen en Bisschoppen. Men moest dus hun eene magt, die zij zich zelve uitsluitend aangematigd, en van welke zij het snoodste misbruik gemaakt hadden, ontnemen. Doch te regt vraagt men: moet men daarom het denkbeeld van den ban zelven laten varen? Mag men de magt om te binden en te ontbinden over het algemeen aan de Kerk ontnemen? Hierover waren de gevoelens der Hervormers zelve verdeeld, en die van geleerden en ongeleerden zijn het tot op den huidigen dag. Zonder ons hier met bijzondere stelsels in te laten, herinneren wij ons slechts, dat het regt om onwaardigen uit de gemeente te verbannen, en eene zekere kerkelijke tucht uit te oefenen, allezins een oud Apostolisch regt is. En ook op dit regt beriep zich ORCOLAMPADIUS, toen hij ten voordeele des bans het woord voerde. Ook zegt onze confessie duidelijk, dat zij slechts om der verbetering wille den ban uitoefent. Van den anderen kant echter mogen wij het onderscheid tusschen den Apostolischen tijd en den onzen niet geheel en al ontkennen. Veel liet zich toen aanmerkelijk eenvoudiger bewerkstelligen, toen de Kerk schier nog een privaat-genootschap was, terwijl in de Kerk van den Staat de aangelegenheden veel ingewikkelder worden. Zeer gemakkelijk toch had de dwaling plaats, dat men het kerkelijke met het burgerlijke, het geestelijke met het wereldlijke ondereen verwarde, zoodat nu eens aan de eene zijde te gestreng, aan de andere te toegeefflijk werd te werk gegaan.

Klaarblijkelijk was in vroegeren tijd, terstond

na de Hervorming, de kerkelijke tucht te gestreng, toen men, zoo als wij reeds vroeger hebben aangemerkt, het den kerkelijk gebannenen ook burgerlijk liet misgelden; toen, bij voorbeeld, afwijkende geloofsstellingen, of verwaarloozing van de Godsdienst, met lichamelijke straffen werden geboet. Hoe drukkend eene dusdanige verhouding moet geweest zijn, zal ons de tijd van CALVIJN eerst regt leeren. Doch thans, in onze eeuw, is de kerkelijke tucht toegeeflijk, en is er van dezelve schier niets dan eene schaduw overgebleven, nu men, juist om de burgerlijke nadeelen te ontgaan, den ban nog slechts uitoefent tegen de grootste misdrijven, en denzelven dus zijn ernstig kerkelijk gewigt ontnemt. Indien ik hierover kortelijk mijne meening zeggen mag, dan schijnt het mij toe dat het bij den ban over het algemeen niet zoozeer aankomt op een of ander strafregt, maar op het regt van opzigt te houden over de gemeente en dezelve te vermanen, in welk regt dan toch eigenlijk het Christelijk episcopaat bestaat. Den strengen Christen zou het voorwaar wenschenswaardig kunnen toeschijnen, dat men allen die op eene of andere wijze der gemeente aanstoot gaven van het genot des Avondmaals uitsloot, en het kan zijn dat zich menigeen van de groote Kerk afscheidt omdat hem *dáár* de zifting te ruw schijnt toe te gaan. Doch ik geef in bedenking of eene dusdanige excommunicatie in onze tijden zoo streng kan doorgaan, en of men ook niet hier het onkruid met de tarwe moet laten opwassen tot den dag des oogstes? Slechts in enkele, zeldzame gevallen mag de ban met zekerheid van dit zijn eigenlijk banregt gebruik maken, dat overigens, *als* het wordt uitgeoefend, te regt

niet alleen in de handen der geestelijken, maar in die van een gemengd, Christelijk gezag zijn moet. Indien echter overigens de Kerk nog in verschillende opzigten leiding en opzicht noodig heeft, zonder altijd van een strafregt gebruik te maken; indien het er, bij voorbeeld, op aankomt om goede inrigtingen in de gemeente te bevorderen, de keuze op bekwame leeraars te leiden, de beambten onder opzicht te houden, de verzorging der armen te besturen, de Christelijke huishouding te helpen regelen van hen die dit zelve niet behoorlijk kunnen doen, openlijke ergernis, door voorstellingen aan de regering, af te schaffen, in bijzondere omstandigheden raad te geven, te waarschuwen, op te beuren; dan is gewis zulk een gezag weldadig, dat door deszelfs samenstelling de Kerk, den Staat en de bijzondere gemeente vertegenwoordigt, en dus bevoegd en verplicht is in derzelver gemeenschappelijk belang te handelen. Hetgeen voor de geheele Kerk in een Protestantsch land de *Synode* zijn moest, en dan gewis met veel uitgebreider magt, dat moest voor de bijzondere gemeenten der Kerk, en onder behoorlijke beperkingen, de *ban* zijn, het koorgerigt, het presbyterium, de schorsing. Doch juist daarom moet bij dusdanige instellingen, die op den geschiedkundigen grond der Hervorming steunen, de eigenlijke beteekenis niet uit het oog verloren, en het oorspronkelijk kerkelijk niet in een zuiver burgerlijk bestuur veranderd worden.

Zoo hebben wij dan de geschiedenis der Bazelsche Hervorming tot op dat tijdstip vervolgd, toen op den grond der oude Kerk de eerste steen gelegd werd van het nieuwe gebouw, dat wij thans nog allen bewonen, en dat in zijne hoofdzakelijke voe-

gen nog hetzelfde is; hetwelk men gemakkelijker zou kunnen verwrikken, dan het, in denzelfden grootschen stijl waarin het begonnen werd, vernieuwen en verder opbouwen. Doch het ligt buiten ons plan, aan te toonen hoeveel schoons en voortreffelijks de vaderen verder op dezen grond hebben opgebouwd, ten opzichte van het school- en armen-wezen, enz.; en wij moeten veeleer de Bazelsche Hervorming, in hare uitwendige omstandigheden, als voleindigd beschouwen, en nog slechts zien hoe het omstreeks denzelfden tijd in de overige gedeelten van ons *Zwitserland* toeging.

Schier gelijktijdig met de Bazelsche Hervorming had die van *St. Gallen* en *Schafhausen* plaats. De terugkomst van VADIANUS van de zegevierende Bernsche disputatie gaf in *St. Gallen* de zaak haar beslag ten voordeele der Hervorming. Niet zonder stormen en het kwetsen van eens anders geweten was het ook hier toegegaan; inzonderheid hadden de klooster-geestelijken veel door ruwe gewelddadigheid te lijden; doch reeds in den zomer des jaars 1528, nadat de Synode was georganiseerd, vond hier een geregelde staat van zaken plaats. — Minder spoedig ging het te *Schafhausen*. Sedert het den vijanden gelukt was SEBASTIAAN HOFMEISTER te verdrijven, en eenen man van hunne partij, GALLUS STEIGER, in zijne plaats aan te stellen, waagde het ERASMUS RITTER slechts met groote voorzigtigheid de grondstellingen der Hervormers te verdedigen. De raad gedroeg zich dubbelzinnig. Ook hier was, even als te *Bazel*, de eene burgemeester (PEYER) der Hervorming genegen, de andere (ZIEGLER) dezelve vijandig. De eerste won intusschen meer en meer in vertrouwen en aanhang,

en toen eindelijk, in den herfst des jaars 1529, een gezantschap verscheen uit de steden *Zurich*, *Bern*, *Bazel*, *St. Gallen* en *Mühlhausen*, en bij beide raadsheeren gehoor verlangde, ontving zij het verblijdend antwoord: „dat burgemeester en raden eensgezind gestemd, en willens waren de mis en de beelden, even als alle andere dwaalgodsdienst, ten spoedigste af te schaffen.” Dadelijk werden, onder opzicht van de leden des raads, de beelden in alle stilte weggebragt. Met de kloosters sloot men eene overeenkomst, en ook hier had ERASMUS zijne glossen kunnen maken, daar het drama met een dubbel huwelijk eindigde. De abt van het Allerheiligenklooster huwde eene non uit dat van *Töss*, en zijne zuster trad met ERASMUS RITTER in den echt.

Ik waag het niet u een tafereel op te hangen van den toestand der overige cantons, in al zijne bijzonderheden. Bij eenigen was het nog niet tot beslissing gekomen. Zoo bevonden zich, bij voorbeeld, te *Glarus* de beide Godsdienstige partijen nog steeds in dier voege naast elkander, dat VALENTIJN TSCHUDI; de priester en geschiedschrijver, met zijnen helper JACOB HEER, die even als hij gezind was, het geschiktst oordeelde om in de eene gemeente Evangelische leerredenen, in de andere de mis te houden; — ten einde, zoo mogelijk, alles voor allen te zijn; een gedrag, dat verschillend is beoordeeld geworden, daar sommigen in hetzelfde laauwheid, anderen weder eenen schoonen trek van echte, zich boven partijzucht verheffende, verdraagzaamheid, hebben willen zien. Beter is het echter zich van alle voorbarige oordeelvellingen over het geweten

van anderen, voornamelijk in eenen moeilijken tijd, te onthouden.

Wat nu den toestand van het eedgenootschap in het algemeen aangaat, zoo zien wij hier nog vroeger dan in *Duitschland* opentlijke vijandelijkheden uitbreken, en eenen algemeenen Godsdienstoorlog beginnen. De redetwist te *Bazel* kan als het tijdstip worden aangemerkt sedert hetwelk de scheuring der gemoederen onheelbaar werd. — Van nu af hadden wederzijds grove beschimpingen in smaadschriften plaats, aan welke de volksgezinde THOMAS MULNER levendig deelnam. Doch het bleef niet bij schriftelijke beschimpingen, bij spotbeelden en scheldnamen, bij afgeschilderde galgen en brandstapels *in effigie*; ook niet bij roof- en vechtpartijen, die menigvuldig tusschen de aanhangers van het oude en die van het nieuwe geloof voorvielen; maar deze grove kluchten begonnen op eens, op eene gevaarlijke wijze, in den bittersten ernst te veranderen. Als de opgehitste vijanden eenen ketter in handen konden krijgen, moest deze het met lijf en leven bezuren. Hoe de ongelukkige schoenmaker HOTTINGER na zijne verdrijving uit *Zurich* met zijn hoofd boette, is reeds vroeger verhaald. Evenzoo werd te *Lucern* HENDRIK MESBERG verdronken, omdat hij tegen monniken en nonnen had gesproken; HANS NAGEL werd wegens het verbreiden van de leer van ZWINGLIUS levend verbrand, en hetzelfde lot trof ook den Wederdooper HANS KRUSI. Het gruwzaamst van allen echter was het feit dat door de landlieden van *Schwytz*, aan JAKOB KAISER, genaamd SCHLOSSER, gepleegd werd. Hij was uit *Usnach* geboortig, prediker te *Schwerzenbach* in het canton *Zurich*,

en huisvader. Onlangs als prediker naar *Oberkirch* in *Gasterland* beroepen, reisde hij somwijlen rond om te prediken, dewijl hij de pastorijs nog niet behoorlijk betrekken kon. Op zekeren tijd werd hij op eene dusdanige apostolische omwandeling in een bosch bij *Usnach* plotseling overvallen, voor de landsgemeente te regt gesteld, en zonder eenigen verderen omslag tot den brandstapel veroordeeld, op welken hij dan ook, onder de moedige bekentenis der waarheid, zijn leven eindigde. Te vergeefs hadden zich *Zurich* en *Glarus* voor den gevangene in de bres gesteld: zij werden met schimp teruggewezen. Zoodanige voorvallen verhoogden de verbittering en bliezen de vlam van den Godsdiensthaat aan. Twee partijen stonden thans in openbare vijandschap tegen elkander over, De vijf cantons, *Uri*, *Schwytz*, *Unterwalden*, *Zug*, *Lucern*, aan welke zich ten deele *Frijburg* en *Solothurn* aansluiten, maken een verbond ter bescherming en verdediging des ouden geloofs, waartoe zij ook *Oostenrijk* door onderhandelaars uitnoodigen. Tegen hen over spannen de Evangelisch-gezinden in het zoogenaamde burgregt te zamen. Een zoodanig burgregt was het eerst door *Zurich* met *Constanx* opgerigt, welke stad toenmaals, hoewel de zetel des Bisschops, vele aanhangers van het Gereformeerde geloof, en onder deze ook de Evangelische predikers *AMBROSIUS BLARER*, *JOHAN ZWIDE* en anderen telde. Spoedig vielen *Bern* en *St. Gallen* bij. *Bazel*, dat reeds vroeger hiertoe was uitgenoodigd, nam eerst deel aan hetzelfde toen de Hervorming inwendig volkomen had gezegevierd; waarop zich vervolgens ook *Biel* en *Mühlhausen* aansloten. Zulke separaat-verbindtenissen in het eed-

genootschap beteekenden niets goeds. — Van beide zijden beklaagde men zich over trouwelooze schending des verbonds. De houding, welke de eedgenooten tegen elkander aannamen, werd steeds dreigender. In dezen bagchelyken toestand van zaken zien wij ZWINGLIUS eene andere partij kiezen dan LUTHER in *Duitschland*. Toen deze, getrouw aan zijne grondstelling, dat in geloofszaken slechts het woord beslissen moet, iederen stap van geweld afraadde, en zelfs slechts in eenen beperkten zin de zelfverdediging goedkeurde, was het hier ZWINGLIUS die de regering en het volk van *Zurich* tot nadrukkelijke maatregelen aanzette, die zelf het plan tot eenen slag vormde, en zich, toen de oorlog losbarstte, mede onder de gelederen schaarde.

Dit onderscheid laat zich gedeeltelijk uit de uitwendige omstandigheden verklaren. LUTHER zag in het opnemen der wapenen ten voordeele van het Protestantsche geloof tevens eenen opstand tegen den Keizer en het rijk, en hiervan beefde hij terug, dewijl het bij hem uitgemaakt zeker was, dat iedere opstand tegen de wettige overheid eèn opstand tegen God was. ZWINGLIUS kon in den door de Godsdienstige scheuringen veroorzaakten burgerkrijg, wel is waar, eene altijd groote, schoon onvermijdelijke, ramp des lands zien, doch hield denzelfden niet voor *rebellie*; want ofschoon ook de schending van het verbond aan de Hervormden werd te laste gelegd, kon deze beschuldiging even zoo goed hun weder op den hals geschoven worden die hulp bij *Oostenrijk* zochten. En waren dan niet reeds sedert lang de vreemde verbindtenissen, de jaargelden, het in krijgsdienst treden bij vreemde mogendheden, waartegen ZWINGLIUS ijver-

de, zaken, die tegen het oorspronkelijk denkbeeld van eedgenootschap streden, ja, verraad jegens het vaderland waren? De Hervormde cantons van *Zwitserland* stonden, als republikeinen, in eene andere verhouding tot het eedgenootschap, dan het keurvorstendom *Saksen* tot het *Duitsche* rijk en den Keizer.

Doch het schijnt mij toe dat ook onder tegenovergestelde omstandigheden ZWINGLIUS, volgens de geheele rigting van zijnen geest, spoediger tot uitwendige hulpmiddelen zou zijn overgegaan dan LUTHER. Had hij zich in zijne plaats in *Duitschland* bevonden, de Landgraaf PHILIP van *Hessen* had bij hem dien tegenstand niet gevonden welken hij bij LUTHER aantrof; terwijl misschien deze ook, te midden van den toestand waarin zich *Zwitserland* bevond, de hand van het zwaard teruggetrokken en nog eenmaal getracht zou hebben af te wachten hoeveel de kracht des woords en des gebeds, in eenen, door God gehengden, moeilijken tijd, vermag. Niet alsof men deswegens ZWINGLIUS verwijten moet dat hij zijnen arm tot vleesch gemaakt, noch LUTHER dat hij voor den strijd gevreesd hebbe: ieder handelde hier juist naar zijne overtuiging en overeenkomstig zijn karakter. Bij ZWINGLIUS openbaart zich ook hier meer die verstandig berekende, tot oogenblikkelijke werkzaamheid overhellende, praktische deugd, die in vertrouwen op God de verantwoording op zich neemt van hetgeen hare eigene kracht zich verstout daar te stellen, als zij, door het gevoel van regt en zedelijke geestdrift ondersteund, tot eenen *zigtbaren* strijd wordt geroepen. In het karakter van LUTHER daarente-

gen vertoont zich ons het in stilte krachtige, alles overgeevende geloof, dat in schuldelloozen rampspoed, in het geduldig dragen van het kruis, in den strijd tegen eene *onzigtbare* wereld van booze geesten en onder duizend aanvechtingen, naar een groot doel streeft, dat boven alle berekeningen van het menschelijk verstand verheven, en slechts voor dengenen van gewigt is die als martelaar voor de hemelsche goederen, en alleen om haars zelfs wil, weet te leven en te sterven.

Naar het slagveld te snellen voor de zaak des Heeren scheen LUTHER gewaagd, terwijl hij met eenen HUSS getroost den brandstapel beklommen, ja zich met zijnen Meester aan het kruis zou hebben laten nagelen. Daar zich echter ook ZWINGLIUS geenszins aan eenen zoodanigen marteldood zou hebben onttrokken, moet men ook *zijn* aangorden van het zwaard uit een verhevener dan het gewone oogpunt beoordeelen. Hem toch lag, over het algemeen, ook tevens het staatkundige nader aan het hart dan LUTHER, en in deze dubbele betrekking van strijder voor God en vaderland roept hij de vroegere beelden van eenen JOSUA en GIDEON voor onzen geest terug, hoewel wij tevens moeten toegeven, dat in de huishouding des Nieuwen Verbonds eene andere wijze van strijden gelden moest dan in die des Ouden.

ZWINGLIUS geloofde nu eenmaal dat de oorlog het eenige middel was om het vaderland uit deszelfs smadelijken toestand te redden. »De vrede,» schreef hij aan een' zijner waarschuwende vrienden te *Bern*, »voor welken thans nog velen zoozeer »het woord voeren, is oorlog; de oorlog, dien ik »wensch — vrede. Er bestaat geene zekerheid meer

» voor de waarheid of hare vereerders, zoo de grond-
 » pilaren, waarop de dwingelandij rust, niet worden
 » neêrgehaald. Verlies, omdat ik zulks zeggen moet,
 » het vertrouwen op mij niet; met Gods hulp zal ik
 » hetzelfde waardig blijven.” Zonder twijfel moet
 het ons leed doen, hem, den bode des vredes,
 den dienaar des Evangelies, dáár nog op oorlog te
 zien aandringen, waar alle anderen de hand des
 vredes toereikten. Indien nu schier in ieder kracht-
 vol leven hier of daar een steen des aanstoots is,
 over welken men te vergeefs beproeft heen te
 komen; indien wij bij LUTHER in den Avondmaals-
 strijd eenen zoodanigen scherpen hoek hebben waar-
 genomen, — waarom zouden wij dan ook niet in
 ZWINGLIUS eenen zoodanigen steen des aanstoots
 dulden, die misschien, in de *ons* niet genoegzaam
 bekende omstandigheden, noodzakelijk was? Niet
 altijd zijn zelfs zij die in bange tijden den vrede
 raden ware vrienden des vaderlands, en zoo zij
 het al zijn, zijn echter de anderen het niet minder,
 die niet uit zucht tot oorlog, maar uit mannelijke,
 ernstige overtuiging den strijd verlangen. Dáár kan
 zelfs de dienaar des Evangelies, vooral indien hij
 voor *zijn' eigen' persoon* den strijd niet ontziet,
 eene schijnbare gestrengheid aanraden, indien het
 er op aan komt zijn geweten te zuiveren van de
 verwijtingen eener snoode menschenvrees. — *Of*
 eene dusdanige gestrengheid, een dergelijk uiterste,
 toenmaals noodzakelijk geweest zij, waag ik niet
 te beslissen. De gevolgen hebben voorwaar bewe-
 zen dat de zaak des Evangelies daardoor niets
 gewonnen heeft. Doch men kan niet altijd naar
 de uiterlijke gevolgen oordeelen. En gesteld ook,
 ZWINGLIUS had in de keus van het middel gedwaald,

zouden wij dan naar gevolgen, die alleen in Gods hand staan, de gezindheid afmeten? Dat zij verre!

Doch wij willen de geschiedenis zelve niet vooruitloopen. Vernemen wij thans den loop der zaken.

Het gruwzaam ter dood brengen van den wederregtelijk gevangenen KAISER had oogenblikkelijk de algemeene verbittering tegen de vijf cantons gaande gemaakt. Twisten wegens den abt van *St. Gallen* en anderen kwamen hierbij. De vijandelijkheden begonnen met het wederzijdsch stremmen en afsnijden van den toevoer van levensmiddelen. Eindelijk kwam het van beide zijden tot het uitrusten der legers. *Zurich* was het eerst slagvaardig; *Bremgarten* en *Muri* werden bezet en troepen in het *Gasterland* en *Rheinthal* gelegen. *Bern*, hoewel toornig op de Unterwaldners, die den oproerigen Oberhaslithalers hulp hadden verleend, zocht evenwel den vrede te bemiddelen, doch zond, toen het de toerusting van den vijand zag, te gelijk met *Bazel*, *St. Gallen* en *Mühlhausen*, zijne hulp-troepen. — Ook de vijf cantons waren van hunnen kant niet werkeloos gebleven. Terwijl *Schwytz*, *Uri* en *Unterwalden* met *Brünig* tegen de Berners zamentrokken, brak de banier van *Lucern* onder den Schout HUG tegen *Muri* op. De Zurichers hadden hun hoofdleger te *Kappel*. ZWINGLIUS diende niet alleen, zoo als BULLINGER vermeldt en na hem de gewone meening is geweest, als veldprediker, maar, volgens narigten van ooggetuigen, ook als soldaat onder de troepen. De vredelievende Comthur SCHMIDT van *Küssnacht* was veldprediker. Eene gelijktijdige kronijk van BERNHARD WEISS zegt: »Meester COENRAAD SCHMIDT was »bestemd om in het veld te prediken; want men wilde

» Meester ULRICUS ZWINGLIUS niet in het gevecht
 » laten , dan toen hij er grootelijks op gezet was :
 » doch hij wilde niet achterblijven , maar beklom
 » een paard en droeg eenen fraaijen hellebaard op
 » den schouder ,” Als van beide zijden alles bijeen
 was , konden in het geheel 30000 man tegen el-
 kander overstaan ; doch zonder de hulp der overi-
 gen af te wachten zond *Zurich* , door eenen trom-
 petter , den uitdagings-brief aan de vijf cantons.
 Reeds was aan de voorhoede bevel tot oprukken
 gegeven , doch nog waren de grenzen niet over-
 schreden , toen van *Baar* , den heuvel af , de Lan-
 damman (Baljuw) AEBLI van *Glarus* kwam , een
 algemeen geacht persoon , van oud-eedgenootschap-
 pelijke gevoelens , en van de vreemde jaargelden
 zeer afkeerig. Deze sprak met ongeveinsd ,
 innerlijk gevoel des harten en onder het storten
 van tranen , ten voordeele van den vrede. » Wel
 » waren ,” zeide hij , » aan beide zijden de strijders
 » uitgerust. Doch zou de vrede niet mogelijk zijn
 » tusschen hen , die zoo menigwerf gezamentlijk lijf
 » en bloed hadden gewaagd ? Brave , lieve Heeren
 » van *Zurich* ! om Gods wil , verhoedt de verbreking ,
 » den ondergang van het oude eedgenootschap !”

Reeds had men besloten met den aanval te wachten ,
 en nieuwe bevelen hoe zich te gedragen (*instructiën*) af te halen , toen ZWINGLIUS den Landamman
 harde verwijtingen deed : » Vader Amman ! Gij zult
 » God rekenschap moeten geven van deze bemidde-
 » ling. Vermits de vijanden in benaauwdheid en
 » niet goed toegerust zijn , geven zij goede woorden ,
 » dan gelooft zij hen : indien zij echter goed toe-
 » gerust zijn , zullen zij ons niet sparen.” Doch
 AEBLI antwoordde getroost : » Lieve ULRICH ! Ik

»vertrouw op God, alles zal nog goed afloopen.” Het kwam nu ook werkelijk tot stappen om vredes-onderhandelingen te maken, en *Aarau* werd tot de plaats der zamenkomst bestemd. ZWINGLIUS schudde hierover het hoofd. »Laat u om Gods wil, dus schreef hij naar *Zurich*, »niet aan het wankelen »brengen, ook niet door tranen, genadige Heeren! »Van uwe manmoedige besluiten hangt alle toekomstige welvaart af.” Hoe groot de verbittering van beide zijden ook was, openbaarde zich echter onder het volk der eedgenooten zelve een overblijfsel der oude gemeenzame verkeerung, in enkele sprekende trekken.

Het was namelijk aan iedere partij strengelijk verboden gedurende den begonnen wapenstilstand de grenzen te overschrijden. Evenwel kwamen de voorposten dikwerf tot een buurgesprek of vreedzame scherts te zamen. Eens plaatsten eenigen uit de vijf cantons een groot vat met melk midden op de grensscheiding, en riepen den *Zurichers* toe: »Wij hebben wel melk, maar niets daarin te brokken.” Toen kwamen eenige redelijke gezellen der *Zurichers* met brood aanloopen en brokten hetzelfde in. Ieder lag dan op zijn eigen grondgebied en at mede uit den gemeenschappelijken schotel. Greep er dan een over het midden des schotels, dan sloeg de ander hem uit scherts met den lepel op de vingers en vermaande hem de grenzen niet te overschrijden. Het gezigt dezer trouwhartige scherts van bijzondere personen, te midden van den heetsten gloed der hartstogten, die het geheel beroerde, roerde den vreemden aanschouwer dermate, dat JAKOB STURM, burgemeester van *Straatsburg*, die onder de scheidregters was, deze schoone uitspraak

deed: „Gij eedgenooten zijt wonderlijke lieden!
„Hoewel gij het oneens zijt, zijt gij het echter
„eens, en vergeet gij de oude vriendschap niet.”
ô Mogt er een tijd aanbreken, waarin een dusdanig
woord weder in de gemoederen weérklank vond!

De vredes-onderhandelingen werden thans inderdaad te *Aarau*, en vervolgens, om digter bij de partijen te zijn, te *Steinhausen* in het gebied van *Zug*, voortgezet en den 26sten Julij een landvrede gesloten. Vrije verkondiging des Evangelies, vernietiging van het verbond met FERDINAND van *Oostenrijk*, afschaffing der jaargelden en schorsing van wederzijdsche beleedigingen maakten den hoofdinhoud van het verdrag uit. *Bern*, dat zich niet dan ongaarne tot den oorlog had laten bewegen, verheelde zijne vreugde niet over den tot stand gebragten vrede. Doch ook *Zurich* beval vreugdefeesten te houden op de gilden, en vreugdeschoten te doen op den *Lindenhof*. Algemeen gejuich scheen het krijgsgeschrei te hebben vervangen. Doch midden onder dit gejuich wandelde ZWINGLIUS om met een ernstig gelaat, en zag de toekomst duister in. „Heer! Heer!” riep hij uit, „rigt Gij zelf den wagen op!” en hoe moeilijk het hem ook vallen mogt als ongeluks-profeet op te treden, kon hij echter niet nalaten zijne bekommernis op den kansel lucht te geven: „De vrede „zal oorzaak zijn dat men, binnen korten of „langen tijd, de handen boven het hoofd zal „moeten zamenslaan.” Inderdaad duurde de vrede niet lang, en ZWINGLIUS zelf werd het offer van zijnen ijver. Doch eer wij het op nieuw uitbarsten des oorlogs en deszelfs treurig einde vermelden, gaan wij eenen strijd beschouwen van

eenen anderen aard, dien men juist omstreeks dezen tijd, doch te vergeefs, trachtte te bemiddelen.

Wij hebben namelijk, zoo als gij u uit de vorige voorlezing herinneren zult, de algemeene en Duitse Hervormings-geschiedenis tot op dien tijd vervolgd, toen insgelijks de beide partijen door bondgenootschappen in eene vijandelijke houding tegenover elkander stonden. Wij hebben gezien hoeveel er den Landgraaf PHILIP van *Hessen* aangelegen was, om de gezamentlijke Protestanten tot *éene* sterke magt te vereenigen, die zich in geval van nood met de Catholijken zoude kunnen meten. Wij hebben tevens gezien welke groote bezwaren LUTHER hier tegen had in te brengen, en hoe inzonderheid de nog voortdurende *strijd over de sakramenten* den voornaamsten hinderpaal in den weg stelde. Doch de werkzame Landgraaf trachtte ook dit beletsel uit den weg te ruimen. Te *Marburg* zouden, zoo als wij reeds vroeger opmerkten, de strijders der beide partijen zamenkomen, en nam men inderdaad de voorzorg, dat de hevigsten van iedere partij niet met elkander in aanraking kwamen, maar met den driftigen LUTHER zoude de meer gematigde OECOLAMPADIUS, en met den vinnigen ZWINGLIUS de zachtzinnige MELANCHTON redetwisten. In October 1529 had het gesprek plaats. ZWINGLIUS was met Professor R. COLLIN en een lid van den raad heimelijk vertrokken; zelfs aan zijne vrouw sprak hij bij het afscheid slechts van eene reis naar *Bazel*. Te *Bazel*, waar hij als vreemdeling eene leerrede hield, haalde hij zijnen vriend OECOLAMPADIUS af, wien insgelijks een raadsheer (U. FREI) vergezelde. Te *Straatsburg* voegden zich BUCER en

II.

T

HEDIO nog bij hen. De Landgraaf van *Hessen* schonk hun vrijgeleide op hunne reis. Vanden kant der Luther-schen kwamen, daags na de komst der Gereformeerden, met LUTHER aan: MELANCHTON, JUSTUS JONAS, OSIANDER, BRENZ en AGRICOLA. OECOLAMPADIUS ontving LUTHER met vriendelijke hartelijkheid. Doch zoodra het tot redetwisten kwam, bleek het, dat men zich over het betwiste punt des Avondmaals onmogelijk kon verstaan. LUTHER had het woord „*dat is*” (*ἐστὶ*) met groote letters voor zich op de tafel geschreven; hij had zijne ziel in deze letters, even als in een banformulier, gevangen gezet, uit hetwelk hij niet meer los kon. Hoezeer OECOLAMPADIUS zich nog op andere plaatsen des Evangelies beriep, zoo als op deze: „De geest is het die levendig „maakt; het vleesch is niet nut;” hoe ook ZWINGLIUS met tranen in de oogen de hand van vrede bieden mogt, LUTHER bleef onbewegelijk. Te vergeefs had men hem reeds vroeger voorgehouden, dat hij om der liefde wil zou toegeven. Hij erkende geene liefde, dan de liefde uit het geloof. Waar nu het ware geloof niet was, daar hielp ook de liefde niets. „Dat is eene vervloekte liefde,” meende hij, „die mij eerst vader, moeder en kind „vermoordt, en dan zegt: „Houdt vrede, lieve „Vrienden! wij willen elkander liefhebben, de „zaak is van zooveel gewigt niet dat wij het „daarom oneens zouden zijn.”” Zooveel gewigt hechte LUTHER aan de zaak. Men beroofde hem van het dierbaarste dat hij bezat, men doodde hem te gelijk vrouw en kind, men schond hem zijnen oogappel, zoodra men het geloof aantastte. Dat gevoelen is schoon: hij dwaalde slechts daarin, waarin zoo dikwerf de strenggeloovigen dwalen,

als zij anders-denkenden liefdeloos beoordeelen, dat hij het geloof met de *geloofsmeening*, met het *wetenschappelijk* gevoelen over het geloof, de *Godsdienst* met de *dogmatiek* verwisselde. Het Christendom kent voorzeker geene andere liefde dan die uit het geloof voortspruit, uit de innige, Godsdienstige overtuiging en stemming des gemoeds. Doch dit levendig makend geloof, dat in de liefde werkzaam is, en zich zoo schoon en krachtig bij LUTHER openbaarde, is niet aan eene letter gebonden, maar heerscht, als eene door de hemelsche genade geschonkene kracht Gods, in het gemoed. En *dit* geloof was even zoo krachtig bij ZWINGLIUS en OECOLAMPADIUS, als bij LUTHER en MELANCHTON.

Dan, zoo gaat het niet zelden: hun, wier gevoelens en meeningen in den grond veel minder uiteenloopen dan zij wanen, staat de dogmatiek, als eene onoverklimbare schutting met doornen heggen en spitse punten in den weg. En zoo was het ook hier. Wel reikten zij elkander eindelijk over de schutting heen zooverre de hand, dat zij vermeenden geene vijanden te zijn, voor zoover hun geweten zulks veroorloofde. Doch tot vriendschappelijke, hartelijke omarming kwam het niet. Men scheidde koel en onbevredigd.

Een zonderling misverstand had onder anderen LUTHER nog meer tegen ZWINGLIUS verbitterd. ZWINGLIUS hield hem de plaats uit Joh. VI voor, die het vleeschelijk gebruik van het ligchaam van CHRISTUS tegenspreekt, en zeide: »Deze plaats, Heer Doctor! »breekt u den hals.» LUTHER nam dit woordelijk op, en meende dat ZWINGLIUS hem naar het leven stond, en sprak in ernst van het hals breken, tot-

dat deze eindelijk verklaarde dat het slechts een Zwitsersch spreekwoord was.

Landgraaf PHILIP had aldus kosten en moeite te vergeefs aangewend. Aan een verdrag met de Zwitsers was eens en voor altijd niet te denken. Niet slechts tegen het opnemen van Zwitsers, maar ook tegen iedere gewapende zamenkomst der Duitsche Protestanten ijverde LUTHER bij voortduring, geheel in tegenoverstelling met het zoo even beschouwde gedrag van ZWINGLIUS in *Zwitserland*. Hij verklaarde aan den Keurvorst van *Saksen*, dat hij liever tienmaal dood wilde zijn, dan de bewustheid om te dragen dat het Evangelie eene oorzaak was geweest van bloedvergieten en schade lijden, dewijl de aanhangers van het Evangelie zulken behooren te zijn die lijden, en niet die zich wreken. De Christen moet zijn kruis dragen, en zal met smee-kingen en gebeden meer uitrigten dan met nijd. »Het kan geenszins betamelijk zijn dat iemand zich »tegen de overheid verzet, en een Christen moet »zelfs geweld en onregt van haar verdragen." Te regt hield LUTHER er zich aan vast, dat men in geloofszaken zich niet met *het zwaard*, maar met het woord verdedigen moet. — Tot deze verdediging met het woord maakte men dan ook alle toebereidselen. Reeds op het convent der Protestanten te *Schwabach* was men het over de geloofsartikelen eens geworden, die men als eene verschansing tegen de, van de tegenpartij uitgaande, beschuldigingen van ongeloof wilde opwerpen. De artikelen van *Schwabach* zouden thans herzien, verbeterd en tot een duidelijk te overzien geheel worden gebragt. MELANCHTON, de rustige denker, de omzigtige, vredelievende Godgeleerde, nam dezen arbeid op

zich. — Intusschen werden de toebereidselen voor den algemeenen rijksdag gemaakt, die te *Augsburg* was uitgeschreven en in Junij 1530 aldaar geopend werd. Thans was de tijd van openbare verantwoording gekomen. Thans wilde men vrij en open voor zijne belijdenis uitkomen. Thans zou het beslist worden of de vrienden der Hervorming vijanden des Christendoms, of niet veeleer deszelfs warme verdedigers, deszelfs kloekmoedige voorvechters waren.

Gij vergt geene uitvoerige beschrijving van de formaliteiten van dezen rijksdag. De Keizer liet lang op zich wachten, en reeds voor zijne aankomst hadden er twisten wegens den rang plaats. De intogt was luisterrijk. De Protestanten weigerden halsstarrig de gebruikelijke processie bij te wonen, dewijl zulks met hun geweten streed. Bij de mis waren zij tegenwoordig. Gedurende de zittingen openbaarde zich nog meer, dan hier, de scheuring. De oorlog met de Turken en de aangelegenheden der Godsdienst waren de hoofd-onderwerpen der beraadslagingen. LUTHER, die, als banneling, niet wel op den rijksdag verschijnen kon, was op bevel van den Keurvorst te *Coburg* achtergebleven, doch maakte ook van daar zijne glossen over denzelfden, terwijl hij uit zijn venster naar de kauen en kraaijen op het veld zag en hunne handelingen met die van den rijksdag vergeleek. Intusschen onderhield hij eene levendige briefwisseling met zijne vrienden, bijzonder met MELANCHTON. Deze had de in *Schwabach* voorgelegde geloofsartikelen grondig omgewerkt. CAMERARIUS, zijn levensbeschrijver, verhaalt, dat hij hem dikwerf onder tranen en gebed daaraan heeft zien arbeiden.

Toen het geschrift gereed was, zond hij hetzelfde ter onderzoek aan LUTHER, die hetzelfde in alles goedkeurde, en met betrekking op den, daarin heerschenden, moedigen toon aanmerkte, dat *hij* niet zoo zachtmoedig zou hebben kunnen te werk gaan. — Nadat dus alle mogelijke moeite aan de uitwerking van deze confessie was besteed geworden, werd zij niet slechts door de Godgeleerden, maar ook, als een waar diplomatiek actenstuk, door de volgende Vorsten en steden onderteeekend: als door den Keurvorst JOHAN van *Saksen*, den Markgraaf GEORG van *Brandenburg*, den Hertog ERNST van *Lunenburg*, den Landgraaf PHILIP van *Hessen*, den Vorst WOLFGANG van *Anhalt*, en de rijkssteden *Neurenberg* en *Reutlingen*; waarbij zich nog, gedurende den rijksdag zelven, *Kempten*, *Heilbron*, *Windsheim* en *Weissenburg*, en in het vervolg nog meer andere steden voegden. De voorlezing dezer confessie geschiedde in het bisschoppelijk hof van *Augsburg*, in de kapel des Keizers, Zaterdag na JOH. BAPT. (25 Junij) des jaars 1530. De redenaar BRÜCK had het Latijnsche, de redenaar BAIER het Duitsche exemplaar in handen, welk laatste met luider stemme werd voorgelezen. De voordragt duurde twee uren, alles was gespannen. De redenaar las met eene zoo duidelijke stem, en in de kapel zelve heerschte eene zoodanige stilte, dat de menigte volks, die in het hof van het slot vergaderd was, ieder woord kon verstaan. Intusschen ga ik den inhoud voorbij, daar ik mij voorgenomen heb in onze volgende bijeenkomst u de leer der Protestanten over het algemeen, zoo als dezelve in de Augsburgsche confessie, maar ook in aanverwante schriften, vervat is, in haren samenhang voor te stellen. Ik merk hier

slechts aan, dat zoowel die leerstellingen waarin de Protestanten met de oude Kerk overeenstemden, als die waarin zij van dezelve afweken, in een helder licht geplaatst, en de voornaamste grondstellingen van het nieuwe dogmatische systema ontwikkeld werden, opdat iedereen weten zou hoe over dezelve te oordeelen. Spoedig na het overgeven van deze confessie vervaardigden eenige Catholijke Godgeleerden, aan wier hoofd Doctor ECK, eene wederlegging van dezelve (*confutatio*), en ook deze werd den 3^{den} Augustus voorgelezen, op welke MELANCTON eene verdediging der Augsburgsche confessie (*apologie*) volgen liet, die hij, zonder het exemplaar der tegenpartij in handen te hebben, hetwelk hem geweigerd werd, alleen uit de herinnering van hetgeen hij gehoord had, opstelde; doch de Keizer wilde de voorlezing van dezelve niet meer toestaan.

Daar nu de Zwitsers en zij die, met betrekking tot de leer van het Avondmaal, het met hen hielden, niet begrepen waren onder de belijders van de Augsburgsche confessie, zagen zij zich genoodzaakt den Keizer eene bijzondere belijdenis aan te bieden. ZWINGLIUS vervaardigde er eene voor zichzelf, (*confessio fidei ad CAROLUM V.*) en de vier Opperduitsche steden: Straatsburg, Constanz, Memmingen en Lindau, die, voornamelijk door de Godgeleerden BUCER, HEDIO en CAPITO voorgegaan, eenen middelweg trachtten te vinden tusschen het gevoelen van ZWINGLIUS en dat van LUTHER, leverden weder eene bijzondere geloofsbelijdenis in, onder den naam van *Tetrapolitana*; doch deze schriften werden op den rijksdag niet ter tafel gebracht. Nog werden er grootere of kleinere com-

missiën van afgevaardigden benoemd om te onderhandelen, doch ook dit mislukte geheel.

Den 22sten September eindelijk volgde het rijksbesluit, volgens hetwelk alles, wat de Godsdienst betrof, op den ouden voet blijven, doch het den Protestanten zou vergund zijn zich tot den 15^{den} April des volgenden jaars te bedenken, of zij de betwiste artikelen wilden vereffenen of niet. Tot op dien tijd zouden zij zich rustig houden, in hun gebied niets betrekkelijk geloofszaken laten drukken of verkoopen, niemand tot hun geloof zoeken over te halen, daarentegen de aanhangers van het oude geloof bij de uitoefening hunner Godsdienst met rust laten. Eindelijk zouden zij zich met den Keizer en het rijk verbinden om de Wederdoopers en de Sakramentarissen te vervolgen.

Reeds vroeger hadden verscheidene Protestantsche Staten, ontevreden met den gang der verhandelingen, onder hen ook PHILIP van *Hessen, Augsburg* verlaten. Thans waren de Protestanten volkomen ontevreden, en wel verre dat door den Augsburgschen rijksdag de gemoederen elkander waren toegenaderd, werd de scheuring der Duitsche Christenheid in eene Protestantsche en Catholijke voltooid.

Van dien tijd af begint dan ook een nieuw tijdvak in de geschiedenis der Hervorming, dat ten minste even zooveel betrekking heeft op de geschiedenis der staatkunde, als op die van Kerk en Hervorming, en waarop wij, ons thans alleen tot het voornaamste moettende bepalen, slechts eenen vluggen blik zullen werpen.

TWEE- EN- TWINTIGSTE VOORLEZING.

DE PROTESTANTSCHЕ LEER, EEREDIENST EN HET KERKBESTUUR.

Als ik, nadat reeds het heilige Paaschfeest voorbij, en de lente begonnen is hare regten te doen gelden, u uitnoodige om nog aan drie bijeenkomsten, ofschoon alleen voor de winter-avonden bestemd, deel te nemen, dan geschiedt zulks met den wensch om het begonnen werk op zoodanige wijze te voleinden, dat er niets wezentlijks ontbreken moge aan hetgeen ik mij ter behandeling voorgenomen en u beloofd hebbe. Wel is waar was er geschiedkundige stof genoeg voorhanden om mijn verhaal uitgebreider te doen worden; doch daar het ons niet zoozeer om de bloote gebeurtenissen, als wel om het *wezen* der Hervorming te doen is, kunnen wij thans, na het gewigtigste gedeelte van de geschiedenis der Hervorming behandeld te hebben, naar het slot der bedrijven spoeden, en ons een oordeel beginnen te vormen, dat als de eigenlijke *vrucht* dezer voorlezingen moet beschouwd worden. Slechts weinige trekken zullen ons in de volgende uren dan ter nadere beschouwing overig blijven, opdat ook het uiterlijke ge-

schiedkundige tafereel zich aan onze blikken zoo veel mogelijk afgerond en voltooid voordoe.

Het is ons tegenwoordig oogmerk het *eigenlijke* *wezen* van het Protestantismus, de innerlijke kern der Hervorming, zoo als zij in de *leer*, en vervolgens in de eredienst en vorm van bestuur voorkomt, te leeren kennen. De gang van ons verhaal regtvaardigt en vordert zulks.

Wij hebben namelijk bij het einde onzer vorige samenkomst gezien hoe de Protestanten op den *rijksdag te Augsburg*, in 1530, hunne opentlijke belijdenis-schriften inleverden, de Lutheranen namelijk de Augsburgerse confessie, en zij die over het Avondmaal anders dachten hunne bijzondere confessiën. In deze belijdenis-schriften, bij welke in het vervolg nog verscheidene andere kwamen, doch omtrent wier geschiedenis wij hier niet kunnen uitweiden, vinden wij de dogmatische grondstellingen der nieuwe kerkpartijen zoo naauwkeurig uiteengezet, dat wij uit deze het best het karakteristieke en onderscheidende der Protestantsche leer kunnen opzamelen, en ons van uit dezelve eenen blik in het inwendige wezen van het Protestantismus verschaffen.

Dien ten gevolge zal ik, deze schriften in het oog houdende, echter in eenen vrijeren vorm, u het gebouw der Protestantsche leer in deszelfs verschillende zamenvoegingen trachten voor te stellen.

Rekent dit uur niet verloren, ofschoon wij heden in het verder verhaal van daadzaken juist niet zullen vorderen; maar ik bid u te bedenken, dat het bij eene geschiedkundige voordragt juist niet zoozeer daar op aankomt, om eene menigte van daadzaken aan het geheugen mede te deelen, dan veeleer

om den toehoorder op het standpunt te plaatsen op hetwelk hij meester kan zijn van het geheel, en in staat is het bijzondere aan hoogere wetten te onderwerpen. Eene naauwkeurige voorstelling van het eigendommelijke der Protestantsche leer zal reeds daarom niet overbodig zijn, dewijl de grondige kennis daarvan, hoe wenschelijk ook, in het gewone leven niet kan worden voorondersteld. Bestaat nu het wezen van het Protestantismus ook daarin, dat de beschaafde Protestantsche Christen, hoewel geen Godgeleerde van beroep, zich toch in zooverre rekenschap geven kan van zijn geloof, dat hij de kerkelijke stelling die hij als levendig lid der Protestantsche gemeente heeft in te nemen geschiedkundig begrijpt, dan zult gij het mij niet ten kwade duiden, indien ik u heden op het afgetrokken dogmatisch gebied schijne op te houden; maar ik durf mij vleijen, dat bij eenige inspanning uwer aandacht, die ik thans bijzonder genoodzaakt ben af te vragen, u ook dit uur als noodwendig tot het geheel behorende, voorkomen, en uit hetzelfde u hier en daar iets bijblijven zal, dat geschikt is om over de tot hiertoe geschiedkundig behandelde stof verder licht te verspreiden.

Reeds meermalen heb ik aangemerkt, hoe het geenszins het doel van het Protestantismus was eene *nieuwe Godsdienst* in te voeren, of de oude omver te werpen, maar slechts het *oorspronkelijk* Christendom weder in deszelfs zuiverheid te herstellen. Dit kan men zich niet genoeg herinneren. Om dit nu te kunnen, kwamen de Hervormers in alles op den *Bijbel* terug, dien zij als de eenig zuivere bron der Godsdienst vereerden. Die vrome

mannen wilden dus geene bloote verstands-Godsdienst, geen stelsel van eigene wijsgeerige gevoelens de plaats der positive, historische Godsdienst des Christendoms laten innemen. Integendeel hielden zij zich aan dezen geschiedkundigen grond vast, tegenover de radicale Wederdoopers-partij, die het Goddelijke woord door subjective invallen wilden doen vervangen. Doch zij wilden dezen historischen grond, die door menschelijke stellingen eener wilkekeurige overlevering schier onkenbaar geworden was, duidelijk en van nabij bezien. Zij ruimden dus alles uit den weg wat hun den vrijen blik in den eersten, apostolischen tijd des Christendoms belemmerde. Zij protesteerden, in tegenoverstelling der Catholijke Kerk, tegen het gezag der overlevering (*traditie*). Zij wilden met eigene oogen zien: zij wilden de heilige Schrift uitleggen niet naar de gebruikelijke meeningen der Kerk, maar volgens de gezonde en op nieuw nagevorschte taalwetten; en terwijl de Catholijke Kerk bij hare gebrekkige Latijnsche overzetting bleef, kwamen de Protestantsche Godgeleerden op het origineel terug, dat alleen beslissen kon. Zoo komt ons dus de eerste *onderscheidende leer* van het Protestantismus en Catholicismus voor, reeds met betrekking tot de bron der *Christelijk-Godsdienstige belijdenis*, vermits de Protestanten slechts *den Bijbel* belijden, en wel den Bijbel in de grondtaal; maar de Catholijken naast den Bijbel eene plaats laten innemen door de overlevering, dat is, de oude leer der Kerk, zoo als zij door de kerkvaders en conciliën, en ten laatste door de Pausen, is vastgesteld geworden.

Men kan ongetwijfeld niet ontkennen, dat ook de Protestantsche Kerk aan de overlevering eenigermate

regt wedervaren liet, in zooverre men de geschiedkundige overleveringen van den *oudsten* tijd ook met dezen naam bestempelen wil. De Bijbel zelf, (ik bedoel hier voornamelijk het N. Testament,) zoo als dezelve thans voor ons ligt als eene, in de eerste eeuwen der Kerk, allengs ontstane verzameling, heeft ten deele zijn gezag aan het geloof en de oude getuigenissen der kerkvaders te danken; want wij houden *die* boeken voor echt, waaromtrent de getuigenissen overeenstemmen. Doch de Protestantsche Kerk heeft zich ook daarom altijd het regt voorbehouden om deze getuigenissen bij voortduring te onderzoeken. Ook onderwierp zij zich niet *blind*, maar eerst na zorgvuldige navorsching en vergelijking, aan het gezag dezer *oude* en oudste getuigenissen. Van daar hebben wij reeds vroeger gezien, hoe LUTHER zelf van twijfel aan eenige boeken des Nieuwen Testaments gewaagde. Ik voerde dit toenmaals geenszins aan om dezen twijfel in *die* gedaante, waarin LUTHER denzelven voor den dag bragt, goed te noemen; ik geloof zelfs dat hij zich daarin meer door zijn gevoel, dan door zuiver wetenschappelijke gronden heeft laten leiden. Nog veel minder voerde ik het aan om iemand in zijn geloof aan de *innerlijke* Goddelijke waarheid der Schrift te doen wankelen, zelfs al liep hij hiervoor geen gevaar; maar alleenlijk om aan te toonen hoe het regt van onderzoek, ook in dit punt, met het wezen der Protestantsche theologie samenhangt. En met betrekking hierop moet ik het nog eenmaal herhalen, dat dit juist eene hoofdvortreffelijkheid is van de Protestantsche Godgeleerdheid boven de Catholijke, dat zij het regt van navorsching en onderzoek ongeschonden behouden

heeft. De grond der Protestantsche Godgeleerdheid is en blijft *de Bijbel*. Hem die zich van denzelven verwijderd, of uit andere bronnen put, of denzelven met menschelijke leerstellingen vermengt, of zijne waarheden verheelt en bemantelt, erkennen wij niet voor eenen Protestantsch-Evangelischen leeraar, die met ons op den zuiver Bijbelschen grond staat. — Doch wij houden *hem* voor eenen zoodanige, en alleen den naam van eenen Protestantschen Godgeleerde waardig, die met *eigene* oogen den Bijbel onderzoekt, die in staat is over het ontstaan van deszelfs boeken ons wetenschappelijke rekenschap te geven, de twijfelingen grondig op te lossen, alles uit den grondtekst te verklaren, en de leerstellingen des Bijbels op derzelver oorspronkelijke, geschiedkundige beteekenis terug te brengen. Van daar is ook de beoefening des Bijbels bij ons Protestanten van zulk eenen grooten omvang, dat zij te regt een menschenleven vordert om zich met alle liefde en ernst aan haar toe te wijden. Van daar worden onze geestelijken uitsluitend *dienaars des Goddelijken Woords* genoemd. Indien van daar de Protestantsche Kerk, in tegenoverstelling der Catholijke, de lezing des Bijbels ook den leek toestaat, ja, hem ten pligt maakt, dan kan het aan den anderen kant toch nooit hare meening zijn de leeken tot regters te maken over de geleerde navorschingen der Godgeleerden. Zonder twijfel hadden die inwoners van *Bazel* regt, toen zij in hunnen brief aan den raad beweerden, dat het geloof van den Christen niet moet afhangen van de gevoelens der geleerden ten opzichte van zijn eeuwig heil. Zonder twijfel moet ook de leek zich zelfstandig zijn geloof scheppen

uit de Schrift, en is dit een groot voorregt van den Protestantschen Christen, dat hem niemand zal willen betwisten. Ja, er is iets schoons en indrukwekkends in deze Bijbelvastheid van den zoogenaamden gemeenen man, met welke hij moedig de wijzen der wereld onder de oogen ziet, en in welke hij zijne spijs vindt, hoezeer genen dikwijls, bij allen rijkdom, honger lijden. Wilde God dat deze oude, eerwaardige Bijbelkennis bij ons volk meer gold, dan zij, helaas! zoo dikwerf doet, waar een overpleisterd, oppervlakkig wezen de oude, kernachtige wijsheid uit hare plaats verdringt, en zelfs de Bijbel gebruikt wordt om het heilige voor de ooren der onheiligen te verkondigen! Doch juist omdat het eeuwige heil van den Christen niet afhangt van de gevoelens der geleerden, moet ook de ongeleerde leek zich geen oordeel aanmatigen over dingen die met zijn eeuwig heil niet in het naauwste verband staan. Hij moet met een eenvoudig hart en bescheidenen zin de Schrift lezen, niet om naar dezelve het geloof van anderen te monsteren, maar om zich zelve en anderen daardoor te stichten. Hij zal met geene Wederdoopers of dergelijke sekten het duistere in de Schrift navorschen, maar zich aan het *heldere*, het *duidelijk geopenbaarde Woord* houden. Hij zal niet vergeten dat deze de regte Evangelische prediking is, die het Woord eerst regt vruchtbaar en verstaanbaar maakt, en zoo zal hij vertrouwen stellen op de wetenschappelijk gevormde leeraars, die hem het Woord verklaren, hunnen tijd en hunne krachten besteden om hetzelfde te onderzoeken, en die menigen strijd hebben te verduren met twijfelingen, van welke hij in zijnen stand ontslagen is. — Dit schoone vertrouwen,

dat den Protestantschen Christen aan zijnen leeraar bindt, is van eenen geheel anderen aard dan dat *blinde* geloof aan het woord van den priester, dat de Roomsche Kerk vordert. Het is geenszins de *uiterlijke* wijding, zelfs niet de persoon, die hier in aanmerking komt, maar de *geestelijke* beschaving. Deze *kan* en *zal* zich vertrouwen verwerpen bij alle verstandigen; want even ver als de Protestantsche gemeente verwijderd is van blinden eerbied voor de priesters, even zoo ver is zij verwijderd van dien overmoed en geestelijken hoogmoed der dweepers, die, bij hunne bekrompene Godsdienslige gevoelens, het wetenschappelijk onderzoek en den stand des leeraars verachten, terwijl zij hunne inbeeldingen nu eens voor openbaringen van den Heiligen Geest, dan weder voor de stem van hoogere verlichting houden. — Het Protestantismus heeft zich steeds tegen dit, alle geleerdheid verwerpende, radicalismus verzet, zoo als ons de geschiedenis der Wederdoopers heeft bewezen, en dus ook in zooverre zonder twijfel een aristocratisch beginsel bewaard, als de aristocratie der beschaving in het staatkundige zoowel als kerkelijke noodzakelijk is. Vrij onderzoek moet er zijn, maar het moet binnen zekere *perken* blijven, en deze liggen niet in iets willekeurigs, maar in den aard der zaak zelve; want overal behoort kennis van zaken tot een juist oordeel.

Terwijl nu de Protestanten zich een vrij onderzoek des Bijbels veroorloofden, kwamen zij, als van zelf, op onderscheidene leerstukken, waarin zij van de Catholijke Kerk afweken. Wat de leer van God en CHRISTUS aangaat, de oud-Christelijke leer van Vader, Zoon en Geest, over dezelve ontstond

geene bijzondere tweespalt. Over dit punt hadden reeds de oude kerkvergaderingen van *Nicea* (in het jaar 325) en van *Constantinopel* (in 381) uitspraak gedaan; en hoewel de Protestantsche Kerk nog heden ten dage regt heeft te vragen, of de bepalingen dezer conciliën dan werkelijk naauwkeurig met den Bijbel overeenstemmen, gevoelden echter toenmaals de Hervormers weinig roeping tot dit onderzoek. Te regt vermeden zij, in eenen oproerigen tijd, die met praktische waarheden te doen had, de onvruchtbare bespiegelingen over dergelijke verborgenheden; te meer, daar het geloof aan Vader, Zoon en Geest met de doopsbelijdenis der Kerk, van welke de Protestanten ook niet konden of wilden afwijken, in het naauwste verband stond. Geheel anders was het gesteld met de leer van den *mensch* en zijne betrekking tot God; met de leer van de vrijheid, van de zonde, van de genade, van de regtvaardiging en heiligmaking; met de leer van de Kerk en hare sakramenten, en gedeeltelijk ook met hetgeen den mensch na dit leven te wachten staat.

Hier loopen de gevoelens van het Catholicismus en Protestantismus hoofdzakelijk uit elkander, en dit onderscheid moeten wij naauwkeuriger leeren kennen.

Dat de mensch zich niet meer in den staat van oorspronkelijke reinheid en onschuld bevindt, en de zonde van ADAM op zijne nakomelingen is overgeërfd, was het algemeen geloof zoowel der Protestanten als der Catholijken. Doch de Protestanten zijn in de toerekening der erfzonde gestrenger dan de Catholijken. Terwijl deze in den doop een middel zien, dat de Kerk in handen heeft, om

II. V

alles weder goed te maken, schrijven, het is waar, ook de Protestanten den doop de kracht toe om de *schuld* der zonden uit te delgen; maar de werking der zonde blijft, en de mensch heeft gedurende zijn geheele leven met dezelve te kampen. Terwijl de Catholijken in het verliezen van Gods evenbeeld slechts het verlies eener van buiten toegevoegde genade betreuren, even alsof de mensch daardoor van eenen krans of een sieraad ware beroofd geworden, zonder welke hij evenwel nog steeds een zeer goed mensch zijn kon, zien de Protestanten hierin eene geheele omkeering der natuur, een, het merg des levens aantastend, bederf van zijn bestaan. Volgens de Protestantsche leer is de val dieper en van meer gewigt dan volgens de Catholijke; van daar de ernstige stemming van het Protestantismus; van daar die weemoed over de zonde en de verlorene onschuld, die zich ook aan de vrolijkste gemoedsstemming mededeelt; terwijl de Catholijk zich na eenige boetedoeningen spoediger met het bonte, lagchende leven weder verzoent; van daar die smart, die zich bij het streven naar de waarheid in de ernstigste gemoederen openbaart, in tegenoverstelling eener ligtvaardige, alles oppervlakkig behandelende en alles gemakkelijk weder verzoenende, priesterleer. — Deze bekommering over het heil der ziel, die als eene diep gevoelde, zelf ondervondene behoefte naar verlossing zich in alle uitdrukkingen van vroomheid, in liederen, gebeden, leerredenen der toenmalige Protestanten openbaart, moet echter in hare eigenlijke psychologische diepte worden opgevat, indien zij juist zal worden beoordeeld, als den weërschijn eener tot rijpe, mannelijke jaren ontwaakte gezindheid. Elke

leer nu, welke dezen *ernst* van gezindheid kan voortbrengen, die den afval des menschen van God, zijne verwijdering van het ideaal, dat hem voorgesteld was, hem doet gevoelen, en eene heilzame aandrifft naar grondige bekeering en verbetering in hem kan te weeg brengen; die leer, die, in plaats van naar uiterlijke, menschelijke werken of vergankelijke priestergunst, den zondaar verwijst naar de eeuwige levensbron der Goddelijke genade, die ons, zonder verdiensten, door CHRISTUS geopend is; die leer, (zeg ik,) die dit vrij en opentlijk, overeenkomstig de Schrift, verkondigt, is eene waarlijk *Evangelische*, Protestantsche leer, hoezeer zij in de letter harer belijdenis met de letters der Hervormers en der kerkelijke symbolen moge verschillen.

Inderdaad was het gevoelen der Hervormers over zij-begrippen en wijzen van uitdrukking niet één. Terwijl LUTHER, als een ijverig aanhanger van AUGUSTINUS, het wezen der erfzonde geheel en al in den zin van zijnen leermeester opvatte, en later GALVINUS, zoo mogelijk, *nog* strengere bepalingen in dit opzigt maakte, waren de uitdrukkingen van ZWINGLIUS merkelyk gematigder. Hoewel hij het aangeboren verderf des menschen geenszins loochende, (en wie, die zich zelve en zijns gelijken gadeslaat, kan dit loochenen?) was hij er echter verre van af den mensch de erfzonde als eene *werkelijke* zonde en schuld te willen toerekenen. — Van daar stelde hij zich gemakkelijker dan LUTHER en GALVINUS gerust over het lot der vóór den doop gestorvene kinderen, zoo als ook over dat der Heidenen, die het Evangelie niet hadden leeren kennen. Verre verwijderd van de mannen der

voor-Christelijke wereld te verdoemen, hoopte hij de edelsten hunner in eene betere wereld aan te treffen. Deze schoone liberaliteit heeft zonder twijfel iets indrukwekkends, tegenover die ongevoelige hardvochtigheid, in welke de Protestantsche regtzinnigheid ten laatste verstijfde. En zonder twijfel hebben de overdrijvingen op dit gebied der waarheid veel nadeel toegebracht. Menigmaal heeft men namelijk, niet zonder schijn van regt, tegen de Protestantsche leer ingebracht, dat zij op de vrijheid des menschen inbreuk maakte, vermits zij alles slechts van de genade deed afhangen; dat bij zulk eene leer redelijker wijze alle vergelding wegvalt, en van daar de zedelijke traagheid hare beste verontschuldiging in eene zoodanige leer vindt. En inderdaad heeft in den eersten oogopslag de Catholijke leer in *dit* punt meer den schijn van redelijkheid voor zich dan de Protestantsche, indien wij op de bloote letter van beide stelsels zien: de Catholijke leer toch sluit bij de verbetering de medewerking des menschen niet uit, zoo als de Protestantsche schijnt te doen. Zoo laat de eerste, wel is waar, God het werk beginnen, doch hetzelfde dan door den mensch, met Godshulp, voleinden; terwijl de streng orthodoxe leer der Protestanten den mensch alle vrijheid ontzegt, en hem bij het onderwijs schier werkeloos laat, zoodat hij slechts op den roep der genade te wachten, en zich aan haren invloed over te geven heeft. Ook is het duidelijker voor het gemeen menschenverstand, als de Catholijke Kerk bij het geloof ook nog de werken eischt, terwijl de Protestantsche alleen op geloof aandringt. *Dat* nu werkelijk de Protestantsche leer, indien zij verkeerd voorgedragen en eenzijdig

opgevat wordt, tot dwalingen in het zedelijk gebied aanleiding geven kan, lijdt geen' twijfel; want hoe dikwerf is het geloof, waarop men zich verlaat, een dood geloof des woords, en in zooverre niets beter dan het doode, uiterlijke werk! Doch het verkeerd begrip neemt de diepere waarheid der leer niet weg. Zonder twijfel, indien het geloof niets anders is dan een historisch en dogmatisch voor waarheid houden van zekere leerstellingen en geschiedenissen, is het niet te begrijpen hoe dit geloof den mensch regtvaardigen, dat is, in zijne regte betrekking tot God plaatsen zal, en de Catholijke Kerk, die geen ander geloof dan *dit* autoriteitsgeloof kent, heeft dan volkomen regt, als zij zich met dit geloof, dat zij overigens zeer streng van de haren vordert, niet vergenoegt, maar *bij hetzelfde* ook nog werken eischt. Doch het geloof dat de Protestantsche Kerk het *regtvaardig makende* noemt, is het Paulinische geloof van gevoel en hart. Hetzelve drukt niet zoozeer eene werking des verstands, of zelfs een herinnerings-formulier uit, dan wel eene stemming en neiging des gemoeds, den levendigen zin voor het Goddelijke, het gewillig aannemen van nieuwe levenskracht, die ons doorstroomt, als de genade van boven, dat is de Goddelijke mededeeling des levens zelve, ons aangegrepen heeft. Waar *dit geloof* is, het ware, innige, liefdevolle, krachtdadige geloof, die geheele vernieuwing van gezindheid, daar behoeft men gewis geene werken meer te vorderen, daar volgen zij als van zelve, als de vrucht uit den bloesem. Evenzoo is het met de vrijheid gelegen, over welke reeds in oude tijden PELAGIUS en AUGUSTINUS twistten, en wij ook ERASMUS en LUTHER in strijd heb-

ben aangetroffen. Deze strijd is des te moeilijker, vermits zich in den Bijbel klaarblijkelijk voor beide gevoelens bewijspplaatsen laten aanvoeren, daar de bekeering, nu eens als een werk Gods in ons, dan weder als ons eigen werk voorkomt. Zoo zegt de eene plaats: wij hebben het *willen*, doch het *volbrengen* ontbreekt ons; terwijl eene andere plaats zegt, dat God beide in ons werkt, het willen en volbrengen, naar Zijn welbehagen. De strijd laat zich dus op deze wijze, door het aanvoeren van enkele plaatsen, niet beslissen. Veeleer komt het er boven alles op aan, het denkbeeld van vrijheid nader te bepalen. Gemeenlijk verstaat men onder vrijheid het vermogen om tusschen twee dingen te beslissen, eene vrijheid die wij reeds in wereldsche zaken hebben, dus wit of zwart te kiezen, regts of links te gaan, enz. Deze vrijheid van kiezen is den mensch door de Protestantsche Kerk nooit ontzegd: zij zou daardoor de dagelijksche ervaring tegenspreken. Zelfs ook in het gebied der zedelijkheid, ten minste der uiterlijke, burgerlijke zedekunde, geven onze Hervormers toe, dat de mensch beslissen kan eene daad te doen of te laten; van daar, bij voorbeeld, dat een misdadiger zich niet verontschuldigen kan met de verlorene vrijheid, maar allezins aan beschuldiging onderhevig is. Doch indien wij nu ook eene booze daad vrijwillig kunnen nalaten, hetzij uit vrees voor straf, of uit schaamte, hetzij uit andere oogmerken; indien wij daarentegen eene loffelijke daad volbrengen kunnen, hetzij uit liefde tot roem, uit eigen aandrift der eerezucht, of met het oog op belooning, — dan doet zich hier tegen de vraag op, of die *reine* zedelijkheid, die alles slechts *uit liefde tot God*, zonder cenigen in-

vloed van het eigenbelang, verrigt, ook een werk van onze *natuurlijke* vrijheid is? Dit loochent de Protestantische Kerk. Zonder twijfel is het waarachtig goede ook eene daad van vrijheid, ja, in den eigenlijken zin, eene alleen waarachtig *vrije* daad. Doch *deze* vrijheid, die juist waarachtig *vrij* en dus alleen haren naam in den hoogsten graad waardig is, wijl zij niet meer onder de wet der natuur en der zinnelijkheid staat, niet meer weifelt tusschen ja en neen, niet meer onderhevig aan den invloed der hartstogt of eener baatzuchtige drift, maar doorgedrongen is tot het blijmoedig kinderschap van God, — deze is ons werk niet; maar daar heet het: *de Zoon alleen is het, die ons vrij maakt*. Eerst in het levendig verkeer met CHRISTUS, het nieuw, oorspronkelijk beeld van ons wezen, breekt voor den geloovige met den dag der nieuwe gehoorzaamheid ook de ware vrijheid aan. Eerst wanneer de mensch zich het wezen van JEZUS heeft eigen gemaakt, en van Zijnen Geest doordrongen is, openbaart zich in hem, wien de zonde uit genade vergeven is, een nieuwe, volkomen deugdelijke wil; thans eerst kan hij heer worden over zich zelve, en eerst dan heeft hij *die* vrijheid verworven, uit welke het nieuwe zedelijke leven onbelemmerd en onbesmet voortspuit; zoodat dan in het eind het altijd God blijft, van Wien het heet, dat Hij het willen zoowel als het volbrengen in ons werkt.

Indien men de zaken dus opvat, dringt zich zonder twijfel de vraag op: hoe komt het, dat sommigen, van die het ware geloofsleven doordrongen zijn, de regte vrijheid des geestes bezitten, en anderen niet? Indien het niet aan des menschen willen of loopen ligt, maar eeniglijk aan Gods ontferming,

moet men dan niet noodzakelijk aannemen, dat God juist den een' verkoren heeft en den ander' niet. Tot aan deze grens kwamen ook de Hervormers. En aan deze geheimvolle grens kwam reeds de Apostel PAULUS in den brief aan de Romeinen (Cap. IX—XI), en wist ook hier ten laatste geen anderen uitweg, dan te vragen: „Wie zijt gij, mensch, die tegen God antwoordt? Of heeft de pottbakker geene magt over het leem, om uit denzelfden klomp te maken het eene, een vat ter eere, en het andere ter oneere?” — en ten laatste in volle bewondering uit te roepen: „o Welk eene diepte des rijkdoms, der wijsheid en der kennis Gods!” En inderdaad, wat kan de mensch, als hij tot deze grens gekomen is, anders, dan zijne kortzigtigheid bekennen, en zich voor de onnaspeurlijke raadsbesluiten des Oneindigen in ootmoed nederbuigen? Bij deze grens bleven ook LUTHER en ZWINGLIUS staan, en waagden het niet over de *genadeverkiezing* bepalingen te maken, die in den vorm van menschelijke gedachten gemakkelijk eene onoverwinnelijke gestrengheid voortbrengen. CALVIJN ging hierin verder, en waagde zich op het ijs, welks baan hij zelf betuigde glibberig te zijn. Onze *Bazelsche Confessie* drukt zich hieromtrent voorzigtiger uit, door eenvoudig te zeggen, „dat God diegenen verkoren heeft die „Hij heeft willen verkiezen,” zonder te bepalen hoeverlen; ja, zonder de mogelijkheid te ontkennen, dat God ook allen verkoren heeft, en dat slechts voor den een' dit uur der verkiezing vroeger slaat, voor den ander' later.

Zelve niet langer hier aan deze geheimvolle grenzen van menschelijk doorzicht verwijlende, willen

wij slechts bedenken , dat het geenszins het doel der geheele Protestantsche leer zijn kon ons in een' doolhof van nasporingen te brengen , tegen welke de bekrompen menschelijke geest nooit was opgewassen , maar dat haar doel van den beginne af *door en door* praktisch was. Wij moeten , om den zin der belijdenis-schriften regt te verstaan , ons weder levendig in *dien tijd* trachten te verplaatsen , uit welken zij voortsproten , en in verband met welken tijd zij alleen regt kunnen worden verstaan. Men herinnere zich tot welken hoogen graad van bederf het aflat-wezen geklommen was ; welk misbruik men van de zoogenaamde goede werken maakte ; hoe men geenszins aan eene waarachtig deugdzame gezindheid , maar aan uiterlijke , ceremoniële werkheiligheid de meeste waarde hechte , en wij zullen dan begrijpen , hoe ernstig het den Hervormers moet te doen zijn geweest om allen schijn van eigengeregtigheid uit de harten hunner tijdgenooten te verbannen. Ofschoon sommige hunner uitdrukkingen dan ook te sterk gekozen waren ; ofschoon men moge toegeven , dat AUGUSTINUS eenen te grooten invloed op hen uitoefende , en men zich dikwerf nog eenvoudiger aan de *Schrift* had kunnen houden dan geschied is , — zal men echter na dit alles de Protestantsche leer in haren dieperen grond niet miskennen. Doch men wachte zich ook , beweringen en stellingen , die in dezen samenhang haren grond hebben , eenzijdig en grovelijk uit haar verband te rukken , en in dogmatische overredingen de ware Evangelische gezindheid te zoeken. Ach ! het verkeerd begrip , de bekrompenheid des harten in dit opzigt , is reeds genoeg te vinden in de latere geschiedenis

van het Protestantismus, dan dat wij ons niet zouden wachten, door onnutte twisten over de verkiezing en dergelijke, den vrede der Kerk te verstoren. Ja, ook hier zijn wij, als Protestanten, door onze Hervormers zelve op den *Bijbel* gewezen, en hetgeen denzelven te buiten gaat, of door menscheelijke bekrompenheid in denzelven wordt ingevlochten, mag ons niet op het dwaalspoor brengen. Zij die aan de letter hangen, en tijden en veranderde omstandigheden niet onder het oog houdende, het waarachtig Evangelische waarden willen naar een spraakgebruik, welks klank voor ons schier is verloren gegaan, verstaan over het algemeen weinig den geest en zin der Hervorming. Deze zoeken toch inderdaad den levenden CHRISTUS bij de dooden. Er kunnen tijden zijn, in welken het even zoo noodzakelijk is tegenover een werktuigelijk, dood geloof van den mond, en eene slechts overgeërfde dogmatiek, op nieuw op de deugdelijkheid eener zedelijke en Godsdienstige gezindheid aan te dringen, als het eenmaal noodzakelijk was de levendigheid des geloofs te verheffen tegen die doode werken; en hetgeen op de *eene* plaats reformatorisch werkte op *deze* wijze, kan het op eene andere plaats op eene andere. Of is niet die Evangelische leer, volgens welke door den dood van CHRISTUS de mensch vergeving van zonden ontvangt, in het vervolg zelve weder door zinnelijk misbegrip tot eenen uiterlijken *aflaat* vervormd geworden, die, hoezeer dezelve in geene even verwerpelijke gezindheid zijnen wortel heeft als de pauselijke, echter ligtelijk gevaarlijke gevolgen kan na zich slepen. En zoo kan, in tegenoverstelling van eene den mensch in slaap wiegende genade-

leer, het wijzen op het gebruik der in dezelve liggende zedelijke krachten, ook van een Protestantsch standpunt beschouwd, gebillijkt worden; mits daarbij slechts geen hoogmoed op eigene verdiensten gekweekt, en de verdienste van JESUS op den achtergrond gesteld worde. In onzen tijd echter betaamt het, den regten samenhang der menschelijke vrijheid met de Goddelijke genade in zijne Evangelische diepte te omvatten, weshalve ook hier eene deugdelijke wetenschappelijke beschaving van hen te vorderen is die het woord der waarheid verkondigen moeten. Slechts zóó kunnen die dwalingen en zedelijke gevaren worden vermeden, die bij eene verkeerde en ruwe behandeling van een zoo teeder onderwerp onvermijdelijk zijn.

Met de leer des geloofs hangt de leer van de *Kerk en hare genademiddelen* zamen. Het geloof aan eene algemeene Christelijke Kerk, die eene gemeenschap der heiligen is, is, wel is waar, beide Kerken gemeen, daar de oude (Apostolische) geloofsbelijdenis voor beide leergebouwen ten grondslag strekt. Terwijl nu de Catholijke Kerk zich zelve in haar uiterlijk bestaan onder de eene algemeene verstaat, en dus deze zichtbare Kerk zelve voor de gemeenschap der heiligen op aarde uitgeeft, van welke de Paus het zichtbaar opperhoofd is, onderscheidt zich de Protestantsche Kerk in de zichtbare en onzichtbare Kerk. Tot de zichtbare behooren alle gedoopten, tot de onzichtbare slechts de waarachtig geloovigen, en zij die dit geloof door de liefde bewijzen. De verhouding dezer beide gevoelens tot elkander laat zich ook zoo bepalen, dat, zoo als een groot Godgeleerde van onze Kerk zich daarover uitdrukte, de Catholijke leer

den mensch eerst door de Kerk tot CHRISTUS laat komen; terwijl de Protestant eerst door CHRISTUS tot de ware gemeenschap der Kerk hoopt te komen. De Catholijke Kerk gaat, indien ik mij zoo mag uitdrukken, van de peripherie uit, en voert van deze naar het centrum; terwijl de Protestantsche juist van het centrum uitgaat, van waar dan de stralen van zelve naar de peripherie leiden. De onzichtbare, eigenlijke, ware Kerk, de echte gemeenschap der gewijden Gods, kan volgens Protestantsche grondstellingen geen zichtbaar opperhoofd hebben, maar haar onzichtbaar opperhoofd is CHRISTUS. Haar orgaan is de Heilige Geest, die in de geloovigen werkt. En ook de kracht van den ban strekt zich niet tot deze inwendige gemeente uit: want slechts God weet wie tot de ware Kerk, tot de ware gemeenschap der geloovigen, behoort of niet; van daar, dat ieder aanmatigend of verdoevend oordeel over het geloof en de zaligheid van anderen onprotestantsch is, dewijl dit regtstreeks tegen de vrijheid van geweten inloopt. Wel behoudt zich de Protestantsche Kerk voor, de uiterlijke Kerk, het kerkelijk ligchaam, te regelen, en onderscheidt zich hierin weder op de stelligste wijze van de dweepers, die ook, slechts op eene andere wijze dan de Catholijken, het uit- en inwendige vermengen, die den leeraarstand gering achten, en ook de noodwendigste uiterlijkheden en formaliteiten als menschelijke instellingen verwerpen.

De regeling der uitwendige kerkelijke betrekkingen is bij de Protestanten volstrekt geene geloofszaak, maar de zaak der uiterlijke kerkelijke regering, die, al naardat de staatkundige betrekkingen zijn, verschillend wezen kan. Eene in alle op-

zigten bestaanbare theorie der kerkelijke regering te maken, lag niet in het plan der Hervormers, en ook onze tijd moet bekennen, dat de betrekkingen van Kerk en Staat, en hetgeen hiermede zamenhangt, even als nog zooveel anders, nog niet ordelijk geregeld zijn.

De toenmalige omstandigheden maakten het schier noodzakelijk, dat de regeringen zich ook het bestuur der Kerk aantrokken, hetwelk de gemeente, welke het regt van de leiding der Kerk in handen heeft, hun overdroeg. In zoodertoe werd de landsregering in de Protestantsche Kerken de opperste Bisschop. Maar deze benaming is niet juist en niet Protestantsch, indien men haar in den ouden Catholijken zin wil uitbreiden, zoodat het bij voorbeeld de zaak der regering zijn zou over inwendige zaken der Kerk te beslissen. Geloofsmandaten uit de kanselarijen en gebedsformulieren uit de kabinetten zijn even zoo onnatuurlijk, als diplomatische nota's uit den biechtstoel, of politie-bevelen van eene geestelijke Synode. Deze tegenstrijdige vermenging van het geestelijke en wereldlijke, die zich nog hier en daar in verscheidene inrigtingen der Protestantsche Kerk, tegen haar eigenlijk grondbeginsel aan, gelden laat, en zelfs in vele nieuwe vrijheidsmannen hare verdedigers vindt, moet langzamerhand worden gezift, en voor eene betere betrekking plaats maken. Men vreest steeds nog te veel voor geestelijken invloed en het weder opkomen der hierarchie binnen onze Kerk, en gelooft derhalve de geestelijken ook dáár in teugel te moeten houden, waar hun invloed niet dan heilzaam wezen kan. Men wil hun ook datgeen uit de handen nemen, wat toch het best door hen kan worden

beoordeeld, en hen tot bloote staatsbeambten maken, die bevelen van hooger hand moeten uitvoeren, maar niet aan de kerkelijke wetgeving medewerken. Gedeeltelijk komt het ook van daar, dat men zich van den geestelijken stand verkeerde, onprotestantsche begrippen vormt, en in de geestelijken bij voortdurend meer de priesters eener kaste, dan wel tot den leeraarstand behoorende leden der Kerk en burgers van den Staat ziet. Het Protestantismus echter kent geen bijzonderen en bevoorregten priesterstand. Ieder Christen is eenigermate priester, vermits ieder geroepen is het heilige in gezindheid en leven daar te stellen. De zedekunde is voor de leeken zoowel als voor de geestelijken dezelfde, en hetgeen voor den een' zonde is, is het voor den ander' ook, weshalve ook de Protestantsche Kerk den ongehuwden staat verwerpt, en gaarne ziet dat de geestelijken, als vaders van huisgezinnen, in het lief en leed des burgerlijken levens deelen.

Zoo min nu de Protestantsche Kerk eenen bijzonderen priesterstand heeft, zoo zeker daarentegen heeft en behoeft zij eenen *leeraarstand*. Daardoor onderscheidt zij zich op de stelligste wijze van de Wederdoopers en dergelijke ruwe sekten, die ten opzichte van geestelijke zaken alle *beschaving* overbodig achten. Slechts zij zullen als leeraars mogen optreden, die de regte wetenschappelijke beschaving verkregen hebben. Te dien einde is kerkelijke inwijding ingevoerd, die eerst na streng onderzoek wordt toegestaan. Ook zal, om der orden wil, niemand een geestelijk ambt bekleeden zonder behoorlijke beroeping. Door wien deze uiterlijke beroeping geschieden moet, (de innerlijke toch ge-

schiedt door den Geest Gods in de harten,) of door den Staat, of door de Kerk, alszoodanig, of door de enkele gemeente, hierover hebben de Hervormers geene genoegzame uitspraak gedaan, en ook in latere tijden liepen de gevoelens daaromtrent uit elkander; doch het is wel het natuurlijkste dat bij de keus van eenen prediker de drie bestanddeelen medewerken: de Staat door de regering, de Kerk door hare geestelijke onderhoorigen of ook door de Synode, en de gemeente door hare afgevaardigden. Onvoorwaardelijke volksverkiezingen, zonder eenige voorafgegane zifting, zijn gewis even nadeelig, ja dikwerf gevaarlijker, dan patronaten. De geestelijke moet niet slechts de dienaar eener dorps- of stadsgemeente zijn, die hem daarvoor heeft aan te stellen, maar hij is dienaar van den Staat en der Kerk, als zoodanig, dat is, der Landskerk, en daar hij alzoo tot Staat, Kerk en gemeente in eene eigenaardige betrekking treedt, is het ook billijk dat deze drie standen alle tot zijne verkiezing medewerken.

Met de hierarchie op aarde hangt bij de Catholijken, zoo als vroeger, (Voorlez. IV,) aangetoond is, die in den hemel zamen, of de leer van de heiligen. Wel eert ook de Protestantsche Kerk het aandenken der mannen door welke God de Kerk op aarde heeft gegrondvest, en de Luthersche Kerk is hierin het oude gebruik getrouwer gebleven dan de Gereformeerde, daar zij zekere Apostel-dagen, ook wel Maria-feesten, viert. Doch zulks geschiedt niet in *dien* zin, alsof de moeder of de leerlingen van JEZUS werkelijk tot CHRISTUS in eene andere betrekking stonden dan ieder geloovige. Indien ik het zoo zeggen mag, verbant het Protestantismus

alle aristocratie uit den hemel; daar kan geen voorregt gelden, waar allen uit genade zijn zalig geworden. CHRISTUS alleen is de Heilige Gods, de opperste Hoogepriester, rein en onbevlekt, de eenige Middelaar tusschen God en de menschen. Zijn dus onze gebeden in den geest van CHRISTUS, in verband met Zijne leer en met het oog op Zijn werk gedaan, dan behoeven wij geen verderen voorbidder. Door vele Protestanten, helaas! wordt echter ook deze leer van het middelaarsambt, van de verdienste en de voorbidding van CHRISTUS zelven, weder zoo uitwendig en zinnelijk opgevat, dat de Verlosser bij hen schier weder de plaats van eenen heilige der Catholijke Kerk vervult, en wel verre dat daardoor Zijne Goddelijke waardigheid bewaard zoude worden, wordt zij tot het menschelijke verlaagd en vernederd. Niet de *menschelijke gedaante* van JEZUS, zoo als dezelve op aarde heeft omgewandeld, moeten wij aanbidden, maar de in Hem menschelijk geopenbaarde Godheid, het Woord uit God, dat alle dingen draagt en dat één is met den Vader en den Geest. Indien daarom het Protestantismus de *beelden* verwerpt, of ten minste derzelve aanroeping verbiedt, moet men dit niet slechts zoo verstaan, dat men geene gegotene, geschilderde of gesnedene beelden hebben mag, maar ook ieder *menschelijk beeld* der Godheid, in de *phantasie* des menschen ontstaan, is het zuivere Protestantismus onwaardig. Over het algemeen zoekt het Protestantismus in zijne geheele inrigting den mensch van het zinnelijke af te trekken, en tot het bovenzinnelijke op te leiden. Hierin bestaat eene van deszelfs wezentlijkste oogmerken, dat voorwaar dikwerf eenzijdig ontkenkend opgevat, maar ook door velen al te

ligt over het hoofd gezien wordt. Zonder twiſfel is de mensch tevens ook een zinnelijk wezen, en zoo lang onder de Christenen eene eeredienst, dat is, eene gemeenschappelijke Godsdienstoeſening zijn zal, heeft deze eeredienst zinnelijke bestanddeelen noodig. Onze taal zelve, in welke wij onze gedachten kleeden, stamt uit het rijk der zinnelijkheid af, en het zinnebeeldige laat zich niet geheel in het afgetrokkene oplossen; ja het is de vraag, of het innerlijk Godsdienstig gevoel niet verloren gaat door al te angstige pogingen om al het zinnebeeldige te vermijden. Doch alles komt *daarop* aan, dat de beelden, van welke onze Godsdienstige taal zich bedient, *edel* gekozen zijn.

Wat nu het verschil van eeredienst in beide Kerken betreft, hetzelfde bestaat wezentlijk hierin, dat ook hier het Protestantismus het *woord*, het Catholicismus het *beeld* (symbolum) den voorrang geeft. De leerrede maakt het middelpunt van de Protestantsche Godsdienstoeſening uit, en wel de leerrede die de Schrift ten grondslag heeft. Het wezentlijke der Catholijke Godsdienstoeſening bestaat daarentegen in de verrigting van zinnebeeldige gebruiken, op grond der overlevering. Doch ook de Protestantsche Kerk versmaadt andere bijkomende Godsdienstige gebruiken niet geheel en al, indien zij in eene behoorlijke, ondergeschikte verhouding tot de leerrede blijven, en ook hierin heeft de Luthersche Kerk meerdere uiterlijkheden behouden dan de Gereformeerde, waar evenwel de uitoefening weder verschillende gedaanten aanneemt.

Het naast aan het *woord* sluit zich, onder de gedeelten waaruit de Godsdienstoeſening zamenge-

steld is, het *gezag*, daar hetzelfde slechts in eenen uitgebreideren zin tot het rijk der zinnelijkheid behoort, en onmiddellijk in de diepten des geestes terugvoert. De Protestantsche Kerk houdt het gezag in de moedertaal, aan hetwelk de gansche gemeente deelneemt, meer overeenkomstig met de Godsdienstige behoefte; weshalve het geestelijke lied en het koorgezag, naast het gebed en de leerrede, werkelijke bestanddeelen van onze eeredienst uitmaken; en te regt wordt die rijke schat van liederen onzer Kerk, tot welken LUTHER en ZWINGLIUS den grondslag gelegd hebben, als eene schoone erfenis onzer vaderen door ons geëerd en geacht. Onze Kerk vermijdt zooveel mogelijk het gebruik van muzikinstrumenten, dewijl door derzelver menigvuldige samenwerking ligt de eenvoudigheid en waarde verloren gaat. Eenig in zijne soort staat het *orgel* daar, als een waarlijk kerkelijk instrument, en ofschoon het ook in *Zwitserland* voor oproerigen ijver hebbe moeten wijken, kan men met regt zeggen dat men daarin te ver gegaan is en gedwaald heeft. Anders is het met de beelden gelegen. Ook hierin is de Hervormde Kerk strenger dan de Luthersche, en kan er veel voor en tegen gezegd worden. Zonder twijfel kan een choon altaarstuk ook in eene Protestantsche Kerk met verrukking worden aanschouwd; doch waar vindt men altijd die voortreffelijke? Slechte schilderijen bederven klaarblijkelijk den smaak meer dan zij denzelven beschaven, trekken meer af van den hemel naar de aarde, dan dat zij van de aarde hemelwaarts verheffen. Weder anders is het met de bouwörde gesteld. Deels heeft de heilige bouwkunst zich nog in de betere tijden der Catholijke middeleeuwen volmaakt, deels heeft, gedurende

de tijden van verbastering, het heilige zich in zijne geheime diepten gered en teruggetrokken. Een wonderbare geest spreekt uit dezelve het vrome gemoed aan, en ofschoon het ook deze geest niet ware die de beeldstormers terughield om ook aan haar hunne handen te slaan, was het evenwel die ongehoorde massa zelve, die den vernielingslust wederstand bood. — (Toenmaals gelukte het den zoogenaamden gelijkmakers [*Gleichmachern*] evenmin als thans, de torens der domkerk weg te dragen.) Wel is waar kon de Protestant niet meer van hetzelfde Godsdienstig gevoel doordrongen worden als hij in den gewijden dom trad, in wiens helle duisternis het eeuwige licht brandde. Hij wist toch thans duidelijker en bepaalder dan te voren, dat God niet woont in eenen tempel met handen gemaakt, en de veelvuldige ontwijdingen der heilige plaats lagen hem nog te versch in het geheugen, dan dat hij geneigd zou geweest zijn hier eene bijzondere heiligheid te zoeken. Doch het is ook gewis, dat het denkbeeld dat men God overal dienen kan, hetwelk inzonderheid de Wederdoopers huldigden, tot eene onreine, puriteinsche onverschilligheid aanleiding kan geven, met opzigt tot de plaats der Godsdienstige vergaderingen en de daarbij gewone vormen van natuurlijke welvoegelijkheid; en ik weet niet of het gebrek aan eerbied voor aan God gewijde gebouwen, voor begraafplaatsen en dergelijke, dat zich onder de onbeschaafdere Protestanten op eene ergerlijke wijze openbaart, wel tot voordeel van het echte Protestantismus strekt.

Doch niet slechts openbaart zich het verschil tuschen de Protestantsche en Catholieke eeredienst

daarin, dat de eerste eenvoudiger en niet met zinnelijke ceremoniën overladen is, maar ook, dat zij niet angstig gebonden is aan drukkende voorschriften, en niet zoo innig samenhangt met geloof en zaligheid, als deze. En dit is een wezentlijk voorregt. Gesteld ook, de Protestantsche eeredienst wierd hier en daar te afgetrokken en te dor bevonden, dan heeft de Kerk zich zelve hierin de handen nog niet gebonden: zij kan gebruiken veranderen, waar zij het goed vindt, oude afschaffen en nieuwe invoeren, naar de behoeften van tijd en plaats, waarbij zich natuurlijk van zelf de noodige voorzigtigheid en schrandtheid aanprijzen. De Catholijke Kerk daarentegen volhardt in hare gebruiken, en bij veel oorspronkelijk schoons, heeft zij door het misbruik veel mismaaks, smakeloos en onaesthetisch, dat wij haar niet benijden; want het schoone kan zich slechts dáár openbaren, waar de vrij geschapen geest heer is over de vormen, en niet, waar hij door dezelve wordt onderdrukt.

Doch het staat aan den anderen kant ook weder vast, dat zich in de eeredienst eener Kerk, naast het veranderlijke, iets onveranderlijks moet bevinden, indien de willekeur de overhand niet krijgen en alles veranderd worden zal. Er moet een band bestaan, die het verledene met het tegenwoordige, die alle gemeenten derzelfde Kerk aan een verbindt, als een gemeenschappelijk symbool, aan hetwelk zich allen herkennen. Dit brengt ons op de *leer der sakramenten*.

Terwijl de Catholijke Kerk zeven sakramenten telt, heeft de Protestantsche er slechts twee, welker instelling zij op het N. T. kan terugbrengen:

den Doop en het Avondmaal. In het heilig houden der sakramenten over het algemeen stemt de Protestantsche Kerk met de Catholijke overeen, tegenover die partijen welke al het uitwendige verwerpen. Ook de Protestantsche Kerk ziet in de sakramenten meer dan bloote ceremoniën; zij ziet in dezelve geene menschelijke, maar eene Goddelijke instelling; zij vereert in dezelve zichtbare panden der Goddelijke genade, en vat in dezelve het symbolische zoodanig op, dat zij dezelve op geene gelijke lijn met de willekeurige uitgevondene zinnebeelden des menschelijken verstands durft stellen. De sakramenten bevatten, ook volgens de Protestantsche leer, *verborgenheden* (mysteriën) voor ons; doch wij leggen deze *verborgenheden* in de Hervormde leer vrijer uit dan in de Luthersche plaats heeft. Ten opzichte van de beteekenis des Doops stemmen Catholijken en Protestanten in het wezen der zaak overeen; zelfs LUTHER zag hierin een bijzonder genadig bestuur der Voorzienigheid, dat, onder alle overige misbruiken, de leer van den Doop in haar geheel zuiver gebleven was; van daar spannen de Catholijken ook met de Protestanten samen om het gebruik van den kinderdoop tegen de Wederdoopers te verdedigen. Hoe aanmerkelijk uiteenlopend echter de gevoelens der partijen omtrent de leer van het Avondmaal zijn, hebben wij reeds vroeger gezien. Hoewel de Protestanten eenparig de leer der transsubstantiatie en van het mis-offer, waarin juist het diepste mysterie der Catholijke Godsdienst ligt, verwerpen, houden de aanhangers der Augsburgsche confessie zich vast aan eene eigenlijke, ligohamelijke tegenwoordigheid; terwijl de Hervormden slechts eene zinnebeeldige, figuurlijke

aannemen. Doch men moet de leer der Hervormden niet zoo verkeerd begrijpen, alsof deze volstrekt elken dieperen zin des Avondmaals, namelijk de Godsdienstige, geestelijke gemeenschap der geloovigen, daarvan uitsluiten, zoodat zij, gelijk men hun tegenwierp, een Avondmaal zonder CHRISTUS vieren. — Ook de Hervormden houden zich aan het denkbeeld dezer vereeniging der leden met het Hoofd vast; en dit geschiedt, zoo als onze oude Avondmaals-liturgie zoo schoon zegt, „met een gemoed dat niet aan het aard-sche teeken blijft kleven, maar zich hemelwaarts „verheft.” Met zulk een gemoed hebben ook zonder twijfel ZWINGLIUS en OECOLAMPADIUS het heilig Avondmaal genoten, en hoezeer zij in hunne stelling tegen LUTHER de ontkennende zijde uit den weg ruimden, lieten zij zich op andere plaatsen toch ook weder schoon en innig over deszelfs diepere beteekenis uit. In hoeverre CALVIJN bovendien het leerbegrip der Hervormde Kerk ook in dit punt gewijzigd hebbe, zullen wij later zien.

Wij komen eindelijk aan de grenzen van dit aard-sche leven, en beschouwen de gevoelens der beide Kerken over den dood, en het leven aan gene zijde des grafs. Ook hierin stemmen alle Christelijke belijdenissen overeen, dat na het leven op aarde een beter staat diegenen wacht, die bevon-den worden zich zelve in geloof en liefde bewaard te hebben; terwijl een rampzalige toestand het lot van hen zal zijn die zich van God en hunne hoogere bestemming hebben afgewend.

Wanneer nu de Protestantsche Christen reeds *hier* de wedergeboorte ten eeuwigen leven viert, zoodat de fysieke dood hem slechts een overgang

is tot een beter bestaan, stelt daarentegen deze fysieke dood bij de Catholijken eene scherpere afsnijding daar, tegenover het leven, even als de tegenstellingen daar duidelijker uit elkander loopen. Terwijl de stervende Protestant zich aan hetzelfde genademiddel vasthoudt dat hem bij zijn leven staande hield, valt den stervenden Catholijk een bijzonder, slechts bij dit geval van sterven gebruikelijk, sakrament ten deel: het laatste oliesel. Hij wordt in gewijde aarde begraven en er worden zielmissen voor zijne zaligheid gelezen; want volgens het geloof zijner Kerk bevindt zich de ziel in eenen staat van loutering, uit welken hij eerst door de gebeden der priesters en der geloovigen verlost wordt. Deze middenstaat, dien ook de Grieksche Kerk niet kent, wordt, even als de leer van anderen over den slaap der zielen, door de Protestantsche Kerk verworpen, dewijl de Schrift over beiden zwijgt. De dood is bij den Protestant eene tehuiskomst der zielen bij God, terwijl het ligchaam den dag der opstanding verwacht. Hij onthoudt zich gaarne van alle verdere bepalingen, en gelijk CHRISTUS de ziel van zijn leven is, is Hij, de Verrezene, de grond zijner hope.

Wij hebben dus de leer der Protestanten, gepaard met de grondstellingen der kerkelijke regering en der eeredienst, zoo goed mogelijk beschouwd. Wij hebben gezien hoe de Hervormers op den grond en bodem der heilige Schrift een stelsel bouwden, dat, wel is waar, niet in alle deelen onfeilbaar was, maar zulks ook niet zijn kon; een stelsel, waartoe de toenmalige geschiedkundige betrekkingen voor het naast aanleiding gaven, en dat overeenkomstig de beschaving en taal van dien tijd werd uitge-

drukt; doch dat, regt verstaan, en naar zijnen innerlijken geest uitgelegd, nog steeds eene hooge waarde voor ons hebben moet. Opdat wij echter niet door het optellen en beschouwen van bijzondere, verschillende leerstellingen, de hoofdpunten uit het oog verliezen, zullen wij deze nog met weinige korte tegenstellingen vermelden. Dien ten gevolge zeggen wij: het Protestantismus komt ons, tegenover het Catholicismus, voor, als het stelsel *des vrijen onderzoeks*, in tegenoverstelling van dat van een bindend autoriteits-geloof; als een stelsel van *inwendige geloofssterkte en volkomene overtuiging*, tegenover uiterlijke werkheiligheid; als een stelsel eindelijk van *geestelijk gevoel*, tegenover eene halsstarrige gehechtheid aan zinnelijke vormen. Doch ook dat zelfde stelsel komt ons, tegenover de Wederdooperij en andere uitwassen, voor, als een stelsel van *bezonnenheid en gematigdheid*, tegenover de dweeperij; als een stelsel van het *positive, Bijbelsche Christendom*, tegenover de willekeur, aan welke alle geschiedkundige grond ontbreekt; en dus als een stelsel der *hervorming*, der rustige verbetering, tegenover dat der *omwenteling*, der omverwerping.

Mogt het mij gelukt zijn, u aan te toonen hoe het wezen van het Protestantismus geenszins in bloote ontkenning, maar allezins in iets positiefs bestaat, in zooverre Bijbel en Christendom de grondslagen van dit positive zijn; hoe ook juist deswege die mannen, die de kluisters des Pausdoms hebben verbroken, er ver van af waren om ons, door hunne bepalingen omtrent de leer, nieuwe kluisters aan te leggen; maar hoe ook hier de belofte des Heeren zal vervuld worden: »*De waarheid zal u vrij maken!*»

DRIE EN TWINTIGSTE VOORLEZING.

TIJDSTIP WAAROP DE GESCHIEDENIS DER HERVORMING EEN OORLOGZUCHTIG AANZIEN KRIJGT. DE GODSDIENST-OORLOG IN ZWITSERLAND. SLAG BIJ KAPPEL. DOOD VAN ZWINGLIUS EN OECOLAMPADIUS, VERDERE LOTGEVALLEN DER DUITSCHE HERVORMING. DE DOOD VAN LUTHER. JOHANNES CALVIJN EN DE HERVORMING IN FRANSCH ZWITSERLAND.

In het voorgaande uur zijn wij doorgedrongen tot in het *wèzen* der Hervorming en van het Protestantismus; wij hebben getracht ons in den geest er van te verplaatsen, voor zoover deze uit de leer, het bestuur en de eeredienst kenbaar is. Wij keeren thans tot de uitwendige geschiedenis van het Protestantsch kerkligchaam terug, dat, van de Moederkerk afgescheiden, hoewel onder moeilijken strijd, eenige zelfstandigheid begint te verkrijgen. De tijd dien wij thans voor ons hebben neemt meer en meer een oorlogzuchtig voorkomen aan. In *Duitschland*, waar zich de partij der Protestanten sedert de rijksdagen van *Spiers* en *Augsburg* onder eenen bepaalden vorm had ontwikkeld, begint zich de strijd voor te bereiden. In *Zwitserland*, waar dezelve reeds eenmaal uitgebroken was, wordt men reeds handgemeen. Wij staan dus op een gewig-

tig keerpunt van onze geschiedenis. Tot nu toe was het de kracht des *woords*, die alleen den strijd had ten einde gebragt, en zich in de, in het openbaar ingeleverde, belijdenis-schriften tegen den Keizer en het Rijk, zoowel als tegen den Paus, had laten gelden. Thans komt eene andere kracht in het spel, en van nu af wordt het zuivere karakter der Hervorming bezoedeld. Doch juist daarom is, hoewel wij, naar de tijdörde, ons eerst in het midden der Hervormings-geschiedenis bevinden, de zaak volgens ons plan spoedig ten einde gebragt, dewijl wij slechts *datgeen* van de geschiedenis willen opnemen, hetwelk geschikt is om ons het grondbeginsel der Hervorming, en van den reformatorischen geest, duidelijk te maken. Wij zullen dus de daadzaken zoo beknopt mogelijk vermelden, en ons liever bij zulke verschijnselen ophouden, die ons eene nieuwe zijde van den reformatorischen geest zelven, of wel eene wijziging van denzelven aan de hand geven, zoo als inzonderheid bij den persoon en de school van GALVIJN.

Wij nemen thans de draden van het verhaal weder op, waar wij dezelve in het voorlaatste uur hebben losgelaten, en verplaatsen ons weder in *Zwitserland*, waar wij de uitbarsting van den Godsdienst-oorlog en deszelfs oogenblikkelijke demping hebben beschouwd. De in 1529, na den eersten strijd bij *Kappel*, bemiddelde vrede was van geen langen duur. ZWINGLIUS had wel niet te vergeefs zoo treurig de toekomst ingezien, en zich allerlei voorgevoelens tegen zijne vrienden laten ontvallen. De abdij van *St. Gallen* gaf de naaste aanleiding tot het weder uitbarsten der vijandelijkheden. Er waren namelijk van oudsher over deze abdij

vier zoogenaamde beschermende of schuts-plaatsen, (*Schirmorten*) gesteld, *Zurich*, *Lucern*, *Glarus*, *Schwytz*, en het kon niet missen of het thans uitgebroken verschil van Godsdienstige gevoelens moest eenen nadeeligen invloed hebben op het gemeenschappelijk bestuur van dit oud-Catholijk heiligdom. De oude abt, FRANS GEISSBERGER, had reeds vóór het uitbreken van den eersten Godsdienst-oorlog het tijdelijke met het eeuwige verwisseld. — Dit scheen de beide Hervormde schutsplaatsen *Zurich* en *Glarus* een geschikt tijdstip ter opheffing van het klooster, en hare staatkunde bestond hierin, om de nieuwe ambtsvergeving zoo lang uit te stellen, tot zij van zelf erkend werd overbodig te zijn. Zij verlangden bovendien, dat, als men niet bewijzen kon dat de tot nu toe bestaan hebbende klooster-inrigtingen met de Schrift overeenstemden, de abdij zelve gesloopt en in een wereldlijk rentmeesterschap zou veranderd worden. Doch de beide Catholijke cantons, *Lucern* en *Schwytz*, konden dit onmogelijk toegeven; veeleer drongen zij op de verkiezing van eenen nieuwen abt aan. Terwijl het dus de schutsplaatsen oneens waren, gingen de kloosterlingen, die den dood van den abt zoo lang mogelijk hadden geheim gehouden, op eigen gezag over tot het kiezen van een nieuw opperhoofd, en deze keus viel op KILIAAN KÄUFFI, die ook spoedig daarop de schatten des kloosters zamenschraapte, en met zijne kloosterlingen bij nacht en duisternis over het meer naar *Briançon* vlugtte, terwijl hij zich naderhand door den Keizer de beleening en door Paus CLEMENS de bekrachtiging liet geven. Zoo willekeurig dit gedrag was, zoo min konden intusschen de Hervormde cantons in deze daad van willekeu-

rigen aanval op de corporative regten, worden vrijgesproken; want zij weigerden niet slechts den abt te erkennen, dewijl hij zijn ambt door list verkregen had, maar zij stonden den onderhoorigen der kloosters op eigen gezag vrijdom van verscheidene lasten toe, om hen des te beter vrienden des Evangelies te maken; alsmede ook den verkoop van de kerk sieraden des kloosters, om — daaruit den armen wel te doen. Op eene vergadering te *Wijl*, waar de vertegenwoordigers der beschermende cantons bijeenkwamen, was het bijna tot bloedige tooneelen gekomen. Doch het waren de oneenigheden over het sticht van *St. Gallen* niet alleen, die het tonder weder aanstaken. Het voortdurend toenemen van het aantal belijders des Evangelies, de uitbreiding der Hervorming, ook in *die* landen waar haar nog langen tijd tegenstand was geboden, verbitterde de tegenpartij. Hierbij kwam het aangaan van verbindtenissen met vreemde mogendheden. Niet slechts hadden *Zurich* en *Bazel* ondernomen een verdrag te sluiten met den Landgraaf PHILIP van *Hessen*, die zich over LUTHERS zwaarigheden wenschte de vereeniging met de Gereformeerden hoe langer hoe meer heen zette, hetwelk echter van geene verdere gevolgen was, maar ook met *Frankrijk* en *Venetie* waren onderhandelingen aangeknoopt. Eindelijk werd ook de landvrede, met opzigt tot het wederzijdsch dulden van elkander, hier en daar verbroken.

Te vergeefs trachtte *Bern*, dat ook standvastig alle vreemde verbindtenissen had geweigerd, den vrede te bewaren, en ook de laatste pogingen ter bemiddeling, van *Glarus*, *Freiburg*, *Solothurn* en *Appenzell*, mislukten. Door het afsnijden van toe-

voer, van den kant der Evangelisch-gezinden, was de oorlog verklaard. Den 9^{den} van Wijnmaand 1531 braken de vijf cantons met achtduizend man op. Op dit ingekomen berigt rukte eene voorhoede van *Zurich*, onder bevel van GEORGE GOLDLI, naar *Kappel* op, terwijl het hoofdleger later volgde. Den 12^{den} kwam het tot het eerste gevecht. Ik ga de beschrijving van hetzelfde voorbij, als niet hier ter plaatse behoorende. Vestigen wij onzen blik alleen op ZWINGLIUS, dien wij als een' der vorsten in de gelederen der strijdenden opmerken. Tot op het laatste oogenblik toe was *hij* het geweest die den strijd aanraadde, en dus was het ook billijk dat hij zich aan denzelfden niet onttrok. Het was alsof hij een voorgevoel had dat hij in den slag blijven zoude; want toen hij, onder menigvuldig inwendig bidden, met de banier optrok, sprak hij met zijne vertrouwde vrienden in dier voege, dat men aan zijne rede wel bemerkte dat hij geene hoop voedde om ooit weder huiswaarts te keeren. Toen het paard van ZWINGLIUS, bij het bestijgen, eenige stappen achterwaarts deed, werd dit door zijne bezorgde vrienden als een kwaad voorteecken beschouwd. Bij den aanval der vijanden, toen ZWINGLIUS zich in het voorste gelid bij de dappersten bevond, sprak hem LEONHARD BURKHARD toe: » Er wordt ons een bitter ge- » regt voorgezet, Meester ULRICH! Wie zal het eten?" » Ik, " hernam ZWINGLIUS, » en menig braaf man, » die hier in Gods hand is, Wien wij leven en ster- » ven." Overigens sprak hij, benevens den hoofdman LAVATER, ook den omstanders moed in. » Brave » mannen!" zeide hij, » zijt getroost en vreest niet. » Al moeten wij lijden, de zaak is echter goed. » Beveelt u aan God, Die kan ons en de onzen be- » schermen, God zij met u!" Nu ging het op

eenen heeten strijd. Volgens oud Zwitserisch gebruik vocht men met steenen zoowel als met wapenen. Een zoodanige steenworp wierp ZWINGLIUS ter aarde, juist toen hij, in de nabijheid van eenen perenboom, eenen ter neêr gezonkene eenige troostwoorden toesprak. Zich nog op de knieën houdende, riep hij uit: »Het ligchaam kunnen wij wel dooden, maar de ziel niet!" en viel toen ruggelings, met zamengevouwen handen en ten hemel geslagen oogen, neder. Zijne lippen bewogen zich in het stil gebed. In dezen toestand vonden hem eenige aanhangers des ouden geloofs, en vroegen hem of hij biechten wilde en eenen priester begeerde; ook vermaanden zij hem de heiligen aan te roepen. Doch ZWINGLIUS schudde het hoofd. »Zoo sterf dan, hardnekkige ketter!" riep hem de gebelgde hoofdman BOCKINGER van *Unterwalden* toe, en gaf hem den doodsteek. — Hoezeer ook de berigten omtrent het uiteinde van ZWINGLIUS in bijzonderheden mogen verschillen, hij stierf den heldendood en werd onder de helden gevonden; want van *Zurich* alleen bedekten 600 mannen het slagveld, en onder hen, die uit de edele geslachten van ESCHER en MEISS. ZWINGLIUS zou, dood zijnde, nog een frisch, kleurig aanzien gehad hebben, juist zoo als hij op den kansel plagt te hebben als hij op het vurigst predikte. Zijne vrienden, die hem herkenden, stortten tranen. Gedeeltelijk kon men op de aangezigten der vijanden de vreugde over het leden verlies lezen; doch de meesten hunner maakten eene waardige uitzondering. HANS SCHÖNBRÜNER, voormalig kloosterheer te *Kappel*, kon zijne tranen niet bedwingen. »Welk uw geloof ook geweest zij," zeide hij, »weet ik echter dat gij een braaf eedgenoot waart! God zij uwer ziele

» genadig ! » — De wreedsten verlangden onstuimig dat het lijk in stukken gesneden zou worden. De schout GOLBER en de Amman THOS van Zug voerden hun tegen: » Laat de dooden rusten, nog » zijn wij niet aan het einde. God zal rigten ! » Doch naar dergelijke gematigde stemmen wordt zelden gehoord. Er werd een kettergerigt over het lijk gehouden. Hetzelve werd door den scherprechter van *Lucern* gevierendeeld, verbrand, en de asch met de asch der zwijnen vermengd; doch het hart werd gered. THOMAS PLATER zou het uit de vlam gehaald, en als een heiligdom aan zijnen vriend MYCONIUS naar *Zurich* gebragt hebben. Dat echter deze, die spoedig daarop naar *Bazel* ging, hetzelve aldaar in den *Rijn* wierp, om het niet tot een voorwerp van bijgeloovige reliquie-vereering te maken, zou, indien het althans grond had, meer een bewijs van grooten ijver dan van teedere vriendschap zijn. Doch gelukkig staat de geschiedenis hiervoor geen borg.

En wie zal het nu den aanhangers van het oude geloof ten kwade duiden, dat zij in de nederlaag van ZWINGLIUS een regtvaardig oordeel Gods zagen? Doch dat LUTHER bij het bericht van zijnen dood in denzelfden toon stemde, moet ons tegen de borst stuiten. Niet daarin, dat ZWINGLIUS dezelfde zaak met het zwaard scheen te verdedigen die LUTHER alleen met het woord wilde verdedigd hebben, zag hij de voorname reden. (Dit zou zich ligtelijk bij het verschil van beider denkwijze op dit punt, hebben laten regtvaardigen.) Neen! LUTHER zag in den dood van ZWINGLIUS eene stellige straf van God voor zijne ketterij omtrent het Avondmaal. En dit geeft aan zijn oordeel iets hatelijks,

iets onprotestantsch, dat klaarblijkelijk met zijne overige gevoelens strijdig is. Het is eene vlek in het beeld, die wij zoo gaarne wilden en niet kunnen uitwischen. Welaan! zij diene ons ter verootmoediging en waarschuwing, opdat wij niet tot dezelfde fout vervallen, maar bij iedere verzoeking om de lotgevallen der menschen naar hunne Godsdienstige gevoelens te willen beoordeelen, ons het woord des Apostels herinneren: »Wie zijt gij, dat gij eenen vreemden knecht rigt? *Ieder staat en valt zijnen eigenen Heer!*

Een gelijk lot als ZWINGLIUS trof ook den braven Comthur SCHMIDT, die naast zijne dertien *Kussnachers* gevonden werd; doch aan zijn lijk viel, door de zorg van eenen vriend, eene waardige begrafenis ten deel. En ach! wie telt de vele anderen, die als slagtoffers vielen, op? Ook HIERONYMUS BOTANUS, de getrouwe en ijverige helper van OECOLAMPADIUS, sneuvelde in een volgend gevecht. En zoo ook verscheidene anderen.

Gij ontslaat mij gaarne van eene verdere beschrijving van het gevecht aan den *Gubel*, dat den volgende dag plaats greep, toen de hulptroepen der Hervormden waren aangekomen. Een zoodanig verhaal zou te minder stichtelijk zijn, daar wij het niet kunnen verhelen dat die gebeurtenissen den Hervormden juist niet tot eer verstreken. Wanorde in het leger, gebrek aan krijgstucht, lust tot plunderen, die door de *Berners* aan het klooster *Muri* bevredigd werd, dit alles maakt bij ons den indruk niet van een voor de belangen der Godsdienst, voor de zaak van God, strijdend leger; terwijl de aanhangers des ouden geloofs toch ten minste voor hunne heiligen, voor hunne haardsteden en al-

taren streden. Doch zoo moest het plaats hebben. De gemoederen moesten, voorwaar op eene treurige wijze, ondervinden dat zich de zaak der waarheid niet door ruw, materiëel geweld, de zaak van den Goddelijken Zoon des menschen zich niet door het zwaard van GIDEON beslissen laat. Doch in het lot en den heldendood van ZWINGLIUS zien wij iets hoogst tragisch, indien wij namelijk deze uitdrukking gebruiken mogen, om aan te duiden dat ook de edelste en beste mensch door gewichtige en gebeurtenisvolle omstandigheden tot ondernemingen kan worden verleid, die het gebied van de bedaarde overweging te buiten gaan, en wier gevolgen hij niet kan verantwoorden. Het was, zoo gij wilt, eene dwaling, toen ZWINGLIUS het met het zwaard hoopte te dwingen waar LUTHER slechts op het woord bouwde; doch het was eene dwaling die eenen verhevenen geest kenmerkte; en deze dwaling, die met eene heilige geestdrift voor regt en waarheid gepaard ging, is voorzeker veel vergeeflijker en staat oneindig hooger dan die fijne, *Erasmiaansche* schranderheid, die het gevaar reeds van verre weet te ontwijken. Ook de betrekking van ZWINGLIUS was eene andere dan die van LUTHER; zij was tweeledig: die als Hervormer en als republikein.

Ik zal den indruk wel niet behoeven te schetsen, dien het berigt van deze nederlaag in *Zurich* maakte. Voor hem, bij wien de wond van dergelijke indrukken van het onder ons voorgevallene nog bloedt, behoeft men een zoodanig tafereel niet met levendige kleuren af te schilderen. Ik gewaag niet van hen die onder de gesneuvelden hunne vaders, echtgenooten en broeders bewe-

II. Y

den, niet van de weduwe van ZWINGLIUS, van wier veelvoudig, smartelijk verlies ik reeds vroeger gesproken heb. Doch wanneer bij al deze rampspoeden nog het pijnlijk gevoel der miskennenning komt; wanneer bij het geleden verlies nog *verwijten* komen, over dingen welke geene menschelijke magt alleen in staat was af te keeren, dan is de smart over het geledene dubbel groot. En zoo was het in *Zurich* na den slag bij *Kappel*. Thans werden de maatregelen der regering op het bitterst berispt, thans op ZWINGLIUS en de predikers gescholden, welke het volk door hunne redenen gefanatiseerd en tot gewaagde stappen verleid hadden, en menig-een, die welligt vroeger zelf zich het meest daar-over had uitgelaten, dat men niet reeds eerder krachtiger moed had ontwikkeld, sprak thans van vermetelheid, en wilde het ongunstig einde, dat de zaak genomen had, vooruitgezien hebben. Menigeen echter begroef de smart in zijnen boezem, en geloofde daardoor wel het meest de nagedachtenis der gevallenen te vereeren, als hij, getrouw aan, en overeenkomstig met de Evangelische waarheid, zich onder de magtige hand Gods leerde veroetmoedigen.

Van beide zijden was men eenen krijg, in welken, naar de letterlijke beteekenis des woords, broeders tegen broeders streden, moede geworden; de winter viel in en maakte beide partijen het langer legeren in het veld moeilijker. En zoo werd dan den 16^{den} November, op het hof te *Teynikon*, in het gebied van *Zug*, andermaal een religievrede gesloten, waarvan wij de voorwaarden hier niet in bijzonderheden kunnen nagaan. De voor-naamste was, dat men elkander wederzijds duldten

zou. Over de oorlogskosten moest door scheidsregters beslist worden.

Wij gewagen alleen nog van de onlusten in *Solothurn*, als van eenen doffen naklank dezer krijgstooneelen. Deze stad had zich, gelijk wij vroeger reeds zagen, voor het grootste gedeelte aan het Catholijke geloof gehouden; doch er was eene niet onbelangrijke Hervormde partij opgestaan, en had het zoo ver gebragt dat haar eene wekelijksche Godsdienst-oefening in de Barrevoeterkerk toegestaan, en de beelden en sieraden uit dezelve verwijderd werden. Ook werd, eenigen tijd daarna, BERTHOLD HALLER van *Bern* derwaarts beroepen, en een gesprek over de Godsdienst aangevangen. Doch toen het beeld van den heiligen *ursus* uit angst over nieuwe veranderingen begon te zweeten, zagen de aanhangers des ouden geloofs in deze kunstgreep der priesters een wonder, en namen des te ernstiger besluiten om de ketterij te beletten. Zoo stonden de zaken, toen de oorlog uitbarstte. Op het platte land was de aanhang der Evangelisch-gezinden grooter; van daar en ook uit de stad had men hulptroepen aan de Hervormden bij *Kappel* gezonden. De vijf cantons eischten nu, na den vrede, of dat *Solothurn* 800 kroonen aan oorlogskosten zou betalen, of dat de Hervormde Godsdienst dáár, waar zij ingevoerd was, weder zoude afgeschaft worden. De Catholijken kozen natuurlijk het laatste, en zoo werden er dan toebereidselen gemaakt om de aanhangers des nieuwen geloofs met geweld uit *Solothurn* te verdrijven. Reeds was het zoo ver gekomen, dat de Catholijken zich met geladen kanonnen voor het huis schaarden, in hetwelk de Hervormden hunne bijeenkomsten hielden. Toen plaatste zich de schout

NICOLAUS WENGI voor den mond van het geschut, met de woorden: „Zoo er burgerbloed vlieten moet, vliete het mijne het eerst!” Deze moedige taal maakte sterken indruk. Het kwam tot geen gevecht; maar de Hervormde partij lag ook hier onder, zoo als er dan ook over het algemeen, van den dag des strijds bij *Kappel* af, eene niet onbeduidende terugwerking in verschillende oorden van *Zwitserland* plaats greep,

In deze moeilijke omstandigheden stelde zich HENDRIK BULLINGER, als prediker der Zurichsche kerk en opvolger van ZWINGLIUS, aan het hoofd der Hervormde aangelegenheden in *Duitsch Zwitserland*. — Ook onze OECOLAMPADIUS maakte plaats voor eenen opvolger. De dood van zijnen vriend ZWINGLIUS had hem, den altijd werkzamen man, zoo hevig getroffen, dat zijne buitendien reeds geknakte gezondheid geweldig geschokt werd. Eene boosaardige, aanstekende ziekte verhaastte zijn einde. Zijn sterven was zijn leven waardig. Nadat hij de predikers der stad tot zich geroepen, en hen vermaand had de zaak van CHRISTUS te blijven aankleven, en in liefde en vertrouwen hare zegepraal af te smeecken, nadat hij zijne handen zegenend op zijne kinderen gelegd, en in het gebed zijne ziel Gode en den Verlosser aanbevolen had, sluimerde hij zachtelijk in, juist toen het morgenrood den jeugdigen dag begroette. Zijne tien ambtsbroeders knielden met ten hemel geheven handen rondom zijn bed. „Heere JEZUS CHRISTUS! sta mij bij!” was zijn laatste woord. Hij stierf den 21sten November 1531, in den ouderdom van 49 jaren. Zijn graf is in den kruisgang der domkerk, naast dat van den burgemeester JAKOB MEIER en van SIMON GRYNÄUS. De tegenpartij ver-

breidde allerlei ongerijmde verhalen omtrent zijnen dood, en het doet ons leed dat ook LUTHER aan dezelve gehoor gaf. Zijne plaats werd vervuld door OSWALD MYCONIUS (GEISSHAUSER) van *Lucern*, dien wij reeds als vriend van ZWINGLIUS en beschermer van THOMAS PLATER in *Zurich* hebben leeren kennen. Onder hem werd de confessie ingevoerd, en verkreeg het Bazelsche Hervormingswerk over het algemeen meer vastheid, waarvan wij reeds in een vorig uur eenig gewag gemaakt hebben.

Na den dood van zulke gewigtige personen als ZWINGLIUS en OECOLAMPADIUS, en na de treurige ondervindingen, welke de Hervormde Kerk in *Zwitserland* gehad had, ontstond er voor haar een tijdperk van zware beproeving. Van de oude Kerk afgescheiden, stond zij nog steeds in eene eigenaardige betrekking tot de Luthersche Zusterkerk in *Duitschland*. Ook van haar moest zij het verwijt van ketterij hooren, en zich gelijk gesteld zien met de Wederdoopers en dweepers, wier drijfverij zij toch zoo weinig billijkte. Nog steeds, wel is waar, beproefde men de verwijderden weder bij elkander te brengen, en was het in het bijzonder de Straatsburgsche Hervormer MARTINUS BUCER, dien wij, ondersteund door den Landgraaf PHILIP van *Hessen*, en bevriend met de beroemdste Godgeleerden en voorstanders der Kerk in *Duitschland* en *Zwitserland*, hieraan alles, zijnen tijd, zijne eer, zijnen goeden naam, (want velen beschuldigden hem van dubbelhartigheid,) zien opofferen, om den steen des aanstoots weg te nemen, die de vereeniging met de Lutherschen in den weg stond; doch alles zonder eenig aanmerkelijk gevolg. Ofschoon ook LUTHER zich hier en daar geneigd toonde om

toe te geven, zoo als uit eenen nog voorhanden zijnde brief aan den burgemeester van *Bazel*, JAKOB MEIER, blijkt (1537), was het echter alsof een booze geest telkens weder nieuwe oneenigheden tusschen hen verwekte, en werd het daarom hoogst noodzakelijk, indien de Hervormde Kerk niet als een van den stam gescheurden tak zou verdorren, dat er voor haar een man opstond, die haar bijeenhouden, en de door den dood van ZWINGLIUS en OECOLAMPADIUS veroorzaakte gapingen aanvullen kon. Doch eer wij dezen meer bepaalden vorm der Hervormde Kerk beschouwen, die haar door CALVIJN gewerd, moeten wij nog slechts kortelijk de verdere lotgevallen der Duitsche Hervorming opgeven.

Op den rijksdag te *Neurenberg*, in 1532, werd den Protestanten meer vrijheid van Godsdienst verleend dan zij vroeger, op andere rijksdagen, hadden kunnen verkrijgen. De afwezigheid van den Keizer in *Spanje*, en meer andere zaken, werkten er toe mede om het Protestantismus gunstiger uitzigten te openen. De plaats van den overledenen Keurvorst JOHAN den *Standvastige* werd vervuld door zijnen zoon JOHAN FREDERIK, die zich intusschen meer door schoonen aanleg van gemoed en goeden wil, dan wel door groote gaven van geest, gelijk een dergelijke tijd, als waarvan wij spreken, vorderde, scheen te kenmerken. Spoedig daarop stierf ook Paus CLEMENS de VII^{de}, en werd PAULUS de III^{de} zijn opvolger. Thans sprak men steeds meer van de op handen zijnde algemeene kerkvergadering, op welke de oneenigheden eindelijk zouden worden bijgelegd. Doch de Protestanten waren reeds in den strijd met het oude stelsel overtuigd geworden, dat ook de meerderheid van

Bisschoppen hier niets beslissen kon tegen het duidelijke Woord van God. Buitendien kon het hun niet behagen dat de kerkvergadering te *Mantua*, dus in *Italië*, den zetel der pauselijke magt, zou plaats hebben. Zij verwachtten over het algemeen weinig goeds meer van de tegenpartij, en namen steeds eene meer wantrouwende houding aan. Te *Schmalkalden* was een verbond van Protestantsche Vorsten tot stand gekomen. Hier werden ook, als bijvoegsel tot de Augsburgsche confessie, nieuwe geloofsartikelen, de zoogenaamde *Schmalkaldische* artikelen, gemaakt, die in eene nog sterkere taal, (zij waren van LUTHER,) de pauselijke misbruiken gispten, dan in de Augsburgsche confessie had plaats gehad. Paus en Keizer onderhandelden thans door hunne afgevaardigden met het Schmalkaldisch verbond. Het scheen den Keizer ditmaal bijzonder ernst te wezen, den vrede te herstellen; doch hij bereikte zijn doel niet; en ook de ondernomene gesprekken over de Godsdienst mislukten. Intuschen nam het verbond in magt toe, en was voor de Protestanten de dood van hunnen aartsvijand, Hertog GEORG van *Saksen*, wiens plaats thans, wel is waar tegen den zin des overledenen, door zijnen Protestantsch-gezinden broeder HENDRIK, en spoedig daarop door deszelfs zoon, den beroemden MORITS, vervuld werd, van geen gering belang. — Sommige voorvallen in *Duitschland*, welke het Schmalkaldisch verbond, of deszelfs bijzondere leden, aanleiding tot interventie gaven, zoo als de aangelegenheden van *Wurtemberg* en *Brunswijk*, verhoogden den moed der Protestanten en het vertrouwen op hunne gewapende magt. Doch naarmate dit vertrouwen toenam, verdween de oorspronkelijke geest der

Hervorming uit hunne bemoeijingen. Mogen nu ook deze uit de omstandigheden geregtvaardigd worden, *wij*, die slechts den *reformatorischen* geest uit een Christelijk oogpunt beschouwen wilden, behoeven die bemoeijingen niet verder na te gaan. Wel echter vestigt zich ons oog op den éénen man, die de oorzaak der gansche beweging was. Wel vragen wij: hoe ging het LUTHER? of: wat zeide hij van dit alles? O ziet hem! Hij staat daar te midden dezer stormen, als de huisvader, die zich in zijn eigen huis vreemd begint te gevoelen, wanneer ruwe krijgslieden in hetzelfde indringen, zich van de beste vertrekken meester maken, en den bezitter in eenen afgelegenen hoek terugdringen, in welken zijne zuchten over de bange tijden versmoren. Ja, vader LUTHER was niet regt meer te huis onder het nieuwe geslacht, en meermalen verlangde hij te sterven, eer de vlam van den Godsdienst-oorlog, die onder de asch smeulde, voor zijne oogen helder opsloeg en het dak van het huis aantastte. God verhoorde zijne smeekingen en „alsof Hij hem had willen redden,” bewees Hij hem de genade, hem vier maanden vóór het uitbarsten van den oorlog tot zich te nemen in de eeuwige woningen des vredes.

Wij hebben tot hier toe dezen man zoozeer onze opmerkzaamheid geschonken, en ons van zijnen persoon een zooveel mogelijk indrukwekkend beeld trachten voort te stellen, dat wij hem ook in zijne laatste levensdagen en zijnen dood nog eens opletend willen beschouwen.

Veelvuldige krankheden hadden LUTHERS lichamelijke krachten merkelyk geschokt; hierbij kwamen niet weinige zielesmarten, die hem de loop

der zaken in de Kerk van CHRISTUS veroorzaakte. Onder al deze aanvechtingen bewaarde hij echter bij voortduring die blijmoedigheid des geloofs en dien kinderlijken zin, die wij gedurende zijn leven in hem bewonderd hebben. Ja, schoon eene al te groote hevigheid LUTHER, in zijne middelbare jaren, hier en daar niet tot eer strekte, zien wij daaren- tegen in zijnen ouderdom eene zekere weekheid van gemoed bij hem de overhand nemen, die zich in weemoedige klagten uitstort, en die hem dan, bij zijne stroefheid, welke hij jegens enkele vijanden, bij voorbeeld de sakramentarissen, nooit aflegde, weder iets ongemeen zachtmoedigs en beminnelijks, ja schier iets verheerlijkends geeft, dat ons met zijne kwade stemming spoedig weder verzoent. — Deze weekheid sloeg zelfs dikwijls tot eene oogenblikkelijke zathheid des levens over, die echter spoedig weder voor het hoogere vertrouwen plaats maakte. Zoo schrijft hij in het begin van Januarij 1546 aan eenen vriend: » Ik, oude, afgeleefde, slaperige, vermoeide, koude en nu ook eenoogige man, schrijf u, » en ofschoon ik gehoopt had dat men mij, afgeleefden man, tegenwoordig, naar het mij dunkt » hoogst billijk, rust gunnen zou, word ik echter » zoodanig met schrijven, spreken, doen en handelen overladen, alsof ik nooit iets gehandeld, » geschreven, gesproken of gedaan had. Doch CHRISTUS, » (zoo grijpt hij weêr vrolijk moed,) » is mij » alles in allen, Die het doen kan, en ook doet. Hij » zij geprezen tot in eeuwigheid ! » — » Ik heb, » zegt hij op eene andere plaats, » niets meer aan de wereld, en de wereld niets meer aan mij : het is dus » gemakkelijk te scheiden, even als een gast de » herberg verlaat. »

Nog in dezelfde maand Januarij des jaars 1546 werd hij in eene zaak van den Graaf van *Mansfeld* naar *Eisleben* ontboden. Het waren wereldlijke zaken, de bergwerken betreffende, doch ook hier zou de man Gods als scheidsregter optreden tusschen verdeelde broeders. Zijne reis, die hij met drie zonen ondernam, was wegens de overstroming zeer gevaarlijk. Bij de overvaart over de *Saale* was hij bijna verdronken, waarover hij intusschen in de brieven aan zijne vrouw en vrienden vrolijk schertste, en toen de getrouwe KAATJE zich bij voortdurend over zijne gezondheid bezorgd betoonde, deed hij haar hierover deels schertsende, deels ernstige verwijtingen. De zorgen zijner vrouw waren echter niet zoo te vergeefs als LUTHER meende: de reis bij slecht weder had hem eene zware verkoudheid op den hals gehaald, zoodat zijne oude kwalen zich weder opdeden. Daarbij arbeidde hij onafgebroken voort, niet slechts in het hem door de Vorsten opgedragen proces, maar ook in kerkelijke aangelegenheden, en predikte hij bovendien viermaal met een ziek ligchaam. Woensdag den 17^{den} Februarij nam zijne ziekte merkelijk toe, en de gedachte aan eenen nabij zijnden dood deed zich voor zijnen afgewerkten geest op. „Hoe?” zeide hij, „ik ben hier te *Eisleben* gedoopt, indien „ik hier ook eens blijven moest.” Aan tafel sprak hij veel over dood en onsterfelijkheid, en of de afgestorvenen in een ander leven elkander zouden herkennen. Spoedig daarop verschenen de benaauwdheden, welke hem geene rust in zijn bed lieten, zoodat hij bij afwisseling nu eens op een rustbed lag, dan weder de kamer op en neder ging. Het wrijven met warme doeken, dat hij

reeds meermalen had aangewend, gaf hem alleen eenige verkwikking. De geneesheeren werden geroepen. Graaf ALBRECHT van *Mansfeld* kwam met de gravin, en bragt verzachtende middelen. Insgelijks zond zijne zorgvuldige vrouw geneesmiddelen uit *Wittenberg*. Zijne vrienden JONAS en GÖLIUS stonden, tusschen vrees en hoop zwevende, aan zijn bed en baden met hem: »Mijn hemelsche »Vader!» zoo luidden zijne woorden, »eeuwige »en barmhartige God! Gij hebt mij Uwen lieven »Zoon, onzen Heer JEZUS CHRISTUS geopenbaard; »Hem heb ik geleerd, Hem heb ik beleden, Hem »bemin en eer ik als mijnen dierbaren Heiland en »Verlosser, Welken de goddeloozen vervolgen, »onteeren en schelden. Neem mijne ziel tot U." Driemaal na elkander sprak hij vervolgens: »Vader, »in uwe handen beveel ik mijnen geest! Gij hebt »mij verlost, Gij getrouwe God!" waarop hij begon stil te zijn. Men schudde, wreef, verkoelde hem, doch hij antwoordde niet. Eindelijk boog zich zijn hartevriend JONAS over hem heen, en riep hem met luider stemme toe: »Eerwaardige vader! wilt gij »op die leer sterven, zoo als gij dezelve gepredikt »hebt?" waarop hij nog met een helder »Ja," antwoordde, en spoedig daarop den geest gaf. Hij overleed des avonds ten vier ure, den 18^{den} Februarij 1546, in den ouderdom van 63 jaren. Zijn geest zal eeuwig leven in de geschiedenis van zijn volk, van zijne Kerk, in de geschiedenis der menschheid. Indien het nu in de natuur der menschen ligt, ook het ontzielde omhulsel van den ontslapene met dien eerbied te behandelen, dien wij hunnen geest schuldig zijn, zal het niet onvoegzaam zijn hier iets over LUTHERS begrafenis en de

lotgevallen zijner achtergeblevene betrekkingen bij te voegen. De Vorsten hielden het voor eene zaak van eer, den grooten doode bij zich te hebben, en streden over het regt om hem te begraven. Gaarne hadden hem de Graven van *Mansfeld* te *Eisleben* gehouden, waar hij ook geboren en gedoopt was; doch de Keurvorst JOHAN FREDERIK van *Saksen* gedoogde dit niet. *Wittenberg*, de plaats van zijn werken en strijden, moest ook de plaats zijn waar hij zou rusten. Het lijk werd dus, nadat hetzelfde onder feestelijke plegtigheden was ten toon gesteld geweest, in eene tinnen doodkist, onder eene bedekking van 45 ruiters, met de Graven van *Mansfeld* aan het hoofd, naar *Wittenberg* vervoerd. Overal waar de trein doorkwam openbaarde zich de grootste deelneming. De klokken werden geluid, processiën kwamen den trein te gemoet, en onder het uiten van bittere klaagtoon werden de lijkzangen meer geweend dan gezongen. De lijkkoets moest dikwerf door het gedrang stil houden. Te *Halle* was de toeloop bijzonder groot; doch de ontvangst van het lijk te *Wittenberg* zelve was boven alles plegtig. Bij de Elsterpoort, dezelfde voor welke hij eens de bul had verbrand, stonden de rector en professoren der hoogeschool, de raad en de geheele burgerij, benevens de afgevaardigden van den Keurvorst, en vele Vorsten en heeren die te *Wittenberg* studeerden. Deze allen vergezelden het lijk naar de slotkerk. Ook de bedroefde gade, die in eenen eenvoudigen wagen reed, volgde met hare zonen de kist. Doctor BUGENHAGEN hield de lijkrede, doch kon dezelve niet ten einde brengen: tranen verstikten zijne woorden. MELANCHTON deed eene

Latijnsche redevoering, Digt bij den kansel, op welken LUTHER geleerd had, werd de kist door de magisters der hoogeschool in den grafkelder neêrgelaten. — Toen KAREL de V^{de} later, na den Schmalkaldischen oorlog, als overwinnaar *Wittenberg* binnentrok, wilden de vijanden van LUTHER hem overhalen om het lijk weder op te graven, en hetzelfde op eene schandelijke wijze te laten verbranden. Doch KAREL sprak het vorstelijk woord: „Slechts met de levenden voer ik oorlog, laat de dooden rusten.” — Daarentegen was juist deze treurige afloop van den Schmalkaldischen oorlog voor de achtergeblevene weduwe van LUTHER ten uiterste drukkend. Zij moest *Wittenberg* verlaten en vlugtte naar *Leipzig*, waar zij aan het uiterste gebrek blootgesteld was, en kostgangers hield, om daardoor in haar levensonderhoud te voorzien. MELANCHTON trok zich der verlatene, zooveel mogelijk, als een getrouw vriend aan. Later keerde zij weder naar *Wittenberg* terug; doch toen de pest daar was uitgebroken, in 1552, en zij met hare kinderen naar *Torgau* wilde, had zij op reis een ongeval, dat haar einde bespoedigde. De paarden werden schuw, zij stortte uit den wagen, viel in eene sloot, en haalde zich door schrik en koude eene ziekte op den hals, aan welke zij spoedig daarop stierf. Zij werd insgelijks onder groote eerbewijzen in de parochiekerk te *Torgau* begraven.

Slechts nog een woord over LUTHERS nakomelingen. LUTHER liet vier kinderen na: drie zonen en eene dochter. (Verscheidene waren er vroeger gestorven.) De drie zonen wijdden zich aan drie faculteiten: de oudste, JOHAN, studeerde in de regten; de tweede, MARTINUS, in de Godgeleerd-

heid; de derde, PAUL, in de geneeskunde, en werd lijfarts aan het Saksische hof. Deze alleen heeft den mannelijken stam van LUTHER voortgeplant, die tot op het jaar 1759 is in stand gebleven.

Zoo hebben wij heden de drie groote mannen, die ons tot nu toe voornamelijk bezig hielden, ZWINGLIUS, OECOLAMPADIUS en LUTHER, hunne aard-sche loopbaan zien eindigen. Een ander geslacht treedt voor onze oogen op. Eenzaam staat PHILIP MELANCHTON onder dit geslacht van Godgeleerden, dat zich wel naar LUTHERS naam noemt, maar zijnen geest niet altijd gevat heeft. Oneenigheden nemen in het binnenste der Kerk de overhand, terwijl de stormen van den Schmalkaldischen oorlog van buiten woeden. Door velen miskend, met ondank door blinde ijveraars onder zijne leerlingen beloond, dikwerf ook met zich zelven in tweestrijd, verlangde hij vurig naar rust. Hij moest intusschen die rust nog eenigen tijd derven, en eerst nadat de ergste stormen voorbij waren, viel hem dezelve ten deel. MELANCHTON stierf den 19den April des jaars 1560.

Doch het geslacht der Hervormers is nog niet uitgestorven. Wij moeten nog éénen man leeren kennen, die op de grenzen van de eigenlijke eeuw der Hervorming staat; doch die, juist toen het der *Luthersche* Kerk aan moedige mannen ontbrak, de *Gereformeerde* Kerk eene nieuwe wending gaf, en eene school grondvestte, die ook buiten 's lands eenen grooten invloed heeft uitgeoefend. JOHANNES CALVIJN wordt gewoonlijk naast LUTHER en ZWINGLIUS, als de derde van de helden der Hervorming genoemd, en zijn beeld moeten wij nog be-

schouwen , eer wij onze taak als volbragt kunnen rekenen.

JEAN CHAUVIN, (JOHANNES CALVINUS,) werd den 10^{den} Junij 1509 te *Noyon* in *Picardië* geboren. Zijn vader GÉRARD, niet rijk , doch tamelijk bemiddeld, trachtte hem eene goede opvoeding te geven. Hij ging met de zonen van het huis MONTMORT, waarmede zijn vader bevriend was, naar *Parijs*, waar hij den grondslag tot zijne verdere studiën legde. Hoewel reeds vroeg tot den geestelijken stand bestemd, scheen de jonge CALVIJN aanvankelijk meer behagen in eene staatkundige loopbaan te schèppen, weshalve hij, met goedkeuring zijner ouders, zich aan de regtsgeleerde studiën wijdde, welke hij op de beroemde scholen te *Orleans* en *Bourges* ijverig beoefende. Doch zijne bijzondere lotgevallen bragten hem weder tot de Godgeleerdheid terug. Te *Bourges* had hij een' Duitscher, MELCHIOR WOLMAR, leeren kennen, die, als professor in de Grieksche taal, tevens ook met de nieuwere Godgeleerde navorschingen bekend was, en zijnen vriend tot eene naauwkeurige beoefening van den Bijbel aanspoorde. CALVIJN vond in deze beoefening der Heilige Schrift allengs meerderen smaak, en toen hij weder in *Parijs* teruggekeerd was, wijdde hij zich uitsluitend aan de Godgeleerdheid, waartoe hij zich door eene grondige beoefening der talen voorbereidde. Reeds vroeger hebben wij gezien dat zich, onder bescherming der Koningen van *Navarre*, ook in *Frankrijk* eenige aanhangers van de gezuiverde leer des Evangelies, hoewel onder veelvuldige gevaren, ophielden. Met dezulken werd ook CALVIJN bekend. Doch de tegen de Protestanten uitgebrokene vervolgingen noodzaakten hem

Parijs, en eindelijk ook *Frankrijk*, te verlaten, en het was alweder ons *Bazel*, waar reeds tien jaren vroeger FAREL herberging gevonden had, dat ook CALVIJN in 1534 gastvrij opnam. Hier was het, dat de jonge, zeven en twintig-jarige Godgeleerde zijn geleerd werk over de Christelijke Godsdienst (*Institutio Religionis Christianæ*,) dat tevens, in de voorrede aan FRANS den 1sten, eene verdediging van het Protestantismus bevatte, en te regt eene plaats verdient naast het soortgelijke werk van MELANCHTON, (*Loci theologici*,) voltooide. Van *Bazel*, waar hij te gelijk met GRYNÄUS en CAPITO vriendschap gesloten had, begaf hij zich naar *Italië*, aan het hof der Koningin RENATA van *Ferrara*, die, zoo als wij vroeger reeds zagen, den Protestanten gunstig was. Hier hoopte hij door zijnen invloed het lot zijner geloofsbroeders in *Frankrijk* eenigzins te verzachten, daar de Hertogin, eene dochter van LODEWIJK den XII^{den}, de behuwdzuster van den regerenden Koning, FRANS den 1sten, was. Doch ook van daar verdreven zijnde, wilde hij weder naar *Bazel* terugkeeren, en nam de reis door *Savoye*, over *Genève*. Hier hielden hem in 1536 zijne vrienden FAREL en VIRETUS vast, die het hem tot eene gewetenszaak maakten om met hen gemeenschappelijk het Hervormingswerk juist in deze stad te voltooijen. Geene tegenkanting hielp. CALVIJN wilde zijne studiën voorwenden; doch FAREL verklaarde een streven naar wetenschappelijke beschaving, dat zich in gewigtige tijdsgewrichten aan de dienst der Kerk onttrekken wil, voor hoogmoed, lafhartigheid, en eigenbelangzucht. Dit werkte. CALVIJN zag in de uitnoodiging van FAREL eene stem Gods, en bleef.

Eer wij ondertusschen de werkzaamheden van CALVIJN beschouwen, moeten wij eerst nog eenen vlugtigen blik werpen op de geschiedenis der Hervorming in *Fransch Zwitserland* en *Genève*.

Gij herinnert u dat W. FAREL, nadat hij in 1524 *Bazel* verlaten had, zich naar *Aigle* begaf, dat onder de heerschappij van *Bern* stond. Zoo wel hier als in andere streken van *Fransch Zwitserland*, vooral in *Neufchatel*, *Murten*, *Avenches*, *Orbe*, *Granson*, enz., was FAREL met zijne vrienden aan de uitbreiding der Hervorming werkzaam. Zelf eenigzins hevig van karakter, vond hij ook hevigen tegenstand. Over het algemeen openbaart zich, op eene in het oogloopende wijze, in de geschiedenis der *Fransch-Zwitsersche* Hervorming het onderscheid van het nationaal karakter. Hoewel het ook in *Duitsch Zwitserland* tot hevige uitbarstingen, ja zelfs tot gevechten kwam, nam echter de drift der partijen niet zulk eene oproerige rigting aan als in de streken van den Franschen tongval. Hevige schimpredenen, persoonlijke mishandelingen, dikwerf ook geschreeuw en alarm om nietsbeduidende zaken komen hier in groteren getale voor, en ook de vrouwen nemen een werkzaam deel in de twistpartijen. Zoo al niet hetzelfde schouwspel als in de kleinere steden van *Fransch Zwitserland*, openbaart zich echter een dergelijke hevige strijd der hartstogten in het toenmaals reeds belangrijke *Genève*. Deze stad bevond zich destijds te gelijk in eenen staat van staatkundige en kerkelijke gisting. Reeds sedert langen tijd gewoon aan de twisten tusschen de Bisschoppen en de Graven van *Genève*, tusschen welke de burgerij in het midden stond, had deze voor het grootste gedeelte

zich bepaaldelijk tegen den Bisschop uit het huis van *Savoye* verklaard. Aan het hoofd der staatkundige factie stond een zekere BERTHELIER, en te gelijker tijd had FRANS BONNIRARD, Senior te *St. Victor*, voor het eerst de nieuwe geloofsstellingen voorgedragen, die bij vele gemoederen ingang vonden. Nog bepaalder echter openbaarde zich de Protestantsche rigting, sedert FAREL, door zijnen vriend ANTON SAUNIER vergezeld, in 1532 aldaar aangekomen was. Met aanbevelingen van *Bern* voorzien, trachtten zij eene vereeniging met de Duitsch-Hervormde Kerken van *Zwitserland* te bewerkstelligen. Doch de invloed der bisschoppelijk-gezinde geestelijkheid was nog te groot, dan dat de wereldlijke regering denzelven kon beletten. FAREL en SAUNIER verlieten voor eenigen tijd de stad. Intusschen werkten FROMENT en ROBERT OLIVETANUS in hunnen geest voort. Het kwam tot hevige opschuddingen, waarop de Bisschop ten laatste de stad verliet, welke hij in den ban deed. FAREL en PETER VIRETUS, die naderhand Hervormer van *Lausanne* werd, waren intusschen teruggekeerd. Nu ontwikkelde zich dezelfde strijd tusschen het oude en nieuwe, dien wij, onder andere omstandigheden, ook op andere plaatsen hebben aange troffen. Ook hier worden gesprekken over de Godsdienst gehouden, daar een doctor der Sorbonne, FURBITY, het oude stelsel tegen FAREL verdedigt; ook hier neemt het volk levendig deel aan den strijd.

Reeds was door een edict van den 27sten Augustus 1535 de Hervorming te *Genève* ingevoerd, en faalde het nog slechts aan hare verdere bevestiging, toen juist CALVIJN, te midden der gisting, derwaarts

kwam. Zijn plan was dus niet zoozeer om de oude misbruiken, die grootendeels reeds waren afgeschaft, aan te tasten, als wel om nieuwe voor te komen, niet zoozeer om de Hervorming in te voeren, als wel om haar *staande te houden*. Doch ook dit was de kenmerkende gesteldheid van CALVIJN, dat hij niet zoozeer negatief uit den weg ruimend, als wel positief bevestigend te werk ging; zoodat, indien ergens het reformatorische in eene tastbare tegenstelling met het revolutionnaire staat, zulks bij hem het geval is.

CALVIJN, om ons hier zijn beeld te vertegenwoordigen, was van middelbare grootte, tengere gestalte, een langwerpig, bleek, schraal aangezigt, dat door den langen, spits toeloopenden baard het aanzien van eenen somberen, gespannen ernst verkrijgt. Vurige, doordringende oogen, een gebogen neus, een hoog voorhoofd voegen niet slecht bij het geestige beeld dat de meesterhand van JOHAN MÜLLER van hem ontwerpt: »Hij had »den geest van eenen ouden wetgever, een genie, »en eigenschappen die hem zekere onmiskenbare »voortreffelijkheden gaven; maar ook gebreken, »welke slechts de overmaat der deugden waren, »door middel van welke hij zijn werk doorzette. »Ook bezat hij eene onvermoeide vlijt met opzigt »tot het blijven volharden bij een of ander doel, »eene onwrikbare standvastigheid in grondstellin- »gen en pligten in zijn leven, en stervende, den »ernst van eenen *oud-Romeinschen Censor*." — En deze gestrengheid, als die van eenen Censor, ontwaren wij ten allen tijde in CALVIJN. Wij moeten bij hem het Duitsche gemoed van eenen LUTHER niet zoeken, dat te midden van den strijd weder

gereed is tot waardige scherts, en hetwelk, bij al het overige verschil, ook ZWINGLIUS met LUTHER gemeen had. Verstand en wil, deze beide zielsvermogens hebben bij hem doorgaans de overhand. Dit openbaart zich ook in zijne Godsdienstige eigendommelĳkheid. Gestrengheid in dogmatische begrippen en gestrengheid in zedelijke grondstellingen zijn de heerschende grondstoffen, terwijl het gemoedelijke bij hem op den achtergrond staat. Niet dat wij CALVIJN een gemoedelijk bestaan willen ontzeggen; doch het was ook hier meer de verterende vlam van eenen voor Gods eer brandenden ijver, dan de stille gloed eener zachte geestdrift, die zijn Godsdienstig gevoel eene hoogere vlugt scheen te geven. Ook hem ontbrak het niet aan de hooge magt der *liefde*, die zich voor anderen ten beste geven en opofferen kan, — zijn gansche leven was zelfs een bestendig opofferen en inspannen voor anderen. Doch indien het geloof, volgens deszelfs waren aard, inderdaad de grondslag dezer liefde uitmaakt, dan komt, zoo als wij reeds vroeger zagen, het geloofsbegrip en de verkeerd opgevatte geloofsijver ook weder belemmerend tegen deze liefde op, en kan daardoor ook in de denkwijze van den rijkbegaafden man eene gestrengheid en stroefheid van zin ontstaan, die bij den overigen rijken aanleg van geest en gemoed iets dubbel onaangenaams heeft. En werkelijk is CALVIJNS gestrengheid, die hij jegens sommigen aan den dag legde, minder verschoonbaar dan LUTHERS stijfhoofdigheid in den strijd over het Avondmaal; want als LUTHER het in het ergste geval bij schelden en razen liet tegen hen die anders dachten, neemt de hevigheid van CALVIJN eene

verwoestende houding aan, die de vijanden tot aan den brandstapel vervolgt. Meent intusschen niet dat ik u ongunstig tegen CALVIJN wil voorinnemen. Wij moeten, om niet onregtvaardig jegens hem te worden, ons geheel en al op de eigenlijke strijdplaats van den man en in zijne omstandigheden verplaatsen. CALVIJN bevond zich in eenen moeilijken toestand. Het was geenszins het rustige, bedaarde volk van *Saksen*, of dat van *Duitsch Zwitserland*, op welker meerdere of mindere phlegmaticke natuur CALVIJN zijnen invloed moest uitoefenen, maar eene door hartstogten opgezette, door allerlei partijschappen hevig ontvlamde, gistende volksmenigte. Sneller en heviger dan elders deelde zich de vlam der drift aan de voorhanden zijnde brandstof mede. CALVIJN stond op eenen ondermijnden vulkaan, de lava brandde onder zijne voeten. Het waren voornamelijk de, naar hunne onzedelijke, fanatisch-revolutionnaire gevoelens zoo genaamde, *Libertijnen*, aan wie zijne strenge maatregelen tegen het ingevreten zedenbederf gewelddadig toeschenen, die hem eenen bitteren strijd bereidden. Even als alle onrustige hoofden, was ook hun de regeringloosheid ter bereiking hunner baatzuchtige oogmerken welkom. Zij haatten den man die den storm kon bezweren, bij welken het in troebel water zoo goed visschen is. Zij rustten niet eer zij zijn gezag den bodem hadden ingeslagen. Eene uitwendige aanleiding deed zich op, om CALVIJN en zijne vrienden bij het volk, dat gaarne aan de oude gebruiken blijft hangen, verdacht te maken. CALVIJNS vijanden beschuldigden hem en FAREL, dat zij willekeurige veranderingen in de eeredienst hadden ingevoerd, en zonder noodza-

kelijkheid van de in *Bern* gebruikelijke Godsdienst afweken. En inderdaad bestond hier eenig verschil. Veelligt was FAREL in zijnen Hervormingsijver te ver gegaan, toen hij, bij voorbeeld, ook de doopvont afschafte en buiten de Zondagen zelfs geenen feestdag wilde laten gelden. Buitendien gebruikte men te *Genève* gezuurd, te *Bern* ongezuurd brood bij het Avondmaal. Eene Synode van Hervormde predikanten te *Lausanne* zocht dit te vereffenen, en het schijnt inderdaad dat CALVIJN en FAREL verstandiger zouden gehandeld hebben met in zülke onverschillige zaken toe te geven, dan de tweespalt langer te doen voortduren. Doch CALVIJN, die nu eenmaal overtuigd was dat het niet zoozeer liefde tot vrede, als wel een kwaadaardig spel der vijanden was, hetwelk tot deze dwalingen aanleiding gegeven had, wilde zich niet schikken naar het bevel der wereldlijke regering, dat hem gebod de bepalingen van de Lausanner Synode te volgen. Niettegenstaande het verbod beklom hij den kansel, en verklaarde dat het Avondmaal niet kon gevierd worden zoo lang zich bij de opgezette burgerij geene waardiger stemming openbaarde. Hij wilde liever met FAREL de stad verlaten, dan tegen zijn geweten handelen, welk voorbeeld nog door andere vrienden der Hervorming gevolgd werd. CALVIJN schudde alzoo het stof van de voeten, en begaf zich weder naar *Bazel*, waar hij slechts een' korten tijd vertoefde, en vervolgens naar *Straatsburg* ging, dat hem met opene armen ontving. Als leeraar der Godgeleerdheid, en prediker bij de Hervormde gemeente der Fransche vlugtelingen, die hij zelf mede hielp stichten, vond hij hier eenen schoonen werkkring. Hier huwde hij ook met de

weduwe van eenen voormaligen Wederdooper, IDELETTA, met welke hij tien jaren leefde en bij welke hij slechts één' zoon had, die vroegtijdig overleed; zoodat CALVIJN door zwakkere banden dan de overige Hervormers aan het huiselijke leven verbonden schijnt geweest te zijn, terwijl al zijn arbeid aan opentlijke werkzaamheid in Staat, Kerk en wetenschappen bleef toegewijd. Ook uit deze omstandigheid laat zich veel van het eigendommelijke zijns karakters verklaren.

Spoedig zagen de inwoners van *Genève* in, hoe verkeerd zij gedaan hadden met CALVIJN te laten vertrekken. De onlusten namen meer en meer de overhand, en de sluwe kardinaal SADOLETUS maakte zich dezelve ten nutte, om *Genève* in den schoot der Catholijke Kerk terug te brengen. Tegen dezen man nu was niemand dan CALVIJN opgewassen. De vrienden van orde en verlichting verlangden hem hartelijk terug. Men knoopte met de Straatsburgers onderhandelingen over zijnen persoon aan; doch het stond thans aan CALVIJN, voorwaarden voor te schrijven, en gevoelende dat hij onmisbaar was, maakte hij strenge voorwaarden. „Wilt gij mij in uwe stad hebben,” zoo liet hij der overigheid zijne gevoelens kennen, „schaft dan de heerschende zonden af. Meent gij het met mijne terugroeping opregt, verbant dan de ondeugden, met welke ik binnen uwe muren niet kan samenwonen. Ik kan met geen vervallene kerkelijke tucht en ongestrafte onbeschoftheid in liet kwaaddoen te samen huishouden. Geen Paus, geene tirannen, die slechts buiten de Kerk woeden, neen! wellust, brasserij, meined en dergelijke misdaden, die opentlijk tegen mijne leer strijden, en de Kerk inwendig be-

„zwalken, zijn de aartsvijanden des Evangelies. „Wat helpt het, van buiten de wolven af te keeren, als de kudde door aanstekende ziekte inwendig verteert en te gronde gaat?” — De voorwaarden werden aangenomen. CALVIJNS intogt in *Genève*, den 1sten September 1541, geleek eenen triomftogt. Van nu voortaan was hij de beminde man der republiek, de staatkundige, Godsdienstige, zedekundige Dictator. Doch de geheele last lag ook op zijne schouders. Er werd een presbyterium gevestigd, aan welks hoofd hij stond, eene confessie en eene, met dezelve overeenkomstige, strenge kerkelijke tucht ingevoerd. De magt des bans strekte zich tot in het inwendige der woningen uit, en kwam, met de gestrengheid der *inquisitie*, de gewetensvrijheid te na. Deze toestand was voorwaar geen ideaal, en kwam niet volkomen met het grondbeginsel van het Protestantismus overeen, en zoowel bij deszelfs vrienden als vijanden is ook wel de vraag opgekomen: of de heerschappij van CALVIJN niet zelf weder een nieuw Pausdom geweest zij? Dat was het wel niet geheel, indien men geene overdrijvingen maken en het wezentlijk verschil niet over het hoofd zien wil. Zonder twijfel was de toestand der Kerk te *Genève* zoodanig, dat de heerschappij, die eene groote zedelijke persoonlijkheid op meerendeels verdorvene tijdgenooten uitoefent, ons aan gelijke tijden doet denken als die van eenen GREGORIUS den VII^{den}, en zijne betrekking tot het Westen. Intusschen kan men echter een groot onderscheid niet loochenen. De zuivere Evangelische gezindheid van CALVIJN zegvierde beslissender over de bekoorlijkheden van persoonlijke heerschzucht, hoewel ook de verzoe-

king even sterk was geweest. Doch ook de tijd was door de bemoeijng der Hervormers zelve te zeer in beschaving toegenomen, dan dat eene nieuwe hierarchie in den geest en zin van HILDEBRAND, welke grondvesting gewis niet eens van verre in het plan van CALVIJN lag, had kunnen plaats grijpen. Even als altijd, zien wij ook hier, hoe moeilijk dikwerf de overgang uit eenen ouden in eenen nieuwen tijd wordt, aan welke gevaren daarbij ook de besten en edelsten zijn blootgesteld, en hoe de vorderingen van den menschelijken geest gevaar loopen om oogenblikkelijk gestremd en achteruit gezet te worden, totdat de volle zegepraal door het goede behaald, en het voorgestelde ideaal in alle opzigten verwezentlijkt is.

VIER EN TWINTIGSTE VOORLEZING.

HET CALVINISMUS IN DESZELFS BETREKKING TOT HET OUDERE
PROTESTANTISMUS VAN LUTHER EN ZWINGLIUS. DE DOOD VAN
SERVETUS. VERDERE UITBREIDING DER HERVORMING IN EU-
ROPA. TERUGWERKING OP HET CATHOLICISMUS. TRENTE
EN DE JESUITEN. KARAKTER DER HERVORMING EN DERZELVER
INVLOED OP VERSCHILLENDE OMSTANDIGHEDEN DES LEVENS.
BESLUIT.

CALVIJNS karakter, met hetwelk wij ons aan het einde der vorige ure hebben bezig gehouden, staat in een naauw verband met zijne leer en zijn stelsel. Wij kunnen deze verder niet in hunnen zamenhang beschouwen, en moeten ons voor ons doel vergenoegen met hetgeen ik in de voorlaatste bijeenkomst over de Protestantsche leer in het algemeen gezegd heb. Ik heb u reeds toen opmerkzaam gemaakt dat de gevoelens van CALVIJN, in zekere dogmatische punten, van die van ZWINGLIUS en ook van die van LUTHER afweken, hoewel hij het in de hoofdzaak met hen ééns was. Het eigendommelijke van zijne leer bestond voornamelijk daarin, dat hij met een strikt gelijk blijven aan zichzelf, waartoe hem zijn uitmuntend verstand als van zelf voerde, de leer van de *genade-verkie-*

zing zoo ver dreef, dat zij iets aanstootelijks krijgt voor het menschelijk gevoel. Het gelijk blijven van zich zelve in dogmatische punten heeft iets eigenaardigs. Strikt genomen moet men zich zelve altijd gelijk blijven, en als de eerste stellingen eener sluitrede juist zijn, moeten ook de gevolgtrekkingen juist wezen, die uit de eerste stellingen worden afgeleid. Doch dit geldt slechts dáár, waar men de stellingen in haren strikten zin kan opvatten, waar eene stelling werkelijk niets meer en niets minder zegt dan hetgeen zij zeggen moet, waar zij schier eene meetkunstige grootheid, een getal is. Doch zoo is het niet altijd met Godsdienstige waarheden gelegen. Eene Godsdienstige stelling heeft dikwerf hare bepaalde waarheid voor het gevoel, dewijf dit in deszelfs regte stemming aanvult en vergoedt hetgeen aan de letter der stelling ontbreekt, doch voor het verstand laat zich dezelve niet geheel en al bevredigend uitdrukken. Onze Godsdienstige taal is onvolkomen, veelal beeldspraak, symbolisch, en, indien wij de regte stemming des gevoels in eene stelling des verstands willen overbrengen, zeggen wij nu eens te veel, dan weder te weinig. Zoodra nu een begrip, in het afgetrokkene opgevat, de maat dezer ware stemming te buiten gaat, gaat het er mede als met eene overspannen snaar, die springt, in plaats van geluid te geven.

Zoo was het met de prædestinatie. Zoo lang men zich met het gevoel vergenoegde: wij zijn allen zondaren, en hetgeen wij goeds hebben, hebben wij van God, die het ons uit loutere genade schenkt; wij moeten alzoo God danken voor de liefde, waarmee Hij ons verlost heeft, enz., — zoo lang was het

echte, Godsdienstige gevoel bevredigd, en gaarne berustte het verstand in de erkenning, dat de verkiezing van enkelen met Gods oogmerken en met Zijn geheele wereldplan zamenhangt. Genoeg, dat ieder de genade praktisch aan zich ondervinde, zich verootmoedige en Gode de eer geve. —

Doch CALVIJN wilde hierbij niet blijven berusten. Niet tevreden van door de weldadige stralen der zon verwarmd te worden, wilde hij, den adelaar gelijk, met eenen vasten blik in haar verterend licht zien; hij wilde de rots beklimmen, die ver boven den beperkten menschelijken gezigteinder tot aan de wolken reikt, hoezeer ook op derzelver naakten top alle wasdom ophoudt, en daar geen heilzaam kruid te vinden is voor onze tegenwoordige behoeften. En zoo werd hij dan door eene vreeselijke gevolgtrekking zoo ver gebragt, van te beweren dat God van den beginne af slechts een bepaald getal menschen uit de verdorvene menigte uitgenomen en ten eeuwigen leven verkoren heeft, terwijl Hij besloot de anderen aan de eeuwige verdoemenis over te laten. De mensch kan niets doen om zich aan dit eeuwig raadsbesluit van God te onttrekken. Hij kan in het geringste niet der genade in de hand werken, noch kan hij, wien dezelve eenmaal omvat heeft, weder uit dezelve vervallen geraken. Dat God naar vrije willekeur slechts eenigen uitkiest, is geene onregtvaardigheid: want eigenlijk hebben zelfs allen door de erfzonde de verdoemenis verdient, en dus is het slechts eene geheel bijzondere goedheid, indien God Zijne genade aan den een' bewijst, en in den ander' Zijne regtvaardigheid openbaart.

Lang wilden de eenvoudige gemoederen met deze stelling van onvoorwaardelijke praedestinatie niet in-

stemmen, hoezeer ook eene geslepen redekunde dezelve meende te kunnen verdedigen: eene stem in het binnenste, die wel niet de stem van eigengeregtigheid en hoogmoed alleen was, zoo als CALVIJN meende, maar het gezonde, zedelijke gevoel, van hetwelk zich niemand kan losrukken, en welks werking ook CALVIJN zelfs op het praktisch gebied ondervond, kantten zich hier tegen aan. Doch gelijk eenmaal het hooge aanzien van AUGUSTINUS iedere tegenspraak in dit opzigt tot zwijgen gebragt had, zoo was het ook dat van CALVIJN, die door zijne grondige geleerdheid, door zijne scherpzinnigheid, die hij in de verklaring der Schrift aan den dag legde, door zijne wegslepende bespraaktheid, en door zijn achting inboezemend, apostolisch leven, tijdgenoot en nakomeling beheerschte.

Ofschoon nu tot dusverre de Hervormden slechts in de leer van het Avondmaal van de Lutherschen verschilden, en zich ook hierin meer tot het negative beperkten, rustte echter CALVIJN niet voor hij ook de Duitsch-Zwitsersehe Godgeleerden, inzonderheid BULLINGER in *Zurich*, voor zijn stelsel gewonnen had. En zoo liet hij dan zijn invloed meer en meer bij de latere belijdenisschriften der Hervormde Kerk gelden, vooral bij de door BULLINGER vervaardigde, in 1560 uitgegevene, Helvetische confessie. In de leer van het Avondmaal trachtte CALVIJN het midden te houden, daar hij, wel is waar, even als ZWINGLIUS, de ligchamelijke tegenwoordigheid van CHRISTUS bij hetzelfde loochende, doch de geestelijke tegenwoordigheid nog bepaelder dan hij, beweerde, of zich ten minste hierover zoodanig uitdrukte, dat ook zij die iets

meer dan een bloot herinnerings-maal aan deze heilige instelling begeerden, tevreden waren. De middelen, waardoor CALVIJN zijne leer en grondstellingen het eerst in *Genève*, en vervolgens ook in de overige Hervormde Kerken, ingang zocht te verschaffen, waren meermalen gestreng en zonder beperking, even als zijn dogma. Zijne wijze van denken over het leven beantwoordde geheel en al aan zijne geloofsleer. Een vroom Luthersch Godgeleerde der vorige eeuw, de prelaat BENGEL, was gewoon, hoewel eenigzins scherp, te zeggen: „De menschen zijn over het algemeen zoo, als zij zich God voorstellen: de Hervormden echter hebben, ten gevolge der prædestinatie-leer, eenen despotischen God.” En daaruit laat zich dan ook het despotisch-gestrenge in den door CALVIJN verordenden kerkelijken regeringsvorm verklaren. In deze aanmerking is iets waars, hoewel de uitdrukking *despotisch* te sterk zou kunnen schijnen. Men kan namelijk niet ontkennen dat zich in de Calvijsch-Hervormde Kerk een zeker *rigorismus* in zedelijke zaken gevestigd heeft, dat nog verder dan de zeden der Lutherschen van de vrolijkheid des Catholijken levens verwijderd is. Even als de Luthersche Kerk, in zaken de eeredienst betreffende, der zinnelijkheid eene grootere plaats inruimde dan de Hervormde, nam zij het ook met zekere gewoonten des levens, die op zich zelve onschuldig zijn konden, minder naauw dan de Hervormde Kerk. Gij herinnert u LUTHERS oordeel nog over den dans. Hij zag in denzelfen volstrekt geen kwaad: slechts in het misbruik. CALVIJNS gestrengheid verbande alle wereldlijke vermaken uit de Christelijke republiek. Zoo zou het, volgens hem en FAREL, de jeug-

dige bruid op haren trouwdag niet eens geoorloofd zijn in rijkeren dos en hoofdsiersels, dan gewoonlijk, voor het huwelijks-altaar te verschijnen; want zij namen het voorschrift van den Apostel PETRUS, (1 Petr. III : 3,) dat het sieraad der vrouw niet bestaat in het kunstig vlechten des haars of het omhangen van goud, woordelijk op. Deze eenzijdige en min of meer terugstootende zedekunde, die den geur des levens vernietigt en alle poëzij veroordeelt, is het andere uiterste van hetgeen wij in de Catholieke Kerk hebben leeren kennen. De zedekunde van eenen LUTHER en ZWINGLIUS staat tusschen beiden in het regte midden. Beiden hadden, hoewel in verschillende mate, poëtische gemoederen, zoo als reeds hunne ingenomenheid met de muziek aantoon; doch bij CALVIJN scheen de zoete magt van het gezang en der harmonie geheel en al te ontbreken. Het zedelijk uiterste van het Calvinismus, het morele rigorismus, heeft zich het meest in de *puriteinsche* Kerk geopenbaard, en zich later tot het *Methodismus* en deszelfs verschillende vormen gevestigd.

Doch niet alleen de strenge zedelijke tucht, waartoe ook onder anderen eene overdrevene strengheid in het vieren van den Sabbath behoorde, maar ook nog eene andere omstandigheid, die van meer gewigt is dan de bovengemelde onverschillige zaken, vloeide uit de Calvijsche leer voort: namelijk de grondstelling, dat men zoogenaamde ketters, dat is, dezulken die anders denken dan de Kerk, aan lijf en leven straffen moest. Ik moet u hier nog eenmaal aan LUTHERS theorie herinneren, die iedere verbreiding der waarheid door het zwaard, (hetzij het zwaard des oorlogs of van den beul,)

afkeurde. Wij hebben intusschen gezien hoe ook reeds vroeger, en wel in de Hervormde Kerk, wreede wetten tegen de Wederdoopers gemaakt werden; hoewel wij onder het oog moeten houden, dat juist deze dweepers ook dikwerf tevens werkelijke misdaden pleegden; doch thans nam de grondstelling, dat van de Staatskerk afwijkende gevoelens alleen reeds werkelijke staats-misdrijven waren, en dus in zekere gevallen zelfs met verbanning en den dood moesten gestraft worden, formeel de overhand. En hiertoe heeft CALVIJN en zijne school veel bijgedragen. Verscheidene mannen, die met de geloofsgevoelens van CALVIJN niet overeenstemden, werden door zijnen invloed uit *Genève* verwijderd. Zoo een zekere BOLSEK, die zich met de leer der genade-verkiezing niet kon vereenigen, en zoo ook de geestvolle SEBASTIAAN CASTELLIO, die in menig punt vrijer dacht dan CALVIJN, en eindelijk, zijn verblijf te *Genève* moede, in *Bazel* zijne toevlugt vond. Niemand echter is een zoo treurig slagtoffer der onverdraagzaamheid geworden als MICHAEL SERVEDO, die, hoewel niet op CALVIJNS aanzetten alleen, echter grootendeels op zijn gezag, den 27sten October 1553 opentlijk te *Genève* verbrand werd.

MICHAEL SERVETUS, (SERVEDO,) een Spanjaard van geboorte, van beroep arts en van gelijken ouderdom als CALVIJN, had dezen reeds te *Parijs* leeren kennen, en daar reeds oneenigheden met hem gehad. Ook had hij reeds vroeger te *Bazel* zijne gevoelens aan OECOLAMPADIUS medegedeeld, die hem ernstig en vaderlijk voor de gevaren der dwaalleer waarschuwde, in welke hij zich stortte. Intusschen vond hij in *Italië* menschen van gelijke gevoe-

lens, waar reeds sedert langen tijd onder zekere lieden eene leer ontstaan was, die naderhand door den aanhang, welke de beide SOCINUSSEN, (LAELIUS en FAUSTUS,) dezelve wisten te verschaffen, in de Kerk onder den naam der *Sociniaansche* bekend is.

Wij hebben namelijk reeds opgemerkt dat de leer van de Drieëenheid, zoo als dezelve op de oude Synoden was vastgesteld geworden, ook door de Hervormers aangenomen werd, en hierover geen twist met de Catholijken ontstond. Nu echter geloofden SERVETUS, en later de met hem overeenstemmende SOCINUSSEN, dat men in het Protestantismus ook nog verder gaan en ook *deze* leer, welke het gezond verstand scheen tegen te spreken, aan menschelijk onderzoek onderwerpen moest. Het kwam hun voor, dat de Bijbelsche uitdrukkingen over de Godheid van den Zoon en den Geest anders moesten worden opgevat dan de Catholijke Kerk dezelve verklaarde. Zij meenden, slechts God den Vader kon in den hoogsten zin het prædicaat God, den Zoon en Geest slechts in eenen bepaalden zin, toekomen. Klaarblijkelijk was men het hierover in de vroegste tijden niet eens geweest, en dat men nu sedert eeuwen gewoon was de toenmaals door de kerkvergaderingen veroordeelde gevoelens der Arianen en Sabellianen als kettersch te beschouwen, scheen SERVETUS nog geen bewijs dat het dwaalbegrippen waren. Het moge zijn, dat hij bij het voordragen zijner twijfelingen de betamelijke bescheidenheid uit het oog verloren, en al te spoedig leerstellingen verworpen hebbe, wier diepere beteekenis hij niet kende: het regt van onderzoek moest hem worden toegestaan, en het waren geestelijke wapenen alleen, met welke de beter ver-

II. A a

lichte tijdgenooten zijne dwaling hadden moeten bestrijden. Maar zoo dacht men toenmaals niet. — Niet alleen door CALVIJN, maar ook door de meeste Godgeleerden en staatkundigen van dien tijd, werd de dwaalleer van SERVETUS als godslastering beschouwd, en een godslasteraar was des doods schuldig. »Die in den Zoon niet gelooft, »gelooft ook niet in den Vader. Die nu aan »geenen God gelooft, gelooft aan geene deugd, »geene vergelding, die is een booswicht, voor »wien de staat niet veilig is. Weg met een' zoo- »danige!» Dat was de redeneerkunde des tijds, die uit bijzondere gevoelens tot inwendige overtuiging, uit deze tot de zedelijke gezindheid, en uit deze weder tot de mogelijkheid van den te beganen misstap besloot; terwijl zonder twijfel, volgens gezonde regtsbegrippen, slechts de *bedreven* daad gestraft kan worden, doch ware of vermeende godslasteringen (*blasphemiën*) buiten het bereik van het menschelijke strafgericht vallen. In dit opzigt liepen de begrippen omtrent de grenzen der kerkelijke en staatkundige magt nog niet uit elkander, waarvan, naast de voorbeelden van de regtsgedingen tegen de Wederdoopers, ook nog meer anderen ten bewijze konden worden aangevoerd. Het was, alsof de magt van den gewetensdwang, over welken de Hervorming reeds gelukkig meende gezegevierd te hebben, zich op een oogenblik daardoor op het vreeselijkst wreken wilde, dat hij de vrij gewordenen, ja de bevrijders zelve, weder in zijn net lokte, en brandstapels voor de ketters oprigtte in het midden der Protestantsche Kerk. Hetgeen LUTHER eenmaal zijnen vijanden had voorgeworpen: »Met den dood lost gij alle bewijzen op;» hetgeen FAREL schrander aanmerkte: »dat in de Roomsche

„Kerk de beul de onoverwinnelijke doctor der theologie is, dewijl men hem niet meer kan tegen spreken;” dit zelfde liet zich in dit geval op de Protestanten zelve toepassen, en, wel is waar, niet alleen op CALVIJN, maar ook op al diegenen die hunne stem gegeven hadden; want ook de ingevraagde meening der Zusterkerken te *Zurich*, *Schaffhausen* en *Bern*, vielen ten voordeele der doodstraf uit, en zelfs MELANCHTON, de zachte en toegeevende man, waagde het niet dit gedrag af te keuren. Wij vragen, wat zouden LUTHER en ZWINGLIUS daarvan gezegd hebben? Naauwelijks geloof ik dat zij het zouden hebben gebillijkt. En ook toenmaals waren er, die er eene daad van geweld in zagen, weshalve de overigens zoo voortreffelijke leerling van CALVIJN, THEODORUS BEZA, zich genoodzaakt zag in een geschrift de grondstelling te verdedigen, dat men ketters met den dood straffen moest.

Doch het met bloed bevlekte blad mag het laatste niet zijn, met hetwelk wij de reeks der beelden uit de Hervorming besluiten. Wij moeten nog een blik verder werpen, en den voortgang der Hervorming in *Duitschland* en het overig *Europa* kortelijk volgen. — Intusschen ontmoeten wij hier ook niet veel verblijdends. Met den dood van LUTHER begon een gewigtig tijdvak in de geschiedenis der Duitsche Hervorming. De *Schmalkaldische* oorlog brak uit (ten jare 1547), en in de wonden welke deze oorlog te weeg bragt, grifte zich dezelfde leer diep in, welke zestien jaren te voren den Zwitsers in hunnen religie-oorlog (in 1531) gegeven was: die leer namelijk, welke LUTHER zoo menigwerf voor doove ooren gepredikt had, dat, bij den strijd om de hemelsche goederen,

het zwaard de plaats des woords niet vervangen mogt. Doch de strijd zelf was, het is waar, niet meer een zuivere strijd over het hemelsche. De betrekking van het Schmalkaldisch verbond tot het opperhoofd des rijks werd steeds meer van staatkundig gewigt, en het kerkelijke trad zoozeer op den achtergrond, dat wij zelfs eenen Protestantschen Vorst, den Hertog MAURITS van *Saksen*, tegen de Protestanten in dienst des Keizers zien treden. Doch ook de opperhoofden van het Schmalkaldisch verbond koesterden al te veel menschelijke bijoogmerken, en bijzondere belangen lieten zich naast den ijver voor het geloof gelden. De oneenigheden tusschen de aanvoerders bedierven veel, en de ongelukkige slag van *Muhlberg*, in welken JOHAN FREDERIK om zijne vrijheid en de keurvorstelijke waardigheid kwam, welke aan MAURITS opgedragen werd, oefende eenen beslissenden invloed uit. Evenzoo viel de Landgraaf PHILIP van *Hessen*, en wel door verraad, als gevangene, in handen des Keizers. Alle hoop van het Schmalkaldisch verbond werd met éénen slag vernietigd, en ten opzichte der Godsdienstige aangelegenheden stond er eene krachtdadige terugwerking voor de deur. Het door den Keizer voorgeslagen *Augsburger interim*, aan hetwelk twee gematigde Catholijken en een zwakke Protestant werkzaam waren, ont- nam den belijders der *Augsburgsche confessie* bijna weder alles wat hun reeds was toegestaan, en voorspelde eenen smaadvollen tijd. Zij die hetzelfde niet gewillig aannamen, zouden hier met geweld toe gedwongen worden, en indien niet dezelfde MAURITS die de hand geleend had aan de verdrukking zijner geloofsbroeders, door eene ge-

lukkige afleiding, den Keizer van het verder doorzetten van zijn plan had afgebragt, (daar hij nu de wapenen tegen hem keerde,) zou de ellende en het bloedvergieten verschrikkelijk geweest zijn. Doch MAURITS noodzaakte dus den Keizer tot het *Passauer* verdrag, op welks grond eindelijk te *Augsburg* (in 1555) de religie-vrede gesloten werd, met welken de geschiedenis der Duitsche Hervorming eindigt.

Ook wij hebben dit tot grenspunt onzer voorstelling bepaald, hoewel de geschiedenis der Hervorming in de overige landen, van welke wij tot nog toe weinig gesproken hebben, zich tot lateren tijd uitstrekt. Doch daar het ons niet zoozeer om eene volledige geschiedenis te doen was, als wel om het grondbeginsel en wezen der Hervormingen van den Hervormings-gezinden geest, door de geschiedenis, op te helderen, konden wij ons voegzaam tot die beide landen bepalen, in welke de plant het eerste wortel vatte, waar zij haren oorspronkelijken grond gevonden heeft, en van waar zij eerst later op vreemden bodem is overgeplant.

Wij kunnen dus nog slechts vlugtig den loop beschouwen dien de Hervorming door *Europa* genomen heeft, en vervolgens eenen terugblik werpen op de oude Kerk, waar dezelve van is uitgegaan. —

Reeds vroeger hebben wij aangemerkt dat het voornamelijk de Calvijnsche school was, die op het Protestantismus in *Frankrijk*, in de *Nederlanden*, in *Engeland* en *Schotland* werkte; terwijl het Lutherdom zich van uit *Duitschland* ook naar *Denemarken* en *Zweden* uitbreidde; doch de beide vormen naast de oudere der *Boheemsche* broeders

zich in *Polen* en *Hongarije* aanzien trachtten te verschaffen.

De betrekking tusschen CALVIJN en *Frankrijk* is zeer natuurlijk, daar hij zelf *Franschman* was, en vroeger onder zijne landslieden geleefd had. Bij voortduring wijdde hij ook zijne deelnemende zorg aan zijne geloofsbroeders in *Frankrijk*, en onderhield hij, zooveel hij kon, zijne betrekking met hen. Zijn leerling, THEODORUS BEZA, was hem getrouw behulpzaam in het stichten der gemeenten, en onderscheidde zich bijzonder bij het gesprek te *Poissy*, in 1561.

Ook in de *Nederlanden* was BEZA werkzaam. Reeds vroeger zagen wij met hoe vele moeilijkheden de nieuwe leer aldaar te kampen had. — Wie telt de offers, die onder de Landvoogdes MARGARETHA, die onder ALBA vielen? De vrijheid, die het juk der verdrukking afwierp, kon slechts onder krampachtige trekkingen het daglicht aanschouwen, zoo als ieder uwer, uit de levendige voorstelling die SCHILLER ons hiervan heeft nagelaten, bekend is. — Doch treurig is het te moeten zeggen dat die vrijheid naderhand zoozeer ontluisterd werd, door de verdeeldheden die toen aldaar ontstonden.

De *Engelsche Hervorming* is eigendommelijk in hare soort en insgelijks door bloedige gedenkteeken en gekenmerkt. Gij weet hoe HENDRIK de VIII^{ste} zich met alle krachten tegen LUTHER verzet had, en zelfs met hem in eenen persoonlijken strijd getreden was, en toch was *hij* het ten laatste, die in zijn land de eerste stap tot hervorming deed, wel is waar meer door eigenbelang en haat tegen den Paus gedreven, dan uit heldere overtuiging en

zuivere liefde tot het Evangelie. Dewijl Paus CLEMENS de VII^{de} niet wilde toestemmen in de echtscheiding van zijne gemalin CATHARINA VAN ARRAGON, die HENDRIK alleenlijk begeerde om zijne liefdedrift voor de naderhand zelve weder door hem verstootene ANNA VAN BOLEIJN te bevredigen, zeide de gebelgde Vorst hem alle gehoorzaamheid op, verklaarde zich in 1534 tot opperheer der Engelsche Kerk, schafte de kloosters af, en veranderde veel in de kerkelijke gebruiken, terwijl de leer bij het oude blijven zou; — iets dat hij doen moest om zich zelve gelijk te blijven, en dat LUTHER niet gewonnen te geven. Eerst onder de minderjarige regering van EDUARD den VI^{den} gelukte het THOMAS CRANMER, wien HENDRIK tot Aartsbisschop van *Canterbury* verheven had, de Hervorming tot stand te brengen. Doch onder de Catholijke MARIA stierf CRANMER op den brandstapel, en eerst onder ELIZABETH zegevierde het Protestantismus. Dit *Anglicaansche* Protestantismus heeft echter zijne eigenaardige tint. Reeds ten tijde van EDUARD waren, naast den gematigden, Lutherschen Godgeleerde BUCER, verscheidene leerlingen van CALVIJN, als PETER MARTYR en anderen, derwaarts beroepen, en zoo vormde zich een leerstelsel, dat het midden hield tusschen het *Lutherdom* en het strenge *Calvinismus*. Hetzelve is vervat in de beroemde 39 artikelen. Doch ook met opzigt tot eeredienst en bestuur trachtte men zooveel mogelijk met het Catholicisme gelijken tred te houden, daar de Engelsche liturgies nog verre weg meer dan de Luthersche Godsdienst de uiterlijke vormen bewaarde, en het bisschoppelijk gezag zich hier in de oudere kerkelijke beteekenis staande hield.

Geheel anders daarentegen was het in *Schotland* gesteld. Hier heerschte ten strengste de *Calvijn-sche* vorm in de gedaante van het Presbyterianismus en Puritanismus. JOHN KNOX, een ijverig aanhanger van CALVIJN, van een streng, ja stroef karakter, predikte krachtig tegen het Pausdom, en bewerkte deszelfs val te midden dier menigvuldige oproeren, van welke de ongelukkige MARIA STUART het slagtoffer werd. Reeds vroeger zagen wij tot welke verbasteringen van het Protestantismus de puriteinsche, opgewondene rigting aanleiding gegeven heeft, en hoe hier vooral het staatkundig en Godsdienstig fanatisme meestal gepaard gingen. Hoe deze rigting nu weder uit *Schotland* op *Engeland* terugwerkte, en de bloedige burgeroorlogen onder de STUARTS deed ontstaan, behoort evenmin als de eeuw van CROMWELL tot ons verhaal, hoe leerzaam het ook zijn mogt juist hier aan te toonen tot welk eene spotfiguur de hervorming kan worden misvormd, als zij onder de handen der Radicalen *omwenteling* wordt.

Doch het Calvinismus heeft niet alleen op de buitenlandsche Kerken, maar ook op de Duitsche, oorspronkelijk Luthersche Kerk teruggewerkt. Hier-toe gaf de nog voortdurende twist over het Avondmaal aanleiding. Verscheidene Godgeleerden van *Duitschland* meenden in CALVIJNS gevoelen over het Avondmaal te kunnen berusten, daar hij hun het regte midden scheen te houden tusschen LUTHER en ZWINGLIUS; zij werden echter deswege als geheime aanhangers van CALVIJN (*Kruptocalvisten*) vervolgd. Eenige Vorsten traden desniettemin tot dit gematigd gevoelen toe, en gingen, daar men hetzelfde in *hunne* Kerk niet dulden wil-

de, van de Luthersche tot de Hervormde geloofsbejdenis over. In den *Paltz* werd de Heidelbergsche Catechismus volgens de Hervormde grondstellingen bewerkt; in *Hessenkassel*, in het *Brandenburgsche* en in verscheidene bijzondere steden vond het Calvinismus eene vrijplaats. In verschillende streken bevonden zich Lutheranen en Hervormden tevens, en voornamelijk vormden zich Hervormde gemeenten in *Duitschland*, bij voorbeeld te *Frankfort* aan den *Main* en te *Berlijn*, door de uit *Frankrijk* gevlugte Hugenootten. De geschiedenis van deze vervolgingen zelve, van den Bartholomeus-nacht (in 1572) tot aan de vernietiging van het edict van *Nantes* (in 1685) en de dragonaden onder LODEWIJK den XIV^{den}, behoort tot een later tijdvak dan dat der eigenlijke Hervormings-geschiedenis. Ook wil ik u verschoonen van eene beschrijving der gruwelen die door de oude Kerk in naam der Godsdienst werden bedreven. Wij willen liever nog zien hoe de betere geest der Hervorming ook op de *oude* Kerk heeft teruggewerkt, en u op de geestelijke wapenen wijzen, die deze Kerk naast de ligchamelijke gebruikt heeft, en gedeeltelijk nog gebruikt, ten einde de opkomst en den voortgang der vrijere rigting in haren boezem te belemmeren en, zoo mogelijk, ook de Hervorming te doen achteruitgaan.

Onbetwistbaar hebben de bewegingen, door LUTHER in *Duitschland*, door ZWINGLIUS, OECOLAMPADIUS en CALVIJN in *Zwitserland* veroorzaakt, ook voor een deel hervormend op de Catholijke Kerk teruggewerkt, hetwelk hare beter-gezinde aanhangers zelve moeten getuigen. Dat de Kerk veelvuldige gebreken had en eene hervorming behoefde,

hadden reeds de betere Pausen en de vrome Bisschoppen zelve getuigd. Men arbeidde zelfs, zoo als wij in vroegere voorlezingen gezien hebben, reeds lang vóór LUTHER aan eene hervorming. Hetgeen de vergaderingen van *Constanz* en *Bazel* niet tot stand hadden kunnen brengen, dat zoude — zoo meende men nog steeds, — welligt door algemeene kerkvergaderingen kunnen worden verwezentlijkt. — Meermalen hebben wij ook in den loop der Hervormings-geschiedenis gezien hoe op deze vergadering aan de strijdenden hoop werd gegeven, en hoe vele mannen van invloed, en onder hen ook ERASMUS, aanraadden eene dusdanige af te wachten, eer men tot verdere stappen overging. Ook hebben wij reeds opgemerkt hoe het vertrouwen op de bekwaamheid van eene zoodanige vergadering bij de Protestanten met iederen dag minder werd, en hoe van daar PAULUS de III^{de} hen te vergeefs wilde overhalen om naar *Mantua* te komen, waar hij de vergadering uitgeschreven had. Eindelijk kwam, na menigvuldige vertragingen en stoornissen, de beroemde kerkvergadering te *Trente* in 1545 tot stand. Deze vergadering werd voor de Catholijke Kerk van zeer groot gewigt. Zoo bezorgd als men aan den eenen kant was om zich de tegenspraak van het Protestantismus duidelijk te maken, evenzoo moest er, aan den anderen kant, de vaderen aan gelegen zijn om uit de Catholijke leer dat alles te verwijderen wat het bijgeloof des volks er in geschoven had, en door het misbruik verbasterd was. De Catholijke dogmatick verkreeg dus hare vaste en vernieuwde gedaante, zoodat het nieuwere Catholicismus nog steeds op de kerkvergadering te *Trente*, als op deszelfs eigenlijken grond-

slag, terugkomt. Ware er geene Hervorming tot stand gekomen, eene dergelijke vergadering had nog in langen tijd geene plaats gehad, de misbruiken hadden hoe langer hoe meer de overhand genomen, en zoo was de Catholijke Kerk ten laatste in bijgeloof verzonken. Zoo bood zich dus in de Hervorming een middel aan, waardoor zij haar eigen bestaan met eer redden kon. Doch hiermede kon zij zich, volgens hare grondbeginsels, niet vergenoegen. Zij hield zich nog steeds voor de *alleen* ware Kerk, aan wie de heerschappij in de geheele wereld toekwam, en hoewel ook het Protestantismus te magtig werd dan dat men hetzelfde overal te vuur en te zwaard had kunnen uitroeijen, boden zich thans gansch andere middelen aan tot eene veel verder uitziende propaganda. De bedelmonniken waren onnutte werktuigen van den pauselijken stoel. Met deze lompe figuren kon men niet meer hopen aan de hoven, op de hoogeschoolen, zelfs niet eens bij de eenigzins beschaafde volksklasse, zijn hof te maken. Slechts voor de groote massa bleven zij nog bruikbaar, voornamelijk sedert de Kapucijnen, eene bastaardsoort der Franciscanen, zich in 1528 als eene afgezonderde orde gevestigd hadden.

Geslepener echter gingen de Jesuiten te werk, die juist ter regter tijd geroepen schenen om, onder uitgezochte vormen en verblindenden schijn, het wankelend stelsel der hierarchie nieuwen ingang te verschaffen. Wij kunnen het den aanhangeren van *Rome* niet ten kwade duiden dat zij, van uit hun standpunt, hierin eene blijkbare beschikking der Voorzienigheid zagen, dat er, op denzelfden tijd dat LUTHER de gemoederen in beweging bracht, een

ander man optrad, IGNATIUS LOYOLA, die, slechts acht jaren jonger dan LUTHER, (hij was geboren in 1421, op het slot *Loyola* in *Spanje*,) met alle zorgvuldigheid een waar tegengif voor de uitgebrokene ketterij scheen te bereiden. LOYOLA zelf bezat echter geenszins hetgeen zijne aanhangers kenmerkt. Hij was welligt het minst zelf Jesuit. Met de vrome, maar desniettemin duistere, geestdrift van eenen man die, na veelvuldige omdwalingen, der wereld vaarwel had gezegd, wilde hij in den geest van den middeleeuwschen tijd een gelijk genootschap stichten als FRANS VAN ASSISI en anderen gesticht hadden. Het schijnt ten minste alsof meer opgewondenheid des gemoeds, dan wel sluwe berekening des verstands, hem tot het stichten zijner orde hebbe aangedreven. Doch naauwelijks aanschouwde dezelve het daglicht, of hare onberekenbare werkzaamheid in het bestrijden van de nieuwe grondbeginselen des tijds openbaarde zich. Met ongeloofelijke snelheid breidde zich de orde uit, en vestigde zich zoowel aan deze als aan gene zijde des oceaans, zoowel in de oude als in de nieuwe wereld. Eene zeer aaneengeschakelde magt vertoont zich in de gansche nieuwere geschiedenis, dikwerf op de verborgenste wegen, en treedt, waar zij bestreden wordt, onder andere namen en gedaanten weder te voorschijn. Wij zien de Jesuiten niet optreden als opentlijke vijanden des lichts, maar zij bestreden met de wapenen der wetenschap de wetenschap zelve. Terwijl zij zich alle voordeelen der latere beschaving ten nutte maakten en vindingrijk waren in hetgeen de zinnen der menigte streelt, wisten zij de Godsdienst in eene allervriendelijkste gedaante op aarde neder te lok-

ken, en haar ter bevordering hunner wereldlijke oogmerken te gebruiken. In tegenoverstelling van de strengere *Jansenisten*, voltooiden zij, op de grondslagen van het Catholijke Pelagiaansche grondbeginsel, eene zedeleer, wier gevaarlijkheid tot spreekwoord geworden is, hoewel men moet toestemmen dat niet alle gevolgtrekkingen, die men uit deze zedeleer kan afleiden, aan bijzondere personen van het genootschap kunnen worden te laste gelegd. Veeleer hebben de Jesuiten, indien namelijk iets verdienste genoemd kan worden dat op geene zuiver zedelijke gronden steunt, zich in menig opzigt jegens de inwendige Kerk verdienstelijk gemaakt, en, zoo als altijd, waren er ook hier, die beter waren dan hun grondbeginsel. Zij waren als afgezanten ter verbreiding van Christelijke zedelijkheid onder de volkeren werkzaam, doch arbeidden tevens aan de verheffing der pauselijke, en ook verre weg meer nog van hunne eigene magt. Het Jesuitismus blijft steeds in de geschiedenis een grootsch verschijnsel. Het heeft, als eene geestelijke magt, eenen beslissenden invloed uitgeoefend op opvoeding, smaak, staatkunde, wetenschap en kunst, en indien de tegenstelling tusschen het Trentsche Catholicismus en het Augsburgsche of Calvijsche Protestantismus van eenen wetenschappelijken en kerkelijken aard is, dan is de tegenstelling van het Jesuitismus en het Protestantismus voor het praktische leven nog van oneindig meer gewigt, als zijnde eene tegenstelling, die zich tot op den laatsten tijd toe ook bij verschil van geloofsbelijdenissen heeft laten gelden.

Wij keeren, daar wij de grenzen van ons plan reeds overschreden hebben, binnen het gebied der

ons vastgestelde grenspalen terug, en staan dus aan het slot der geschiedenis, die wij ons in dezen winter voorgenomen hadden te beschouwen. Het eigenlijk tijdvak der Hervorming hebben wij, in den naauweren zin des woords, achter ons. Doch hoe meer wij ons overtuigd hebben dat de Hervorming nooit eindigt, des te meer zullen wij de geestelijke en zedelijke bestanddeelen van het Protestantismus moeten nasporen, die nog altijd ook op onzen tijd hunnen invloed uitoefenen. Hier opent zich een wijd, vruchtbaar veld, om hetwelk te doorloopen zelfs eene reeks van voorlezingen vereischt wordt. Wij zullen ons ditmaal slechts met korte aanwijzingen vergenoegen, als wij ons nog eenmaal *het karakter der Hervorming* hoofdzakelijk voor oogen stellen, en over derzelver invloed op Godsdienst, staatkunde, wetenschap, kunst en het dagelijksche leven spreken.

Wij hebben het eigenlijk karakter der Hervorming als een niet bloot negatief, maar ook positief, als een Christelijk Godsdienstig, door en door zedekundig karakter leeren kennen. Wij hebben gezien dat het geenszins het oogmerk der Hervormers was het Christendom door eene nieuwe Godsdienst, of eene of andere wijsbegeerte, te laten vervangen, maar hoe zij hetzelfde weder tot het zuivere, geschiedkundig ware Christendom wilden terugbrengen. Dit is de materiële zijde der Hervorming; wat de formele betreft, hebben wij u steeds opmerkzaam gemaakt hoe de Hervorming van *omwenteling* verschilt, hoe geene oproerige bewegingen, zonder eenig ontzag voor den geschiedkundigen grond, het middel uitmaakten waardoor zij haar doel trachtte te bereiken, maar wél heilzaam

onderwijs, grondige overtuiging door het *woord*.

Het kan ons wel is waar niet ontgaan, dat in den drang der omstandigheden zich ook nu en dan iets revolutionnairs mengde, dat somtijds wereldlijke belangen de geestelijke verdrongen, en dat over het algemeen menschelijke hartstogt, zwakheid en onvolkomenheid ook hun deel hadden aan de groote veranderingen die onze oogen zijn voorbijgegaan; en in het bijzonder heeft onze Bazelsche Hervorming ons geleerd hoe gemakkelijk de grenzen overschreden worden, buiten welke er geen regt meer bestaan kan. Doch met dit alles kunnen wij, als wij de zaak in het groot beschouwen, en al hare kenschetsende trekken zamenvatten, zeggen, dat het reformatorisch karakter in deszelfs verschillende hoofdkenmerken zich als zoodanig aan ons heeft voorgedaan, dat hetzelfde, in tegenoverstelling van het revolutionnaire, niet te miskennen is, en dat de dwalingen van het oogenblik in den waren geest der Hervorming zelve haren strengsten regter vinden.

Wat nu den invloed der Hervorming op de verschillende omstandigheden des levens betreft, zoo moet deze invloed zich het eerst op dat gebied openbaren tot hetwelk de Hervorming der XVI^{de} eeuw behoort, namelijk op het *Godsdienstige*. Iedere andere invloed, op staatkunde, op wetenschap en kunst, kan slechts middellijk zijn, hetgeen wij niet uit het oog moeten verliezen, wanneer wij niet meer van de Hervorming willen eischen dan billijk is.

Allereerst was dus de werking der Hervorming *Godsdienstig*, en wel Godsdienstig in den eigenlijken en innerlijken zin des woords. Het waren niet alleen de zich aan ons vertoonende uitwendigheden der Godsdienst: dogma en eeredienst, die

men voorgenomen had te veranderen , maar de *Godsdienstige gezindheid* moest veranderd worden. — Het gold geene verandering van enkele vormen, neen! het was de loutering van de in het gemoed diep verborgene bron des levens, die tot den strijd aandreef, en moed gaf om in denzelfen te volhardeden. Komen wij op de geschiedenis van LUTHER terug , zoo zien wij dat het geenszins iets op zich zelf staande , iets afgetrokkens , niet tot het leven , maar alleen tot de school behoorende, was, dat hem ten strijde riep; het was het leven zelf, dat hem met zijne krachtige armen aantastte en in gevecht stelde. Het bederf der Kerk , het verval der Godsdienst in het algemeen , waarvan de aflaatkraam de uitstekende spits was , drongen als tergende hydra's op hem aan , en wekten bij hem die herculische kracht op , die argeloos in hare wieg slui merde. Het besluit tot Hervorming kwam bij LUTHER tot geene rijpheid onder eenen helderen hemel of vrolijk gelach , (zoo als wel eens bij de Hervormers van deze eeuw pleegt te geschieden :) in het stille vertrekje eener donkere klooster-cel , onder smart en tranen , werd de nieuwe mensch geboren , die , door God gesterkt , het groote en reusachtige waagde te ondernemen. En hoewel bij de overige Hervormers deze hevige inwendige strijd niet voorafging , zoo als bij LUTHER , (hetgeen ook dwaas zou zijn te begeeren ,) was het echter ook bij hen *de ernst des levens* , die hen opriep , en de inwendige heiligmaking der menschheid door geestelijke wedergeboorte , het doel waaraan zij arbeidden.

Zoo zeer wij ons nu aan deze ééne werking der Hervorming moeten vasthouden , zoo min mogen wij de overige , hoewel slechts middellijke , werkin-

gen miskennen of gering schatten. De Hervorming was ongetwijfeld, regtstreeks, noch van staatkundigen, noch van wetenschappelijken aard. Hare eenige en *geïsoleerde* pogingen bestonden noch in vrijzinnigheid, noch in verlichting, ten minste in den zin dien men gewoonlijk aan deze woorden hecht. Desniettemin echter werden vrijzinnigheid en verlichting, de ware *liberaliteit* en *humaniteit*, door haar bevorderd, en meer bevorderd dan door opzettelijk daartoe berekende kunststukken. Hier openbaarde zich ook de diepere beteekenis des woords: » Zoekt eerst het koninkrijk Gods en Zijne gerechtigheid, en alle andere dingen zullen u toegeworpen worden."

Beschouwen wij thans nog kortelijk deze middellijke werkingen. Op de *staatkunde* oefende de Hervorming ook grootelijks haren invloed uit. Wij hebben, wel is waar, gezien, hoe LUTHER te regt zich buiten alle staatkunde zocht te houden, en hoe hij zelf, in tegenoverstelling der oproermakers, een stelsel verdedigde met hetwelk wij niet in alle opzigten konden overeenstemmen, ofschoon wij deszelfs Godsdienstige grondslagen eerbiedigden. Doch hoewel LUTHER van de Hervorming geene staatkundige zaak wilde maken, werd zij het echter door de omstandigheden. Het is, bij voorbeeld, eene daadzaak, dat zij den Duitschen Vorsten aanleiding gegeven heeft om den invloed des burgerstands te vergrooten, en de magt van het opperhoofd des rijks te beperken. Het was voornamelijk Landgraaf PHILIP van *Hessen*, die ook haren staatkundigen invloed deed gelden en zich in dit opzicht over menig bezwaar van LUTHER heen zette; terwijl de Vorsten van het *Saksisch-Ernestinisch* huis gehoorzame

II. B b

leerlingen der *Wittenberger* Godgeleerden bleven , tot aan de uitbarsting van den Schmalkaldischen oorlog , toen zich LUTHERS waarschuwendende stem niet meer liet hooren. Hoe nu juist door dezen oorlog vooral door de plaats welke MAURITS in denzelfven bekleedde , het geheel eene staatkundige wending nam , hebben wij zoo even gezien. Voegen wij nu den later uitgebarsten dertig-jarigen oorlog hierbij , in welken de Protestantsche mogendheden met den Catholijken RICHELIEU eene aliantie sloten , dan is het geheel en al tastbaar dat het kerkelijk belang in een staatkundig veranderde. De Westphaalsche vrede toch , in 1648 , diende verre weg meer tot de herstelling van het evenwigt van *Europa* , dan van de zaak der Kerk. — In *Zwitserland* was het eenigzins anders gesteld. Reeds van den beginne af strekten zich ZWINGLIUS' bemoeijingen ook tot het staatkundige uit , vermits hij zoowel tegen het in krijgsdienst treden bij vreemden , en de vreemde jaargelden , als tegen het bijgeloof ijverde. Ook te *Bazel* lagen de staatkundige en kerkelijke veranderingen naast elkander in eene en dezelfde weegschaal , en hoe CALVIJNS optreden in *Genève* met de geschiedenis van het gemeenebest in het naauwste verband stond , hebben wij insgelijks duidelijk gezien , om niet te gewagen van *Engeland* en de *Nederlanden* , wier Hervormings-geschiedenis wij zoo even met eenen vlugtigen blik doorloopen hebben. Intusschen doet zich bij al deze verschijnselen de vraag op , in hoeverre de Hervorming eene bloot toevallige aanleiding tot staatkundige veranderingen was , of slechts voor het uiterlijke met dezelve in verband stond , dan in hoeverre de Hervormingsgezinde denkwijze werkelijk op de staatkundige stem-

ming en rigting gewerkt heeft. Ten opzichte van het laatste kon er slechts eene op den grond van het Protestantismus rustende staatkundige overtuiging plaats grijpen; want de eerste werkingen van de Hervorming op de staatkunde waren haar gedeeltelijk onbekend. Het was de staatkunde die zich van de Hervorming meester maakte, niet de Hervorming die te voren reeds staatkundige veranderingen ten doel had.

Het zich zelve bewuste, reformatorische gevoelen over staatkundige zaken kan wel tot geen ander stelsel behooren dan tot dat *eener met den tijd overeenkomstige ontwikkeling, van een rustigen zeker voortstreven op den weg van wettigheid, op den weg van rijpere beschaving*. Een stelsel hetwelk door een gelukkig toelaten der hervormingen ter regter tijd de omwentelingen verhoedt, en hetwelk, met behulp der vrije rede, zoowel als der vrije drukpers, niet echter van het ruwe materiële geweld, hetwelk iedere verbetering, zoowel van het uitsluitend absolutismus als van het tegenovergestelde uiterste, bestrijdt: dit stelsel alleen is het Protestantismus waardig. Wij kunnen hier niet onderzoeken welke der bestaande staten aan dit stelsel den meesten invloed liet geworden. Ik mag slechts met opzigt der bestaande geestelijke krachten u den Pruisischen staat, met betrekking ten minste tot menigen anderen, herinneren..

Nog onmiddellijker dan op de staatkunde, heeft de Hervorming op de *wetenschap* gewerkt. Ook hier moet men, wel is waar, niet vergeten dat de Hervormers geenszins in de eerste plaats trachtten om alleen wetenschappelijk te werk te gaan; en wij hebben te zijner tijd gezien hoe de zoogenaamde her-

stelling der wetenschappen de Hervorming voorafging, ja hoe zelfs menige bekwame kop aan de verbreiding van het wetenschappelijk licht werkzaam was, zonder zich daarom aan de Hervormers aan te sluiten. Desniettemin was het echter de Hervorming, die eenen nieuwen geest in de wetenschap te weeg bracht, ja, in den hooger zins des woords, de wetenschap uit het niet te voorschijn riep; want indien de wetenschap niet alleen bestaat in het weten der zaken, maar ook in de kennis van het weten van *hetgeen men weet*, dat is, in de vrije, geestelijke toeëigening en beheersching der stof, dan kan slechts het Protestantismus met den echt wetenschappelijken zin vereenigd worden. Ook heeft de Catholijke Kerk wel gedeeltelijke verlichting bevorderd, en Pausen zoo als LEO de X^{de} en SIXTUS de V^{de} hebben wetenschappelijke ondernemingen krachtdadig ondersteund; doch het Protestantismus heeft krachtig gewerkt op de geheele wijze om de wetenschap kritisch en philosophisch te behandelen. De Jesuiten hebben, bij voorbeeld, menige schoone wetenschap verbreid; doch het waren slechts zoodanige, van welker invloed op eene vrijere denkwijze zij meenden niets te duchten te hebben, zoo als, bij voorbeeld, de wiskundige, de, zoogenaamde *exacte* wetenschappen, die zich laten behandelen zonder met Godsdienst en zedekunde in aanraking te komen. Het Protestantismus echter heeft juist *die* wetenschappen begunstigd, die met het geestelijke leven der menschheid in het naauwste verband staan, die eene edele, vrije gezindheid bevorderen, en weder terugwerken op het groote gebied der zedelijke vrijheid, op het gebied van

Godsdienst en staatkunde. Het waren, wij zagen dit reeds vroeger, voornamelijk de *oude talen*, welke de geest der Hervorming met beslissende vooringenomenheid wilde beoefend hebben. De *philologie*, dat is, de wetenschap der klassieke oudheid, is eene dochter der Protestantsche Godgeleerdheid. Aan deze philologische studie sluit zich dan van zelf de geschiedkundige aan, ook zonder twijfel de kritisch-geschiedkundige, en met dezelve de philosophische. Wel is waar heeft zich de eigenlijke wijsbegeerte als wetenschap later gevormd, en in zekere mate onafhankelijk van de Hervorming en de Kerk in het algemeen. Evenwel is in de stelsels van eenen LEIBNITZ, WOLF, DESCARTES, KANT, FICHTE en anderen de invloed van het Protestantismus niet te loochenen; terwijl weder het Catholicismus zich zonder twijfel in andere stelsels, bij voorbeeld: der nieuwere natuurlijke wijsbegeerte, gelden liet. Over het algemeen was het in het geheel meer de ideale zijde der wetenschap, de tot het rijk der gedachten, tot het rijk des geestes en der zedelijkheid behorende zijde, welke het Protestantismus beschaafde, terwijl het in de beschaving van den realistischen kant achterbleef. Zoo was, bij voorbeeld, de beoefening der natuurlijke wetenschappen ook ten tijde der Hervorming nog in hare kindschheid, en men kan niet zeggen dat de Hervorming uit zich zelve in dit opzigt veel aan de verlichting heeft toegebracht. LUTHER verklaarde zich, wel is waar, op eenige plaatsen tegen zekere bijgeloovige voorstellingen der astrologen en dergelijken; doch aan den anderen kant deelde hij met zijne tijdgenooten in dezelfde vooroordeelen. Zoo hield LUTHER, om eens iets te noemen, den wal-

visch en zekere soorten van rupsen voor vleeschelijke duivels, en met welken ijver zich REUCHLIN aan de kabbalistische oefeningen overgaf, is ons reeds bekend. Hier en daar echter ontmoeten wij ook reeds hier meer verlichte pogingen, zoo als, bij voorbeeld, in den Zwitserschen natuuronderzoeker en veelweter CONRAD GESSNER. En was het niet de terugwerkende geest van het Protestantismus, die ook in de Catholijke Kerk eenen GALILEI den moed gaf om, ten spijt der inquisitie, den loop der planeten om de zon te beweren? Aan den anderen kant echter toonde het, op welken lagen trap van beschaving de toenmalige Hervormden gezonken waren, en hoe verre zij zich van den geest van het Protestantismus moesten verwijderd hebben, dat zij de stelsels van GALILEI en COPERNICUS uit Godsdienstige gronden meenden te moeten afkeuren.

Meermalen heeft men der Hervorming verweten, dat, hoewel zij eenigermate de wetenschap moge hebben bevorderd, zij echter eenen nadeeligen invloed op de kunst heeft uitgeoefend. Dit verwijt is niet geheel en al onregtvaardig. Het vereenvoudigen van de eeredienst had, zoo als wij reeds zagen, eene vermindering van onmiddellijke werkzaamheid ten gevolge, met welke zich anders de kunst met opzigt tot Godsdienstige doeleinden bezig hield. Even als in de eerste tijden des Christendoms, liet ook nu menig schilder en beeldhouwer zijn beroep varen. Een zoodanig voorbeeld wordt ons verhaald van den schilder OPORINUS (HERBST), den vader van den beroemden Bazelschen boekdrukker. Doch hoezeer ook de *beeldende kunst* voor het oogenblik verdrongen werd, of zich slecht in de *Nederlandsche school*, tot het prozaïsch ge-

bied der wezentlijkheid beperkte, werden daarentegen dicht- en toonkunst voortreffelijk aangekweekt, voornamelijk met betrekking tot geestelijke liederen. De ernstige stijl, welchen BACH en HÄNDEL weder in de Kerk hadden ingevoerd, is een Protestantsch verschijnsel, en wat dichtkunst en wel sprekendheid door het levendige woord van LUTHER, door zijne leerredenen, liederen en Bijbelvertaling gewonnen hebben, behoeft ik niet te vermelden. Doch enkelen daargelaten, den *genius der dichtkunst* in het groot genomen, doet zich welligt de vraag op, is niet SHAKESPEARE een Protestantsch verschijnsel? Behoort niet deze hoogere opvatting des levens, die zich niet alleen aan onbepaalde idealen houdt, maar de wezentlijkheid met de kracht des gemoeds weet te vatten, en de tegenstelling van scherts en ernst op eene oorspronkelijke wijze weet te bemiddelen, tot het Protestantismus? Ik heb u toch reeds vroeger herinnerd dat de humor eene Protestantsche deugd is.

Dit brengt mij nog op het leven zelf, op de *zedes*. Indien het ergens waar is: aan hunne vruchten zult gij hen kennen, dan is het hier. Te regt hebben bloot staatkundige liberaliteit en eenzijdige wetenschappelijke verlichting het vooroordeel tegen zich, dat zij, bij hunne onbepaalde pogingen om den mensch van alle gezag te bevrijden, het zedelijk bederf, de teugelloosheid en euvelmoed van enkelen begunstigen, en dus de burgerlijke orde, den vrede en de rust der maatschappij ondermijnen. Dit is echter dáár het geval niet, waar het reformatorische beginsel tot helderheid gekomen is. *Zedelijke* wedergeboorte, zoowel van personen als volkeren, was voorzeker, zoo als wij gedurig aanleiding hadden op te merken, het eigenlijk gewigtig oog-

merk der Hervorming; en zoo heeft het zich dan ook in de geschiedenis geopenbaard. Hoevele zedebedervende misbruiken zijn afgeschaft, hoevele huiselijke en maatschappelijke deugden gekweekt! Wij kunnen intusschen eene tweeledige zedelijke werkzaamheid der Hervorming aannemen, ééne, die wij de uiterlijke, de wettige, noemen mogen, de andere, welke hooger staat, de inwendige, Evangelische. De wet moest ook hier, even als bij de voorbereiding des Christendoms, het Evangelie den weg banen. De Hervormings-bevelschriften beoogden afschaffing van zedelijke misbruiken, bevestiging van openbare welvoegelijkheid, enz. En ook hier openbaart zich eerder eene overdrevene gestrengheid, dan ligtzinnigheid. Doch verre weg meer dan in deze volgens hunnen aard voorbijgaande bevelschriften en wetten ter beperking der weelde, openbaart zich deze zedelijke geest der Hervorming in hetgeen dezelve vrijwillig heeft daargesteld. Hoevele schoone trekken van mensche-lijkheid, hoevele dapperheid en verhevenheid van zin, welke geestdrift voor waarheid en regt hebben zich naast menschelijke driften, en zegepra- jende over dezelve, ontwikkeld! Weldadige ge- nootschappen bekleeden de plaats der onnut gewor- dene kloosters. Zoo vormde zich onder anderen te *Constanz* een geheel genootschap van vrouwen en jonge dochters, die zich zusterlijk verbonden hadden om armen, kranken, stervenden, weduwen en weezen hare liefdediensten te bewijzen. De voor- naamste en werkzaamste was MARGARETHA BLARER, eene even geleerde als vrome en weldadige jonge dochter, welke BULLINGER de grootste hoop der ar- men op aarde noemde. Boven alles echter moet

ik nog met een woord melding maken van de *scholen*. Alle Hervormers, schier zonder uitzondering, hebben zich jegens deze kweekplaats van Godsdienst en deugd verdienstelijk gemaakt, dewijl zij wel wisten dat men niet van boven af, maar van onderen op, reformatorisch werken moest. LUTHER zelf zeide, dat, indien hij geen prediker was, hij het liefst schoolmeester zijn wilde, en aan hem heeft de edele stand van onderwijzer der jeugd het hem te regt toekomend aanzien te danken. In deze verzorging van het schoolwezen komt het tijdvak der Hervorming zeer met onze dagen overeen, en men zou geneigd zijn onzen tijd boven den toenmaligen gelukkig te noemen, omdat er in de opvoeding der jeugd aanmerkelijke vorderingen gemaakt zijn. Wie toch zou deze vorderingen ontkennen? Hoe vele vooroordeelen en misbruiken zijn sedert LUTHERS tijd uit de scholen verbannen, hoeveel betere leerwijzen ingevoerd! Doch heeft niet iedere tijd zijne vooroordeelen, en schijnt het somwijlen niet alsof met het oude ook het goede verdwijnt? Wordt niet dikwerf de *beschaving* bevorderd ten koste der *zedelijke opvoeding*? Wanneer men onder anderen de pogingen ziet, die zich in onzen tijd luid en vrij openbaren, om ook de volkschool geheel en al van de Kerk af te scheiden, haar, zoo als men zich uitdrukt, te emanciperen; wanneer men in aanmerking neemt dat in de beschaving der jeugd niet alleen, maar ook in die der schoolonderwijzers zelve schier alles meer op de kennis en het verstand doelt, terwijl de zedelijk Godsdienstige vorming achterblijft, zou men kunnen vragen of het voordeel werkelijk zoo groot is? Het is geene *massa* van wetenschap al-

leen, welke den mensch van de kluisters der hem van nature aanklevende ruwheid en gemeenheid ontslaat; maar de edele geest, die door de massa heendringt, is dat waarachtig *beschavende*, dat den mensch tot *mensch* maakt. Zonder dezen edelen geest der liefde tot God en het Goddelijke, welken alleen het Christendom volkomen kan daarmaken, maakt het weten slechts opgeblazen, en brengt het dien waan der half-geleerdheid voort, aan welker onrijpe vruchten onze tijd nog lang zal te knagen hebben.

Zien wij eindelijk op het *burgerlijke en huiselijke leven*, dan doen zich ook voor den oppervlakkigen beschouwer zekere opmerkingen over vlijt, nijverheid en reinheid in Protestantsche landen op. Door de afschaffing van overtollige feestdagen, door de vernietiging der kloosters, door de opheffing van kerkelijke belastingen wordt de volksvlijt aanmerkelijk bevorderd. Wie waren het die het fabriekwezen voornamelijk ook in ons vaderland weder deden bloeijen? Wie anders dan de uit *Frankrijk* en *Italië* verdrevene Protestanten? En waar vond omgekeerd de Hervorming meer ingang dan in de bedrijvige rijks- en handelsteden van *Duitschland*? Zoo werkte dus de van de Hervorming uitgegane geestelijke kracht ook zelf op de ligchamelijke welvaart. Mogten zij het nooit vergeten die gewoon zijn de waardij der geestelijke goederen naar aardsche inkomsten te schatten! Eindelijk won ook het stille huiselijke leven door de Hervorming aan innerlijke waarde en duurzaamheid. Hoe meer de Godsdienst van het uiterlijke op het innerlijke des gemoeds terugkwam, des te schooner bloeiden ook de huiselijke deugden. Als de huismoeder wist

dat zij God beter diende in den kring der haren dan in de kerk bij de dagelijksche mis, als de ouders bemerkten dat eene Christelijke opvoeding in huis eene betere weldaad was voor de hunnen dan de verzorging in een klooster, — dan kon op den grond van Gods Woord, bij hetwelk de huisvader de zijnen in stille aandacht verzamelde, het veiligst het onzichtbaar altaar van huiselijke zedelijkheid en deugd worden opgebouwd, en de plaats der doode beelden werd thans door het schoonste levende beeld van een' heiligen, huiselijken kring vervangen. Hoeveel voornamelijk de opheffing van het coelibaat er toe bijgedragen heeft om aan het gewigt van den gehuwden staat eene hoogere waarde bij te zetten, en den geestelijken stand menschelijk te veredelen; welke voorbeelden de Hervormers ons in dit opzigt hebben achtergelaten, dit alles hebben wij reeds bij eene vroegere gelegenheid behandeld.

En zoo heeft dan de Hervorming op ieder gebied des levens haar heilaanbrengend licht verbreid, hetwelk geen ander is dan het licht des Evangelies, in deszelfs met den tijd overeenkomstige verschijning. Wat blijft ons dus nog ten slotte te wenschen overig, dan dat dat licht, hetwelk onder ons is opgegaan, voortga zich voorspoedig onder ons te verbreiden? De Hervorming heeft nooit opgehouden: integendeel, zij is slechts door terugwerkingen gestoord geworden; later is zij ten deele weder vertraagd en door revolutionnaire drijfverijen van den regten weg gebragt. Geen van beiden echter, noch terugwerking (reactie), noch omwenteling moet ons op het dwaalspoor brengen. Verre verwijderd van te miskennen wat goeds ook se-

dert de Hervorming der XVI^{de} eeuw de latere en laatste tijd op het gebied van staatkunde, van wetenschap, kunst, opvoeding, van het dagelijksch verkeer, van het leven in het algemeen heeft aangebracht, willen wij ons veeleer van dat alles het goede ons eigen maken. Ook onzen tegenwoordigen tijd, hoeveel verkeers en onbekookts dezelve moge opleveren, willen wij niet eenzijdig beoordeelen of onbezonnen verdoemen, maar het streven naar het betere, het streven naar vrijheid, naar algemeen uitgebreide beschaving, naar eene gelijkmatig verdeelde welvaart, aanzien als een edel streven, dat in de natuur des menschen ligt, en aan de Hervorming beantwoordt; doch, indien het niet ontaarden zal, de verstandige leiding, de wijze matiging, en boven alles eenen dieperen Godsdienstigen en zedelijken grond noodig heeft, ja door het Christendom moet geheiligd worden, hetwelk de hoogste, de ware en zuivere vrijheid is.

Met gelijke gewaarwordingen als ik de reeks dezer voorlezingen opende, sluit ik dezelve, voornamelijk ook met opzigt tot onze meer bepaalde betrekkingen.

Wat *Bazel* eenmaal geweest is, en niet alleen door zijne gunstige uiterlijke ligging, plaatselijkheid en tijdsomstandigheden, maar ook door den wil zijner burgers en inwoners, geworden is, hebben wij thans gezien. Wat hetzelfde nog worden *kan*, indien het de geestelijke krachten, die het bezit, zich weet ten nutte te maken, indien echte geestbeschaving en eene opregte Godsvrucht meer en meer zullen zijn doorgedrongen, behoef ik u thans niet te zeggen. Ieder kan het gemakkelijk zelf beoordeelen. Dat echter ieder van uit

zijn standpunt mede kan bijdragen om de Hervorming te bevorderen, en haar palladium te redden midden door den strijd van twee even onbillijke uitersten, zal u, geloof ik, uit de aangehaalde geschiedkundige voorbeelden reeds overtuigend gebleken zijn.

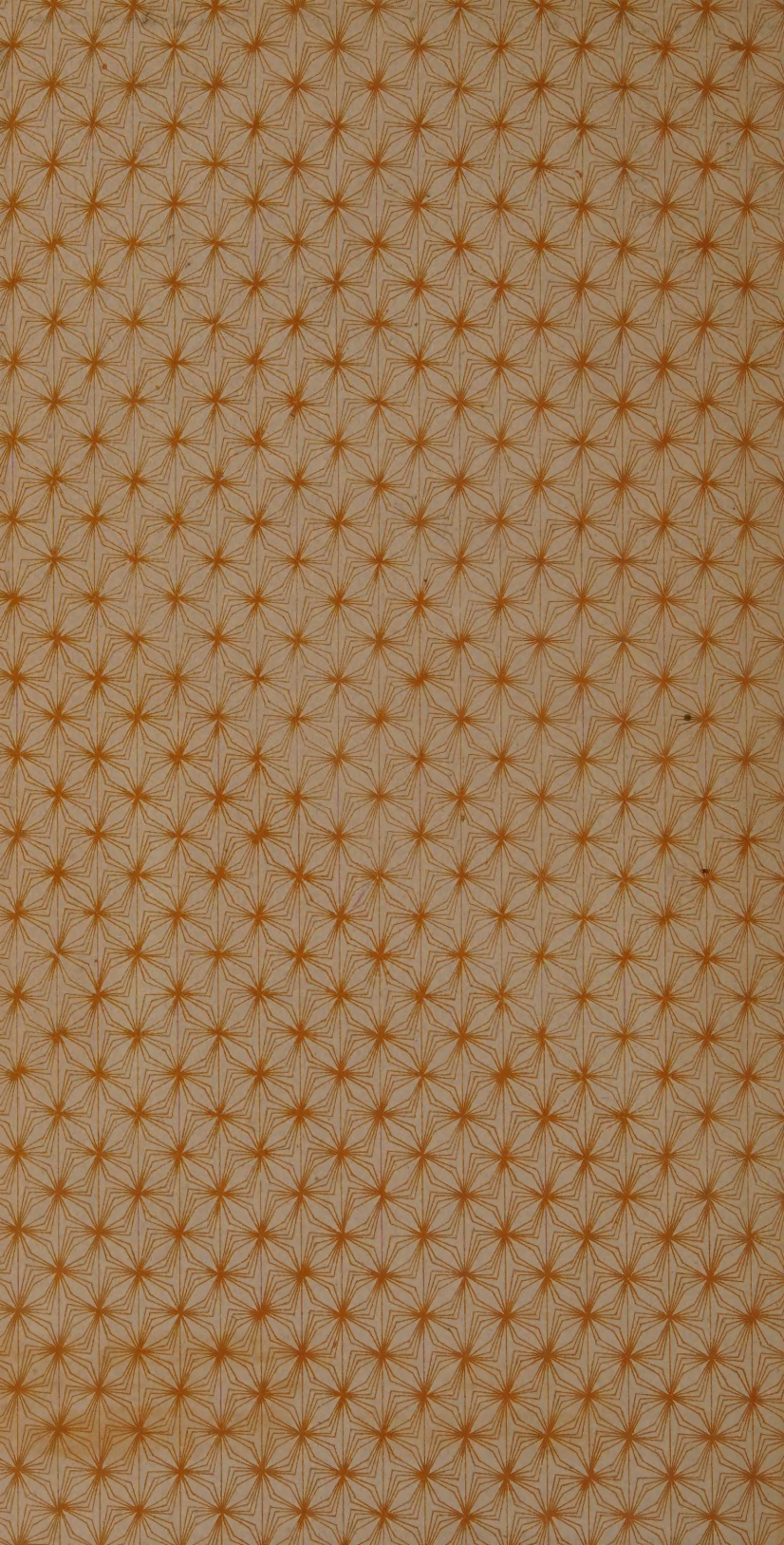
Als ik nog eenmaal in dezen achtbaren kring rondom mij zie, in welken dienaren van Staat en Kerk, vertegenwoordigers en wetgevers van ons gemeenebest, schoolonderwijzers en mannen van verschillende beroepen vergaderd zijn, en daaronder zoowel dezulken die rijk in ervaring zijn, als dezulken die zich eerst voor hunnen toekomstenden werkkring willen bekwamen; als ik opmerk, dat ook vrouwen en jonge dochters, die met het openbare leven minder in verband staan, met eene verblijdende belangstelling deze voorlezingen bijwoonden, dan wordt mij op nieuw de gedachte bevestigd, die ik altijd van de geschiedenis der Hervorming gekoesterd heb, dat zij in zich zelve eene opwekkende, beschavende, betooverende kracht bezit, die ik niet in staat was haar te geven, maar die in haar zelve ligt, en van welke God gewild heeft dat zij door alle tijden heen op ons werken zal. — En hoewel het mij dan zeer onvolkomen moge gelukt zijn deze geschiedenis op eene haar waardige wijze voor te dragen, koester ik echter de hoop dat mijn arbeid niet te vergeefs zal geweest zijn.

Met genoegen zal ik mij niet slechts de uren die wij hier gemeenschappelijk hebben doorgebracht, maar ook dit geheele verloopene tijdvak herinneren, dat in mijn wetenschappelijk en geestelijk leven eene nieuwe, weldadige opwekking heeft te weeg

gebragt. Des te meer moet ik u mijnen dank be-
tuigen voor het vertrouwen, waarmede gij mij
vereerd hebt, en de toegevendheid die gij mij hebt
laten te beurt vallen.

Uren en dagen, tijden en jaren vergaan, en de
tegenwoordigheid zelve grenst aan het verledene.
Doch het ééne noodzakelijke blijft. Dit ééne trachte
een ieder in het leven vast te houden en te bevor-
deren. De een zaait, de ander maakt nat, maar
God geeft den wasdom.

EINDE VAN HET TWEDE EN LAATSTE DEEL.

BR
305
H3128
v.2

Hagenbach, Karl Rudolf, 1801-1874.
Het wezen en de geschiedenis der Hervor-
ming; voornamelijk in Duitschland en Zwit-
land, in verband beschouwd met de verschi-
selen van onzen tijd. In voorlesingen, do
K. R. Hagenbach. Uit het Hoogduitsch vert
Met eene voorrede van J. Clarisse. Rotter
Van der Meer & Verbruggen, 1836-44.
10v. 25cm.

Subtitle varies slightly.

Translation of Geschichte der Reformation.

330302

CCSC/mm

